

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

10. évfolyam I. szám

2020. június

*A feminista kritika
és a metszetelemzés*

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 10. évfolyam 1. száma*. A tavaszi számban hagyományosan a TNT, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport által minden ősszel megrendezett gender konferencián elhangzott előadásokból adunk közre válogatást. 2019-ban a 15. konferenciát rendezhettük meg, *A feminista kritika és metszettelmélet* címmel. Az elhangzott harminc előadásból hatot adunk itt közre. A folyóirat nyitó oldalán az olvasói látogatást jelző számláló állása: 51.158. Köszönjük a kitartó érdeklődést.

Ezt a számot azonban mindenekelőtt Zerkowitz Judit emlékének ajánljuk. 2020. június 3-án kaptuk a szívszorító hírt Judit haláláról. A NYIM minden konferenciáján velünk volt. Értő és féltő, szerető szavai, hamiskás mosolya nélkül biztosan megváltoznak a viták, a kávészünetek beszélgetései, hangulata. Friedrich Judit megemlékező szavaival búcsúzunk tőle. Szeretünk, Jutka, nagyon fogsz hiányozni.

A Wonder Woman-díj átadása

A számot továbbra is a tudományterületek sokfélesége jellemzi: a pszichológia tudomány, a szociológia, a kultúratudomány, pedagógia és az irodalomtudomány területén születtek a tanulmányok. Külön figyelmébe ajánljuk az Olvasónak Virágh Enikő *A „megkérdőjelezhetetlen áldozat” diszkurzív konstrukciója: genderrel és osztállyal kapcsolatos önreprezentációk a nemi erőszak áldozatának narratívájában* című tanulmányát,

mellyel 2018-ban elnyerte a konferencia résztvevőinek szavazatai alapján a Közönségdíjat, az 1941-ben megszületett amerikai képregény, a [Wonder Woman](#) figuráját mintázó hűtőmágnest. Ez úton is szeretettel gratulálunk a Díjhoz.

Várjuk továbbra is a *TNTeF* profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, interjúkat, korábbi számainkban megjelent tanulmányokkal vitázó hozzászólásokat, recenziókat az őszi számba. Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószerkesztőnket, [Tóth Andréát](#), és juttassák el a

szöveg egy példányát postai címünkre (Barát Erzsébet, TNT&F Főszerkesztő
6722 Szeged, Egyetem u. 2)

Barát Erzsébet
Főszerkesztő

In memoriam Zerkowitz Judit

Dying is a wild night and a new road.

Emily Dickinson

Ülünk a vonaton, megyünk Szegedre, az őszi gender-konferenciára. Még mindenki készül, olvas, javít. Zerkowitz Jutka örül. Jó reggelt, juj de jó, megyünk Zsaszákhoz. Összecsapja a kezét, csillog a szeme a szemüveg mögött.

Hazafelé már mindenki sokkal lazább, Vasvári Lujzival közös ismerősökről beszélgetnek, milyen régi barátság, mennyi

emlék. Egymáshoz közel ülünk, felszabadultan, friss élményekkel. Még hat a konferencia vivőereje.

Pár évvel későbbi konferencia, első este, majdnem kilenc óra. Fáradtak vagyunk.

Ez nekem sok volt – mondja Jutka, jelentőségteljesen. – Sok volt. Majdnem kimentem. Csak a Zsazsa kedvéért nem álltam fel.

De sosem ment ki. Az őszi szegedi gender-konferenciák leghűségesebb előadója és hallgatója volt. És ha felállt, ártatlannak induló kérdéseket tett fel, amik aztán egész más megvilágításba helyezték a dolgokat. Mélységeket mutattak, emberi távlatokat nyitottak, egy egész régebbi kultúra levegőjét hozták. Egy olyan műveltségét, amelyben sok nyelv és sok nyelv irodalma, kultúrája, szemlélete adta a színeket. A francia irodalom. A Biblia. Az angol költészet. Örökény. Ahonnan nézve, a konkrét szövegbe kapaszkodva bármiről szó lehetett, különös fénytörésben, ahogy nélküle nem láttuk volna.

A jubileumi, a 15. volt Jutka utolsó NYIM-konferenciája. Autóval jöttünk haza, Jutka javasolta, hogy Pesten valahol kiszáll és onnan már majd gyalog. Már az Egyetem utcában elkezdett cseperegni az eső. Útközben ért a vihar, ömlött az eső. Végigbeszélgettük az utat. A konferenciáról, csoda, hogy

tizenöt éve minden évben sikerül megrendezni, a tanításról, írásról. Utána is, ahogy átértünk a felhők másik oldalára, feketeség, villámlás. Mire hazaértünk, beesteledett, de már alig esett.

Jutka még az autóban elővette a kulcsát, nagyon örült ennek a praktikus megoldásnak, hogy ha megint eleredne, csak a járdán kell pár lépést tennie, nem ázik meg, míg előkerül a kulcs.

Elállt az eső, szárazon jutott el a kapuig. Bekapcsolt a mozgásérzékelő lámpa.

Jutka kicsit lehajolt a kilincshez a kapu alatti lámpafényben, mielőtt belépett az Akadémia utcai szülői házba.

Friedrich Judit

Kádár Judit

Eötvös Loránd Tudományegyetem Savaria Egyetemi Központ BDPK

Interszekcionalitás és lokális identitás magyar írók első világháború utáni Erdélyben játszódó regényeiben

Gulácsy Irén *Hamueső*

A tanulmány arra keres magyarázatot, hogy a magyar írók, akik a trianoni békeszerződést követően még szerepelhettek a döntésre reflektáló antológiákban, miért szorultak ki az irodalmi nyilvánosságból a huszonegyedik század elejére. Az írás bemutatja Gulácsy Irén *Hamueső* című, az 1919–1924 közötti időszakban a Mezőségben játszódó, az Erdélyi Szépművés Céh néven alakult új kolozsvári kiadó és első kiadványaként 1925-ben megjelent önéletrajzi vonatkozású realista regényének korabeli magyarországi recepcióját. A könyvről megjelent kritikai írások alátámasztják, hogy az első világháború utáni társadalmi és politika helyzetre kortársként reagáló író művének történelemértelmezése és politikai gondolkodása eltért az elismert hazai férfi irodalmárok és kritikusok nézeteitől, ami már megjelenésekor megnehezítette az alkotás interpretációját és a mű korabeli jelentőségének felismerését. A történelmi háttér felvázolása segítségével a tanulmány rávilágít, hogy Gulácsy művének témája a Magyarországon a húszas években uralkodó ideológiával, az irredentizmussal szemben a politikai transzilvanizmus, azaz egy Románián belüli, magyar, román és szász lakosságú, autonóm Erdély elgondolása. Az írás felhasználja a Kimberlé Crenshaw által kidolgozott interszekcionalitás elméletét, miszerint a társadalmi nem, az etnicitás és az osztályhelyzet összekapcsolódása olyan metszéspontot hoz létre, ami jelöli az egyének alárendeltségének és kiszolgáltatottságának előbbi alkotóelemek meghatározta mértékét s ezzel cselekvési lehetőségeit. Az írás Gulácsy szereplőinek a történetbonyolítás során megváltozó interszekcionális pozíciójának ábrázolásával kimutatja, hogy az első világháború után kialakult helyzet következtében milyen hamar – még a trianoni béke ratifikálása előtt – elkezdődött, és milyen hatékonyan ment végbe az erdélyi magyar állami tisztviselői réteg, az alsó középosztály eróziója. A transzilvanizmus képviselőjében fellépő író szereplői nemi, életkori, etnikai identitásán, társadalmi hierarchián belüli helyük, osztály-hovatartozásuk jellemzőin túl – a térség sajátos helyzetének megfelelően – kiaknázták a lokális identitás ábrázolásában rejlő lehetőségeket is, főként az irodalmi onomasztika módszerének felhasználásával. A műben megjelenített, meghatározó regéti román–erdélyi román szembeállítás ellenére Gulácsy a névhasználat, illetve a megnevezés hiányával, valamint a szereplők pontos lokális identitásának homályban hagyásával igyekezett az etnikai

előítéleteket tompítani, s azt a toleráns nézetet erősíteni, hogy a helyes vagy helytelen cselekedetek nem népcsoportokhoz, hanem egyénekhez köthetők.

Írók a trianoni döntésre reflektáló antológiákban

A trianoni döntésre reagáló magyar írók szövegeiből elsőként Kosztolányi Dezső szerkesztett egy irredenta szellemiségű antológiát, még 1920-ban, az aláírás évében, amelyben 50 szerző, köztük két nő, Jászai Mari és Tormay Cécile írásai szerepeltek. Jászai a magyarok rossz szokásait, köztük a felelősség másra hárítását ostromozta, a háború végétől irredenta Tormay egy, valószínűleg az akkor még megjelenés előtt álló *Bujdosó könyvéből* kihagyott, a proletárdiktatúra kapcsán a forradalom mibenlétéről érkező rövid írást küldött. A *Vérző Magyarország – magyar írók Magyarország területéért* első kiadásán egyébként is meglátszik a sietség: a kötet első helyén Gárdonyi Gézának egy pacifista, antimilitarista elbeszélése áll, holott a tartalomjegyzék szerint Rákosi Jenő „Irredenta” című írásával kellett volna kezdődnie. A Kosztolányi szerkesztette könyvnek 1928-ban megjelent egy második, átdolgozott kiadása is, amelybe bekerült egy harmadik író is, az erdélyi Bethlenből származó Bethlen Margit grófnő, az akkori miniszterelnök, gróf Bethlen István felesége (Bíró-Balogh 2009). A már a háború alatt is rendszeresen publikáló Bethlen szerepeltetésével a nők száma nem változott, sőt az arányszámuk csökkent, mert a szerzők száma 57-re nőtt, viszont Jászai nem irredenta beállítottságú esszéje kimaradt.

A következő válogatást *Querela Hungariae – Trianon és a magyar irodalom* címmel, már az 1989–1990-es politikai fordulat után Pomogáts Béla adta közre 1996-ban. Ezt 2002-ben *A röpiülő falu. Magyar írók trianoni novellái* című, Kőrössi P. József szerkesztette, részben a Kosztolányi-féle kötetből átvett írásokat tartalmazó antológia követte, mely 2014-ben újra megjelent. Pomogáts és Kőrössi, a szocialista rendszer bukása után összeállított köteteinek szerzői közt már egyetlen nő sem található. A negligálás részben azzal magyarázható, hogy a szocialista korszakban kevés kivételtől eltekintve az írók műveit jobboldalinak és alacsonyabb esztétikai értékű populáris irodalomnak, lektúrnek minősítették és betiltották, s a 20. század végére elfeledték. Másrészt a kulturális hagyományból történt kiszorulásukhoz hozzájárulhatott, hogy az első világháború utáni társadalmi és politika helyzetre kortársként reagáló írók műveinek történelemértelmezése és politikai gondolkodása esetenként eltért az elismert férfi irodalmárok és kritikusok nézeteitől, ami már megjelenésükkor megnehezítette ezeknek az alkotásoknak az interpretációját és a művek korabeli jelentőségének felismerését. Ugyanis többükének, így Gulácsy Irén regényének a témája is a Magyarországon a húszas években uralkodó ideológiával, az irredentizmussal

szemben a politikai transzilvanizmus, azaz egy Románián belüli, magyar, román és szász lakosságú, autonóm Erdély elgondolása volt.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában született írók és a lokális identitás

Az első világháborút követő időszakban több olyan, a Magyar Királyság feldarabolása következtében személyes veszteséget szenvedett magyar író működött, akik a közönségsiker mellett a kortárs irodalomkritika megbecsülését is kivívták, elfeledettségük már csak ezért is meglepő. A Horthy-korszakban vélhetően a legismertebbek közé tartozó harminc közül tizenhárman voltak, akiknek szülőhelye az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után az új államokhoz került. Hat-hat íróé Romániához (Alba Nevis [Unger Ilona], Berde Mária, Lux Terka, Ritoók Emma, Szentmihályiné Szabó Mária, Tutsek Anna), illetve Csehszlovákiához (Bródy Lili, Erdős Renée, Kosáryné Réz Lola, Lesznai Anna, Nil [Dapsy Gizella], Reichard Piroska), a '20-as évek elejétől publikáló Gulácsy Irén pedig a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. A világháború alatt közülük már csak hárman, Berde Mária, Szentmihályiné Szabó Mária és Gulácsy Irén éltek később külföldre került ország rész területén. A legtöbb író belső migráció során a háború vége előtt Budapesten telepedett le. Ők hárman viszont a lokációjukat már korábban megváltoztató írókénél radikálisabb döntés előtt álltak. Gulácsynak, Berdének és az akkor még férjezetlen Szabónak választaniuk kellett, hogy a nemzetállammá vált Magyar Királyságba költöznek-e, vagy az egyik, újonnan létrejött ország immár etnikai kisebbséghez tartozó állampolgáraként megpróbálnak valamelyik hajdani, ám a budapesti centrumtól fokozatosan elszigetelődő regionális kulturális központban boldogulni (Murányi & Szoboszlai 2000, 28).

A Torontál vármegyei Lázárföldpusztán született, Szegeden nevelkedett Gulácsy Irén (1894–1954) a háború kitörésekor telepedett le férjével a partiumi Nagyváradon, onnét 1929-ben Kolozsvárra költözött, majd „repatriált”. Egyelőre nem kellően feltárt életrajza alapján csak valószínűsíthető, hogy 1934-től élt Budapesten, ahol e döntése tragikus következményeként, ötvenegy évesen, a második világháború végén a főváros ostroma során veszítette életét (Láng 1982, 5). A partiumi Bihar vármegyei faluban, az érmelléki Ottományban született, négy osztályt a debreceni Leánynevelő Intézetben végzett Szentmihályiné Szabó Mária (1888–1982) Kolozsváron kezdte írói pályáját, majd 1928-ban az expatriálást választotta, Budapestre költözött. Egyedül a Kolozs megyei Mezőség Kackó községében született Berde Mária (1889–1949) maradt mindvégig Erdélyben – Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Nagyváradon, majd a negyvenes évektől

Kolozsváron –, 1949-ben bekövetkezett haláláig. Egy-egy, felismerhető földrajzi háttérű, a partiumi Érmelléken (Gulácsy és Szentmihályi Szabó), illetve a Mezőségben (Berde) játszódó társadalmi regényben mind a hárman megkísérelték leírni, hogy a trianoni döntés után megváltozott körülmények, a magyart felváltó román politikai és közigazgatási irányítás miként hatottak a tágabb értelemben vett, Partiumot is magában foglaló Erdély vidéken élő lakosságára.

A társadalomtudományi kutatások mai állása szerint az identitás nem az egyénnel született adottság, hanem a történelmi-társadalmi körülmények hatására változó kulturális képződmény. Az egyes személyeknek többféle identitástudata lehet, melyek alapjául az illető neme, kora, etnicitása, társadalomban betöltött szerepe, osztályhelyzete szolgálhat (Pap 2014, 19–20). Az egyénre jellemző lehet kötődése egy földrajzi helyhez vagy régióhoz, azaz lokális identitással is rendelkezhet. Az első világháborút követően Erdélyben működő három magyar írói társadalmi identitástudatának elengedhetetlenül részét képezte a történelmi helyzet következtében saját döntésen alapuló lokális identitásuk.

Amint azt Kimberlé Crenshaw megállapította, az identitások interszekcionalitása, azaz a társadalmi nem, az etnicitás és az osztályhelyzet összekapcsolódása olyan metszéspontot hoz létre, ami jelöli az egyének alárendeltségének és kiszolgáltatottságának előbbi alkotóelemek meghatározta mértékét s ezzel cselekvési lehetőségeit (Crenshaw 1991, 1245). Önéletrajzi vonatkozású, realista regényeikben Gulácsy Irén és Berde Mária szereplőik nemi, életkori, etnikai identitásán, társadalmi hierarchián belüli helyük, osztályhovatartozásuk jellemzőin túl – a térség sajátos helyzetének megfelelően – megképezték azok lokális identitását is. (Szentmihályi Szabó regényének szülőfalujáról mintázott fő helyszíne Debrecentől alig 50 kilométerre keletre fekszik, a szereplők túlnyomó többsége magyar etnikumú, ezért a lokális identitás megjelenítése az ő művére kevésbé jellemző.)

E tanulmány célja, hogy feltárja, a „mindennapi valóság”, a társadalmi folyamatok mimetikus ábrázolásán túl, e komponensek (gender, életkor, osztályhelyzet, etnicitás, lokális identitás) együttes alkalmazása mi módon tette lehetővé annak árnyalt kifejezését is, hogy a romániai magyar kisebbség tagjaként a világháború után kialakult helyzetről *elsőként* regényt író Gulácsy Irén miként vélekedett a kialakult helyzetről, annak okairól, a lehetőségekről és a kívánatos teendőkről.

Történelmi háttér

Gulácsy *Hamusó* című, 1924-ben írt társadalmi regényének megértéséhez, miként a korszakról szóló többi alkotás esetében is, szükséges

a korabeli erdélyi/romániai politikai és történelmi helyzet, a háború végét követően végbemenő társadalmi folyamatok valamelyes ismerete, amivel a két ország közti, a művek megjelenése idején is ellenséges viszony következtében a magyarországi olvasók és kritikusok nem rendelkezhetek kellő mértékben. Ez az ismerethiány hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kortárs hazai irodalmárok egy része csak a magyar etnikumú szereplők ábrázolásának elemzésével foglalkozott, aminek következtében nem ismerte fel a társadalmi regény ideológiai dimenzióit.

A román csapatok még a végleges határok megállapításáról tanácskozó béketárgyalások idején, 1918 végén benyomultak Erdélybe. 1918. december 1-jén a románok Gyulafehérváron megtartott nagygyűlése kimondta Erdély elszakadását a Magyar Királyságtól, december 2-án pedig Erdély, a Bánság és a Partium ideiglenes kormányzati teendőinek ellátására Kormányzótanácsot (Consiliul Dirigent) hoztak létre, amely eleinte Nagyszebenben, majd 1919. december közepétől 1920. április 20-i megszűntéig Kolozsváron működött (Romsics 2018, 135–136; Habor 2018). Megszűnését követően minden hatásköre átkerült a bukaresti központi kormányzathoz (Calcan 2010, 23).

A gyulafehérvári határozattal azonban Erdély sorsa még nem dőlt el. Bár a német Hohenzollern-házból származó I. Ferdinánd román király már 1918. december 24-én dekrétumot adott ki, ami a Kormányzótanács hatáskörét szabályozta, s melyben a legtöbb hatáskört (kül- és hadügyek, pénzügyek stb.) a bukaresti kormánynak tartotta meg, és a Consiliul Dirigente az erdélyi közigazgatást, illetve a választójogi és földreform előkészítését bízta, az erdélyi és magyarországi politikai körök nem tekintették véglegesnek a helyzetet. Az erdélyi románság köréből sem mindenki kívánt a Román Királyság („Regát”) fennhatósága alá kerülni: a gyulafehérvári határozatra válaszul szinte azonnal felvetődött egy önálló erdélyi köztársaság gondolata, ami egy radikális román szociáldemokrata, Gheorghe Avramescu elgondolása volt (Romsics 2018, 146).

A független erdélyi köztársaság tervét 1918 decemberében Károlyi Mihály miniszterelnök ismertette is a minisztertanáccsal, amelynek tagjai azonban még 1919 tavaszáig hittek a magyar integritás megőrzésének lehetőségében (Romsics 2018, 92–93, 137, 146–147). Az erdélyi köztársaság gondolatának elvetését követően, nem egészen egy évvel később, 1919 októberében a Friedrich-kormány Budapesten titkos minisztériumot hozott létre az erdélyi helyzet kezelésére, melynek élén a jövőbeni miniszterelnök, gróf Bethlen István állt. Ő állította össze *Az erdélyi kérdéstről* címmel a párizsi békekonferenciához 1920 januárjában eljuttatott jegyzéket, amely a magyar fél szempontjából két elfogadható megoldást is tartalmazott: egy államjogilag Magyarországhoz tartozó, illetve egy független Erdély létrehozásának koncepcióját (Romsics 2018, 141, 146–147). Közeli munkatársa és biográfusa,

Sebess Dénes, a „titkos erdélyi minisztérium” államtitkára szerint Bethlen erdélyi politikája a magyarság kulturális felsőbbrendűségének hitén alapult. Sebess idéz Bethlen szövegéből:

A román nép sohasem tudott az állami életben nemzeti sajátosságra szert tenni, nem volt képes nemzeti intézményeket teremteni, vagy a nyugati kultúrintézmények átvételével egyidejűleg azokat nemzetivé, egyénivé formálni. [...] hanem csak élt csendesesen a világ folyásától távol állva, mint pásztor- és parasztnép, melyet időről-időre megsarcolt a török, vagy az éppen nyakán ülő saját vajdája. [...] Nem csoda, hogy ily körülmények között a román nép kultúrában hátramaradt, gazdasági fejlettsége csekély és más népekkel élve együtt egy államban, a fejlődés terén azok iramát utolérni a mai napig és még hosszú ideig képes nem volt és nem lesz. (244–246)

Amikor a békekonferencia által végül elutasított, a Consiliul Dirigent működéséről látszólag nem tudó jegyzéket átadták, az erdélyi közigazgatás átszervezése már több mint egy éve folyt: 1918. decemberi megalakulásától kezdve a Iuliu Maniu vezette Kormányzótanács a megszállt megyék élére a magyar főispánok helyére román származású prefektusokat állított, akik a fontosabb pozíciókba szintén román férfiakat neveztek ki. Bár Erdély jogilag még Magyarország része volt, a Kormányzótanács 1919 januárjában és februárjában két dekrétumot adott ki, amelyek előírták, hogy a hivatalban lévő bírácoknak, ügyvédeknek, jegyzőknek, illetve a tanítóknak és tanároknak esküt kell tenniük. A volt magyar állami iskolák tanszemélyzetének előírt, Gulácsy Irén regényében fontos szerepet játszó eskünek a szövege a következő volt:

Én, N.N. hűséget esküszöm I. Ferdinánd román királynak s a Consiliul Dirigentnek, hogy az ország törvényeit és rendeleteit megtartom, feletteseimnek engedelmeskedem, hivatali kötelességeimnek pontosan és lelkiismeretesen teszek eleget, az ország s a polgárok javát előmozdítom s a hivatali titkot megőrzöm, Isten engem úgy segítjen!

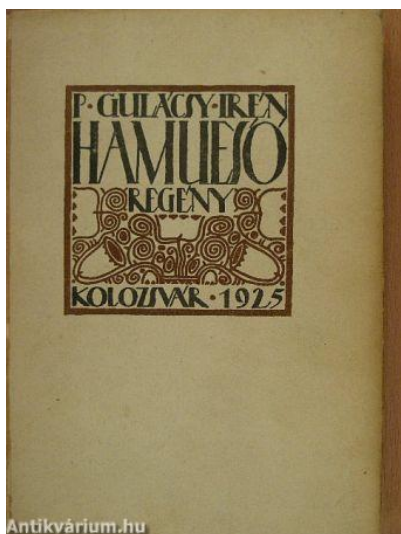
Akik nem tettek esküt, elveszítették az állásukat és nyugdíjjogosultságukat, továbbá semmilyen hivatalt nem kaphattak Románia területén; akik letették, de nem tudtak románul, egy év alatt meg kellett tanulniuk a nyelvet, szóban és írásban (Balogh 1991, 28).

1919. februárban a magyar és szász nagy- és középbirtokosok földjéből – azok egy részének állami tulajdonba vételével – megkezdődött a majdani földreform kisajátításra szánt földjeinek bérbeadása, amelyekre a Kormányzótanács rendelete alapján a háborúban katonaként harcoló, illetve 1918-ban újra behívott (román) férfiak családtagjai voltak jogosultak. A kényszerbérletbe kiosztott földek egy részét a kényszerbérletlők parlagon hagyták, mivel gazdasági munkaeszközeik nem lévén (azok az eredeti

tulajdonosok birtokában maradtak), nem tudták megművelni, minek következtében a tulajdonosoknak járó bérleti díjat sem tudták megfizetni (Kókai 2018, 67).

Ugyanebben az időszakban, a Román Királyságban már korábban bevezetett mintára, a tulajdonnal nem rendelkező zsellérek számára Erdélyben is megkezdtek a bérletközösségek, az ún. obstea-k vagy obște-k létrehozását; a helyi bérletközösség megalapítása körüli korrupció Gulácsy regényében a cselekmény kezdőpontja. Annak megállapításában, majd nyilvántartásában, hogy a közösségileg birtokolt föld vagy erdő területéből mekkora legyen az egyes parasztok részesedése nagy szerepe volt a helység választott bírójának (Vasile).

Maga a földreform a végleges országhatárok kijelölését követően, 1921-től ment végbe. Célja a falusi parasztbirtokok, valamint a községi (közösségi) tulajdonú legelők és erdők növelése volt az Erdélyt magában foglaló Romániában. A Regáltól eltérően Erdélyben a kisajátítás felső határát nem határozták meg; Észak-Erdélyben az 500 holdon felüli magyar birtokok 90%-át, a 100 és 500 hold közöttiekének 80%-át osztották szét. (Venczel 1942, 311; Romsics 2018, 312). A törvény értelmében teljes egészében kisajátították az általános egyházi vagyont, melyből egyházi (templomi) célokra legfeljebb 10 kat. hold mezőgazdasági területet tarthattak meg, valamint államosították az iskolák ingatlanait is.

1. ábra

Gulácsy Irén regényének első kiadása. Az Erdélyi Szépművéses Céh kiadásának borítóját Kós Károly tervezte

Gulácsy Irén *Hamueső* című regényének magyarországi recepciója

„Néhány esztendővel ezelőtt nekünk, fővárosi embereknek, semmit vagy alig valamit mondott az Erdély szó. Egy távoli országrész volt, ahol sokat békétlenkedtek és panaszkodtak az emberek és ahol makacs urak holmi titokzatos nemzeti veszedelmeket emlegettek” – írta az *Új Idők*-ben 1917-ben a lapszerkesztő Herczeg Ferenc az előző évi román támadást követő háborús pusztítást szenvedett Erdély lakosságának megsegítéséért indított mozgalom kezdeményezőjeként (Herczeg 1917, 386). Nem csoda, hogy a szerkesztők a ‘20-as

évek elején a Magyar királyságtól szellemi tekintetben is mindinkább elszakadó Erdély kulturális életének eseményeit még kevésbé tudták követni, így az Erdélyi Szépművészek Céh néven alakult új kolozsvári kiadó és első kiadványa, Gulácsy Irén *Hamueső* című, 1925-ben megjelent regénye is elkerülte a figyelmüket.

A műre Magyarországon a megjelenés évében elsőként Milotay István szélsőjobboldali napilapja, a *Magyarság*, másodikként a liberális szemléletű, modernista *Nyugat* figyelt fel, alig pár hónap különbséggel (1925. jún. 21.; okt. 16.). Az előbbi újság névtelen szerzője, a román szereplőkre szót sem vesztegetve, amiatt méltatta Gulácsyt, „a nagy magyar asszonyt”, amiért „így még meg nem írták a magyar parasztot, ilyen magyarnyelvű, magyar vérségű magyar népet még nem ábrázoltak nekünk” („A mi értékeink” 1925, 9). A *Nyugatban* pedig Schöpflin Aladár, aki leszögezte, hogy „illetlenül keveset tudunk az új határokon túl rekedt magyarokról”, azért találta érdekesnek, mert az olvasó megtudhat valamennyit arról, hogy a fordulat idejében egy román fennhatóság alá került hajdú magyar faluban „Hogy illeszkedett bele a falusi nép az új helyzetbe? Micsoda változások mentek végbe lelkükben, szociális és gazdasági helyzetükben? Egyének sorsa hogy alakult át a közsors nagy átformálódásában?” (Schöpflin 1925)

Miután a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadáspolitikáját meghatározó Wolfner József úgy döntött, hogy Gulácsynak az ország széteséséhez vezető mohácsi csata okait és következményeit taglaló *Fekete vőlegények* című történelmi regényét 1927-ben megjelenteti (Gulácsy 1929, 674), s a mű az olvasók és kritikusok köreiből egyaránt váratlanul nagy sikert aratott, a kiadóvállalat irodalmi-kulturális hetilapja, az *Új Idők* is az író korábbi regényeinek népszerűsítésébe kezdett. Sőt, a folyóirat Gulácsy magyar irodalmi kánonba bevonásának fő orgánumává vált. Az első megjelenés létezéséről hallgatva, Singer és Wolfner újra kiadta a *Hamuesőt*, az *Új Idők* „A szerkesztő üzenetei” rovatban kijelentette, hogy a *Fekete vőlegények*nél jobban szereti Gulácsy Irén „új társadalmi regényét”, bár indoklás nélkül hagyta, hogy miért (*Új Idők* 1928, 122), és a lap felkérte a neves irodalomtörténész Voinovich Gézát, az MTA tagját, hogy külön írást szenteljen a könyvnek. Gulácsy elbeszéléseit korábban is közölték (a legelső a „Vén kutya” című novella volt 1922-ben), de 1930-tól az írónt már a főmunkatársak közé sorolták, ugyanazon év végén *Pax vobis* című regényét az egyébként a szépirodalmi művek közlésére szánt első oldalon magasztalták (*Új Idők* 1930, 753). Új elbeszéléseinek és készülő regényei részleteinek közlésén kívül a lapban a második világháború végéig számos, az írónt ábrázoló fényképpel illusztrált cikkben méltatták művészetét, rendkívüli megbecsülésük jeleként 1941-ben még az egyik címlapra is felkerült a fotója. Mindazonáltal soha nem felejtették el annak hangsúlyozását, hogy a „jól író írónt” esete páratlan

legelőre járatták. A község bírái a hajdú Viharfúvó Bass családból kerülnek ki, ám a főhős apja, kálvinista hajdú létére, katolikus lányt vesz feleségül. Tettéért büntetés jár: „felemás, zabimagyar, pápistakeverék” fiát nem fogadja be a falu (Gulácsy 1990, 61¹). A kiközösített Bass Menyhértet még iskolába is máshová kell járattatni – a valóságban is létező – nyolc osztályos Bihar megyei Belényesi Görögkatolikus Líceumba, ahol a diákoknak a latin helyett a román nyelvet tanították. Az intoleráns csákáni őslakók a hagyományt megszakítva új bírót is egy másik hajdú családból választanak, akinek egyetlen lányát, Dombi Veront a megalázott, becsvágyó Menyhért az apa tiltása ellenére feleségül veszi. Menyhért él a világháborús bukást követő kaotikus helyzetből adódó lehetőséggel, Belényesen megszerzett román nyelvtudásával először csak tolmácsol a falu nemrég érkezett új vezetőinek, majd elfogadja, hogy választási csalással őt tegyék meg bírónak. A korrupt cselekedet tudomásulvételével megkezdődik végső bukásához vezető vesszőfutása, de tragédiáját nem a román szereplők rosszakarásának köszönheti, hanem a falubeliek kirekesztő magatartásának következtében kialakult személyiségi problémáinak, bizonyítási vágyának, valamint a középkorra emlékeztetően elmaradott, patriarchális férfi-nő kapcsolatnak, amelynek következtében a hozzá tartozó nők sem tudnak rajta segíteni.

Még első, erdélyi megjelenését követően, 1927-ben, a betiltott polgári radikális társadalomtudományi folyóirat, a *Huszádik Század* helyébe lépő *Századunk* figyelt fel arra, hogy a *Hamus*-ben nem egyszerűen magyar és román szereplők vannak. A „Könyvismertetések és bírálatok” rovatban a Gulácsy tehetségét felfedező Benedek Elek fia, Benedek Marcell kiemelte, hogy:

Alakjai, magyarok és románok, nemcsak nagy erővel vannak szoborrá gyúrva, de ábrázolásuk őszintesége is tiszteletet érdemel. A „regátbeli” román tisztviselőnek és famíliájának típusa az erdélyi románság körében is idegen, ellenszenves. Ezt a típust állítja szembe az új viszonylatoktól fejbekólintott magyarság jól meglátott alakjaival: a dacos ellenszegülővel, a hiúságból alkalmazkodóval, a kényszerűségből alkalmazkodni próbálóval. (130)

A Singer és Wolfner-féle első magyarországi kiadás megjelenése után 1928-ban az irodalmár és hajdani politikus (pénzügyminiszter) Hegedüs Lóránt a Horthy-rendszert támogató, irredenta *Pesti Hírlap*-ban ugyancsak megjegyezte, hogy „magyarok és románok egyaránt jók és rosszak benne” (12). Altalában véve azonban Magyarországon a hatalmas terület- és

¹ A továbbiakban a szövegben zárójelben ennek az 1990. évi kiadásnak az oldalszámait szerepeltetjük.

népességvesztés okozta trauma a progresszivitás ellenében hatott, mintegy „megbéklyózta a politikai gondolkodást” (Zeidler 2002, 82). A kortárs hazai kritikusok többsége számára ezért nem vált nyilvánvalóvá, hogy létezhet egy olyan olvasat is, ami szerint a regény témája a magyarországi két világháború közti domináns ideológiával, az irredentizmussal szemben a politikai transzilvanizmus. Pedig Gulácsy pár évvel a trianoni döntést követően írt regénye a Románián belüli, a magyar, román és szász lakosság egyenrangúságán alapuló autonóm Erdély létrehozásának igényét jelentette meg. Annak kijelentéséig, hogy „Gulácsy regénye »magyarpárti« értelemben transzilvanista; a kisebbségi sorsban egységbe kovácsolódó magyar falu az eszményképe”, Láng Gusztávnak a kolozsvári *Utunk* című folyóiratban 1982-ben megjelent írásáig kellett várni (6).

Ennek az építész és író Kós Károly nevéhez fűződő, a békés együttélésen alapuló transzilvanista ideológiának a közvetítése érdekében a *Hamuső* negatív román szereplői a Román Királyságból származnak, a rendet helyreállító pozitív hős, a prefektus viszont erdélyi román férfi. (Kós transzilvanizmusáról ld. Láng 1973.) Gulácsy a transzilvanizmus eszméjének kifejezéséhez az irodalmi onomasztika módszerét is felhasználta. A fiktív névadás, illetőleg a tulajdonnevek „eltitkolása”, valamint a szereplőkhöz köthető fiktív vagy éppen valóságos lokációk jelölése, esetleg látszólagos elhallgatása az olvasókban olyan külső asszociációkat keltettek, melyek alkalmasak voltak az ideológiai meggyőződés befolyásolására (Tóth 2014, 58). A meghatározó regáti román – erdélyi román szembeállítás ellenére Gulácsy a névhasználat, illetve a megnevezés hiányával, valamint a szereplők pontos lokális identitásának homályban hagyásával igyekezett az etnikai előítéleteket tompítani, s azt a toleráns nézetet erősíteni, hogy a helyes vagy helytelen cselekedetek nem népcsoportokhoz, hanem egyénekhez köthetők.

A narrátor a törvénytelenések elkövetését leginkább ösztönző hivatalnokot mindig csak mint jegyzőt említi. Őt a húga némelykor Fánikának szólítja (41), amiből az erdélyi olvasók sejtették, hogy a férfi keresztnéve esetleg a Ștefanból képzett Fănică, ám a románul nem tudó magyarországiak zavarónak találhatták, mivel a Fáni a Stefánia és Franciska női nevek becéző formája. A jegyző háztartásában élő anyja és húga számos országban népszerű nevet viselnek: Irma, Thea, így származásukat sem a román, sem más délkelet-európai etnikumhoz nem lehet kötni. A jegyző barátjának, az ugyancsak az új hatalmat képviselő postamesternek és feleségének etnikai hovatartozása is rejtve marad: a férfit Ivánnak hívják, a felesége Lilly. Utóbbi azzal kedveskedik/dicsekszik, hogy félig magyar, mert az apja „szegedi hajós” volt. „Szegedtől Galațig [sic] járt, Bukarestben szerette meg a mamát. Én már ott születtem” – magyarázza, bár a lokális identitását felfedni szánt kijelentése némi humorral/iróniával is értelmezhető: apját azért mondja szegedinek, mert

a munkája során Szegeden is megfordult. Szegeden azonban a Tisza folyik, a ma Szerbiához tartozó vajdasági Titelnél ömlik a Dunába, Galațiig a Dunán lehet eljutni, Lilly tehát apai ágon akár szerb származású is lehet (86). A jegyző „bonorumdirekcióval”, jószágigazgatással megbízott állítólagos sógorának – aki húgának, Theának csak a vőlegénye – lokális identitása ugyancsak homályos (87). A narrátor utal rá, hogy a beazonosíthatatlan eredetű keresztnéven szólított Gyorgye (románul George/Gheorghe, törökül és örményül George, szerbül Ђорђе, ukránul és bolgárul Джордж, görögül Γεωργίου/Georgiou) régebben dobrudzsai vámtisztviselő volt, tehát bármelyik fenti regáti etnikum tagja lehet. A vezetékneve, Marcopol, a modern román állam kultúráját megalapozó görög származású fanarióta ősökre utal (Borsi-Kálmán). Gyorgye azonban nem ortodox kereszténynek, hanem a többiek mulattatására tréfából muszlimnak vallja magát. A Partiumból a vegyes – szerb, román, bolgár, török – lakosságú Nisbe távozik, a mohamedán hitre „valóban áttért” marhakereskedő „nagybácsijához” (197). Rádásul beszédébe török, szerb és szláv eredetű szavakat kever, például a több szláv nyelvben (orosz, szlovák, lengyel) is használatos, ‘így’ jelentésű „tak” határozószói mutató névmást (88, 44). Nyelvhasználata további akadály a etnikumokhoz kapcsolódó sztereotípiák előítéletté formálásának.

A transzilvanizmus témájából következik, hogy az író a vétkeseket a törvény nevében felelősségre vonó prefektust lokális identitásának a többiekénél pontosabb meghatározásával köti Erdélyhez. Ő Menyhért iskolatársa volt a belényesi líceumban, ahol vélhetően román etnikai hovatartozása miatt hátrányt szenvedett. A „román” szó itt sem szerepel, diákként a „fajtájáért” áll ki, rádásul alakja kereszt- és vezetéknev nélküli, mely névtelenség az olvasóban semmiféle külső asszociációt nem kelthet (Tóth 2014, 58). A prefektus a regény cselekménye idején is fellép az idegengyűlölet ellen, amikor az nem az erdélyi románok, hanem a magyar kisebbség ellen irányul (207). A szereplők közti alábbi párbeszéd alátámasztja, hogy a regény fontos tartalmi eleme a regátiak és az általuk regionalistának (az autonómia képviselőinek) nevezett erdélyi románság közti, az Erdély feletti fennhatóság megszerzéséért folytatott küzdelem.

A község házára beköltözött jegyzőéknél mulatnak a falu új elöljárói és családtagjaik, s a vendégnek elhívott Bass Menyhért. A nyájas és mindig segítőkésznek mutatkozó, később házasságszedelgő szélhámosnak bizonyuló Gyorgye figyelmezteti őket, hogy baj lesz. A parasztok ugyanis rájöttek, hogy a jegyző és társai ahelyett, hogy a régi tulajdonosoktól elvett, még szét nem osztott földbirtokot egy obštének, azaz bérletközösségnek juttatnák, a termőföldet maguknak tartják meg, miközben őket, a valóban jogosultakat kihagyják, és az elégedetlenkedők a prefektushoz készülnek. Bass azzal

nyugtatja társait, hogy könnyen maguk mellé tudja állítani a prefektust, aki „kisiskoláspajtása” volt valaha:

[Bass] Hangját már meggyőződés mélyítette komolyra. Pártolólág tette kezét Gyorgye kezére. Az elbiggyesztette száját.

– Mohamed nagy próféta, de a prefektus még nagyobb ördög! Tak.

A nőkből is kikiváncozott az újságokból szopogatott politika. A háziasszony [Irma] tudálékosan mondta:

– Igen. Regionalista! Az idevaló mind nagy ördög. Ezek itt nem olyan világfiak, mint nálunk. Ezek csak dörmögni tudnak.

– Mi megértjük egymást – vont vállat Bass Menyhért. (88)

A prefektus a parasztok érdekeit képviseli, ám a Consiliul Dirigent által az erdélyi közigazgatás átszervezésére a Román Királyságból oda irányított szereplők sem egyértelműen negatív figurák. Amint azt Schöpflin, egyedülként, már 1925-ben megállapította a *Nyugatban*: „Ezek az új urak: A Romániából idekerült fiatal jegyző, nem is gonosz, csak teljesen léha és felelősségérzés nélküli fiatalember és környezete, amely ugyanazon vágású, mint ő” (Schöpflin 1925). A feladat nagyságához kora miatt is éretlen jegyző, a rokonai és vendégei vidámak, fesztelenek, hangosak, s szinte mindnyájan nyíltak és barátságosak – nyilvánvaló, hogy az erdélyiétől eltérő, bizánci majd oszmán török hatást tükröző délkelet-európai kulturális hagyományokat és mentalitást képviselnek. Gulácsy pár mondatban képes e különbözőséget vonzónak, mégsem utánzásra méltónak ábrázolni. A községháza egyik hivatali helyiségébe, ahol a parasztoktól a jegyző parancsára az előírtnál korábban beszédett földbérleti díj visszafizetéséről folyik feszült vita, váratlanul megjelenik a hivatalnok húga:

Kemény lökéssel pattant be az ajtó. Tizennyolc-húsz éves lány penderedett be rajta. Hosszú, fiús testén szivárványszínű, félig fátyol-, félig szövetruhát viselt, melyen aranyhímzések és ételpecsétek tarkálltak vegyesen. Finom szabású, barna arcoskájá, villogó fényű fekete szemei különös bájjal váltak ki a silány keretből. Sovány kezeiben párologó süttöt szorongatott [benne húsos rétes]. Kárminnal kirajzolt szája harminckét egérfoggal kacagott vissza a becsapott ajtóra. (41)

A jegyzőék mulatozások során mutatott magatartásának leírása érzékletesen jeleníti meg, hogy a délies-keleties életvitel esetében más a férfiak és nők kapcsolatának szabályrendszere, ezzel összefüggésben más kulturális funkciót tölt be a család, mint a partiumi magyar faluéban. A regényben a község új urainak és hozzátartozóiknak a család érzelmi biztonságot nyújt, míg a csákániaiak esetében társadalmi státust jelöl, tehát a családtagok szempontjából nem feltétlenül oltalmazó. Menyhért azért veszi feleségül a bíró

lányát, hogy a hajdúk végre befogadják, s felemelkedése által kárpótolja magát a származása miatt elszenvedett kirekesztésért. A falu hajdani választott vezetőjének lányával kötött házassága és a kemény munkavégzés eleinte valóban tekintélyt biztosít neki.

Gulácsy ábrázolásában a Mezőségben a család legfontosabb funkciója és értékmérője a közös munka. A fiktív partiumi községben a szabad (saját földdel rendelkező) hajdúk alkotják a domináns csoportot, ennek ellenére a polgárosodásnak nincs nyoma, a feudalizmus patriarchális normarendszere érvényesül, amely meghatározza a férfiak és nők kapcsolatát is. Bassné Veron társadalmi megítélése, mint módos gazdafeleségé kedvező ugyan, de férjének minden tekintetben alárendelt, a családot érintő döntésekre semmi befolyása nincs. Menyhért tulajdonának tekinti a feleségét – „úgy nézett rá, mint a legféltebb tájékpipájára, mint rangjelző és tekintélyadó birtokra szokás” (59). Amikor Veronnak elege lesz a házasságából, aminek fő oka bíróhoz méltatlan korrupt magatartása, csak apjához tud menekülni, aki éppúgy ura és parancsolójaként viselkedik, mint korábban Menyhért. Sőt, Dombi István a felnőtt lányát még jobban kizsákmányolja: fölmond szolgálójának, és Veronnal végezteti el a munkát. Saját életvezetését, a szexuális önrendelkezés jogát tekintve Bassné kevésbé szabad, mint az egyedül élő Panni nevű fiatal parasztasszony, akit a falubeliek eltűrnek ugyan, mert házas, de le is nézik, „amerikás menyecskének” hívják, mert férje, jobb megélhetés reményében kivándorolt Amerikába (58). Panni legalább a teste felett rendelkezik: a közösség által rossz néven vett, hallgatólagosan mégis elnézett viszonyt kezdeményez a jó kiállítású Bass bíróval. Mindazonáltal Panni viszonylagos szabadsága megtévesztő; tűrni kénytelen szeretője a normák szerint férfiasnak minősülő brutalitását, aki „[e]lkapta a menyecske tarkóját, és nyakánál fogva, mint valami macskakölyket rántotta magához” (63), s amikor a férfi szakít vele:

A két acélmarok ráfeszült a hajladozó fehér nyakra. Mint hullott patkányt vitte, rázta Bass Menyhért a kapuig a visító némbert. Ott lecsöppentette. Megemelte két csizmás lábát s kirúgott vele, hogy a kérértlen vendég orrával érkezett az utcára. (130)

Bass a feleségét is veri. Miután borospincéjükben Veron, egészen kivételesen, visszautasítja szexuális közeledését, amire feleségi kötelességként tekint, de az aktus közben általában gondolatban „leltárt tartott a másnapi munka fölött”. Ellenkezésén feldühödött férje bántalmazni kezdi: „Menyhért egyszerre eleresztette az asszonyt. Ellökte, majd újból megkapta. Verte gerendához, verte a hordó oldalához, a küszöb fájához, ahol csak érte” (59, 63). Veronnak nincs „szexiszonya”, mint Németh László hősnőinek; a szeretkezések iránti közömbössége a férjének való teljes kiszolgáltatottságából

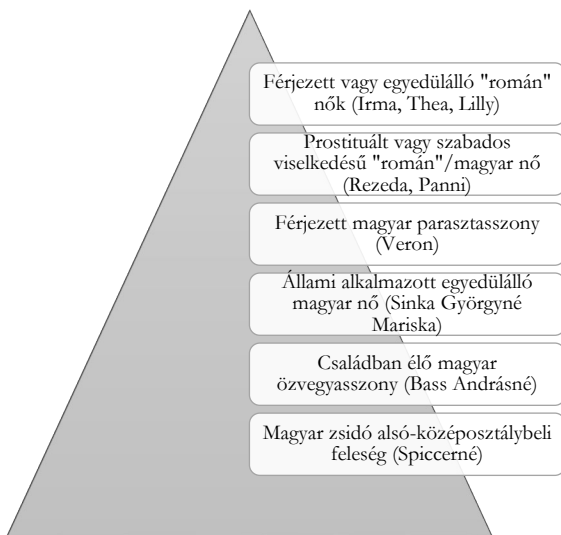
fakad, melynek következtében nem tudatosul benne, hogy nőként neki is lehetnének vágyai. Testi kapcsolatuk ábrázolása, akárcsak Bass szexuális magatartásáé, Jolanta Jastrzębska és Kemenes Géfin László megfogalmazásával élve „a patriarchális, derridai szóval logocentrikus világnézet különösen torz magyar válfajának” példái (1998, 187), s Gulácsy korai korszaka társadalomkritikájának építőkövei.

A nehéz fizikai feladatok elosztására összpontosító Basséknál Menyhért az anyagi javak előállításában már részt nem vevő, hajlott korú anyja felesleges teher, aki kénytelen meghúzni magát, és enni is csak akkor ehetsz, amikor kap. Vele még a menyé is gorombán bánik.

Veron nem tűrt senkit maga körött főzés idején. Legkevésbé az anyósát. – Az ilyen vénasszony már teli van gilvával, tisztátalanságokkal! Hozzá belenyúl mindenbe, amit keze ügyébe kap – szokta mondani. (64)

Interszekcionális perspektívából a háború előtti időkben a falusi közösségben idős, eltartott magyar özvegyasszonyként Bass Menyhért anyjának a társadalmi presztízse lett volna a legalacsonyabb. A történelmi helyzet következtében azonban az egyedülálló, családtalan, állami alkalmazott magyar nők nála is kiszolgáltatottabbá váltak. A megözvegyült, Benedek Marcell kifejezésével „kényszerűségből alkalmazkodni próbáló” tanítónő, Sinka Györgyné Mariska hiába teszi le az esküt Ferdinánd királyra és a Kormányzótanácsra, a nyelvvizsgán elbukik, így állás és fizetés nélkül marad, nyomorúságos jövő várna rá, amitől halála menti meg. A mű magyar női szereplői közül az alsó-középosztálybeli, idősödő zsidó kereskedő feleségének a helyzete a legkedvezőbb. Bár csak egyetlen jelenetben bukkan fel, annak alapján Spiccer Mendelné egyenrangú fél a házasságában, akivel a férje tisztelettel bánik, s bevonja döntéseibe.

A jegyző városi, egyes utalások alapján bukaresti élethez és szórakozáshoz szokott anyja és húga számára természetes, hogy a fiatal férfi az állami fizetésből eltartja őket, amit Fánika is magától értetődőnek vesz. Bár a család női tagjai anyagilag a családfőtől függenek, ezek a nők bármilyen kérdésben szabadon véleményt formálhatnak (104, 106). Még a szexualitásról is nyíltabban beszélhetnek: „A csókból sohase elég” (87) – jelenti ki a jegyző még csak menyasszony húga. Irmának, Theának, Lilly-nek a családban egészében véve kevésbé alárendelt a szerepe, mint a magyar parasztasszonyoké, mert a férfiak tisztelik a nőiségüket. A női kiszolgáltatottság mértékét tekintve, a férfiktól való egzisztenciális függést, illetve az önálló cselekvési szabadságot, az emberi szabadságjogok részét képező egyéni szexuális önrendelkezést is ideértve, a regény szereplői közül az új, idegenből érkezett elit női tagjainak a pozíciója a legkedvezőbb.

3. ábra

A női szereplők kiszolgáltatottsága – a piramis alján a legkiszolgáltatottabb csoport

a parasztok olvasóköreinek helyt adó nagyvendéglőből bukaresti mintára átalakított ivó egy prostitúció céljára szolgáló különszobájában „praktizáló” titokzatos, izgató szépségű prostituált karjaiban köt ki. A nő, akit kiejthetetlennek tartott idegen hangzású neve miatt a falusiak Rezedának neveznek el (tehát az etnikai identitása neki is rejtve marad), s egyszerre csodálnak és félnek, szexuális vonzerejénél fogva hatalmában tartja a helyi férfiakat. Etnikumra és lokális gyökereire ismeretlensége ellenére, vagy éppen azért, a felbomlóban lévő erkölcsi értékrendű Csákánban interszekcionális perspektívából nézve előnyösebb helyzetben van az ottani férjes magyar asszonyoknál. Bár romlott nő, önálló egzisztencia, aki a fizető kuncaftok kiszolgáltatásán túl a testével szabadon rendelkezik – Pannihoz hasonlóan ő maga dönt arról, a saját élvezetére kit választ (nem fizető) szexuális partnerének (nincs futtatója). Az ő választása is Menyhéltre esik, aki ugyanolyan brutálisan bánik vele, mint Veronnal és Pannival: „És egy rántással fölkapta a lányt, mint valami csonttörő bárdot. [...] Menyhért megállt az üres szobában keményen. Fél marokra fogta, kitartotta, majd lecsapta a lányt a deszkapadra” (155–156).

Bass brutalitása patriarchális felsőbbrendűségét hivatott jelezni; erőszakossága csak fokozódik, amint megérzi a falubeliek néma megvetését, akik azért haragszanak rá, mert megszegte a kötelességét, a közösség érdekeinek képviselőjét. Ebben a férfiak patriarchális uralmán alapuló rendszerben anyja szinte semmi joggal nem rendelkezik. Menyhértet, bár tisztában van vele, hogy az rossz útra tért, nem meri figyelmeztetni. A bíró az új előjárók

A nehezen megszerzett társadalmi presztízsét fokozatosan elvesztő Bass Menyhért erkölcsi értékrendjét a szexualitás szabályait illetően is megingatják a község új előjárói, akik csúfolódnak rajta, mivel eleinte helyteleníti a házasságon kívül folytatott viszonyt (51). A Veron elhídegetéséről és megvetéséről önkontrollját veszti, a normákat tekintve elbizonytalanodott férfi először Pannival csalja meg a feleségét, majd a korábban

biztatására aláír egy feljelentő levelet a leváltott jegyző, Südy Sándor ellen. Bass a szegény zsellérek érdekeit képviselő, számukra szövetkezetet alapító, nekik olvasókört szervező Südyre mindig is irigykedett, de feltámad a lelkiismerete és megerősítést szeretne kapni az anyjától, hogy az idős férfi tényleg a parasztok lázítója volt-e:

Az öreg motyogott, mint aki magával vitázik. Félénk szemei oldalról figyelték a fiát. A hold még nem bújt ki, a homályban nem sokat látott belőle. De kegyelemkenyéren rágódó ösztöne pápaszem nélkül is hamar tájékozódott. Abból, hogy Menyhért szót vet neki, hogy kérdésre méltatja, megsejtette, hogy baja lehet ennek az ő nagyember fiának amazzal!

– Az, fiam? Az ojjan megátalkodott, fiam, hogy ne tovább! Már fiatalnak is ojjan volt! (91)

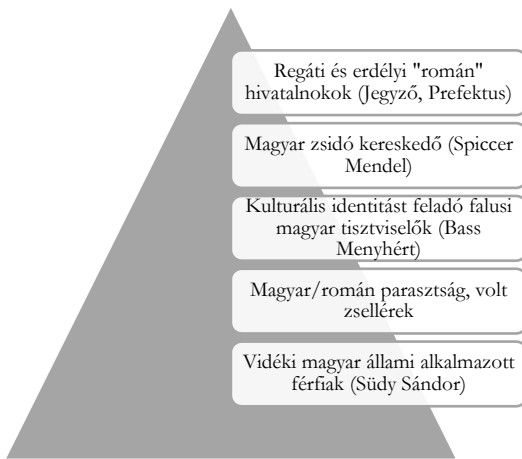
Felesége folytonos célzásokkal próbálja rábírní, hogy bíróként álljon ki a közösségéért, ne magának és cinkosainak tartsa meg az obste földjeit, de mint az ő akarata alá rendelt asszonyra, nem hallgat rá. Végül mégis Veron mondja ki a falu ítéletét, de már túl késő:

– Nézze ezt a bitanggá fajzott falut! – kiáltotta szilajan. – Szodoma-Gomora! Ki tette azzá? Ki mutatott nekik példát a rosszra? Nézze meg a kifestett lányokat, akik az utcasarkon állnak össze akárkivel egy garasért! [...] Ki itt az első botránkoztató? Ki csinált boltot a tisztességből? A bíró! A bíró! A bíró! (143–144)

A Benedek Marcell kifejezésével „hiúságból alkalmazkodó” Bass Menyhért önként hódol be az új előjáróknak, holott az exjegyzővel és a prefektussal szövetkezhetett volna a falu felemeléséért. Nála kevésbé kiszolgáltatott a regény anyagilag a hatalomtól független zsidó kereskedője, aki az új helyzetre reflektálni nem képes Bassal szemben tudatosan a magyar identitást választja, és anyagi segítséget nyújtva próbálja enyhíteni a bíró és társai által a lakosságnak okozott károkat. Spiccer „a dacos ellenszegülő” Südy megmentése érdekében, aki nem volt hajlandó esküt tenni, s így elveszítette a nyugdíjjogosultságát és nyomorog, először a jegyzőhöz fordul támogatásért, majd a vagyonos hajdú gazda Dombihoz és a helyi paphoz, ám hiába – e cselekménysor ismételten ráirányítja az olvasó figyelmét, hogy ez a közösség még a bajban sem képes összefogni. Az apja magatartását elítélő Bass Lajoson kívül csak Spiccer az, aki saját vagyonából áldoz, hogy Südy és tanítónő főbérője legalább karácsonykor ne éhezzenek és fázzanak. Nem mellékes, hogy Spiccet az író akkor jeleníti meg egyértelműen pozitív figuraként, amikor Magyarországon a numerus clausus-törvény már életbe lépett, illetve a kolozsvári történész Gidó Attila megfogalmazásában „a román hatalom nem gördített akadályokat a magyar anyanyelvű zsidóság magyarságról való leválása

elé, sőt egy 1924-es törvény megtiltotta számukra, hogy zsidó és román iskolákon kívül más tannyelvű intézményeket látogassanak” (Gidó 2014, 5).

Interszekcionális megközelítésből az új viszonyok közepette a férfiak közül nem a korábban a földesuruknak alárendelt nincstelen zsellérek a

4. ábra

A férfi szereplők kiszolgáltatottsága

legkiszolgáltatottabbak, hanem az állami alkalmazás lehetőségét és nyugdíját elvesztő, családtalan magyar tisztviselő, Südy, akinek élete tragikus véget ér.

Bass Menyhért, Südy Sándor és Mariska szörnyű halála a határon túli viszonyokat nem ismerő olvasók számára drámai erővel mutatta be, hogy az első világháború után kialakult helyzet következtében milyen hamar – még a trianoni béke ratifikálása előtt – elkezdődött,

és milyen hatékonyan ment végbe az erdélyi magyar állami tisztviselői réteg, az alsó középosztály eróziója. Mindazonáltal Gulácsy a pusztulás közvetlen előzményével, az első világháborús részvétellel, illetve vereséggel kapcsolatos felelősség kérdését csak érinti. Halála előtt a volt jegyző részben azzal magyarázza Mariskának Erdély Romániához csatolását, hogy a párizsi békekonferenciára a veszteseket nem hívták meg:

Míg szanaszéjjel a világban, Párizsban, Londonban, Genfben, Hágában, meg mit tudom én, hol mindenütt, folyvást beszéltek és csak beszéltek az emberek, hallgattam eleget. Pedig rólam beszéltek és magáról Mariska! Sine nos de nobis! [„Nélkülünk, rólunk!”, latin] A mi sorsunkról, anélkül, hogy megkérdeztek volna. (191)

Másrészt azonban a világháborút természeti katasztrófának írja le, aminek bekövetkezte, jellegéből adódóan, kivédhetetlen és sorszerű, s ugyan a ’bűnös’ szó is szerepel, a szövegből nem világos, hogy általában az emberiségre vonatkoztatott hagyományos bűnös-ártatlan bináris oppozícióra utal, vagy konkrétan azokra a személyekre, akik felelősek a történelmi kataklizmáért: „A világegés tűzijátékából nekünk ez a szerep maradt. Mikor a lángok felágaskodtak, éhes nyelvük elfalt előlünk mindent. Fölfalta mindazt, ami a tegnapé volt, és a bűnöst éppen úgy, mint az ártatlant” (191).

A csákániakat sújtó tragikus események ellenére a regény befejezése – amire a könyv utolsó oldalán álló keltezés szerint Nagyváradon került sor, 1924. november hó 26-án – óvatos optimizmust sugall. A lakosság jövőjének érdekében a község makulátlan viselkedésű magyar képviselői, Spiccer és Bass Menyhért józan belátásból románul tanuló fia, összefognak a román prefektussal és az „öreges, nyílt arcú”, ezúttal is ismeretlen lokális identitású, névtelen új jegyzővel (241).

Gulácsy Irénnek az *Új Idők*ben az előző két évben publikált cikkeit és karcolatait tartalmazó, 1940-ben, már a második bécsi döntés után megjelent, *Erdély jogán* című kötete arról tanúskodik, hogy az erdélyi magyarság körülményeinek romlását látva az író, akárcsak az elképzelés „atyja”, Kós Károly, a harmincas évekre eltávolodott a politikai transzilvanizmustól. Úgy vélte, Észak-Erdély visszakerülése végleges, és bízott benne, hogy „gyakorlati, államalkotó hajlama azonnal megtalálja szerepét a magyar közösségben”. Állandó jelzővel hálálta meg annak, akinek Erdély visszacsatolását tulajdonította, s akit a kötetben „Országnagyobbító Horthy Miklós” néven illetett (131, 167, 170–171).

Felhasznált irodalom

- „A mi értékeink”. 1925. *Magyarság* (6): 137: 9.
- Balogh, Júlia. 1991. „Hűségeskü.” *História* (13) 2–3: 28.
- Bartha, Ákos. 2012. „A két világháború közti román földbirtokrendezés.” *Korunk* (23) 6: 83–88.
- Benedek, Marcell. 1927. „Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványai.” *Századunk* (2) 2: 128–131.
- Bíró-Balogh, Tamás. 2009. „[A Vésző Magyarország második kiadása: Kosztolányi jelentősen átdolgozott irredenta antológiája.](#)” In Dobos István & Bene Sándor (szerk). *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriiskolák II. nemzetközi konferenciája*, Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
- Borsi-Kálmán, Béla. 1992. „[A román reformnemzedék bölcsőjénél.](#)” *Látó* (3) 5: 76–95.
- Brandenstein, Béla et al. 1941. „Gulácsy Irén. A Kazinczy-érem odaítélésére kiküldött székesfővárosi bizottság jelentésének tükrében.” *Új Idők* (47) 44: 537–538.

- Calcan, Gheorge. 2010. „The Administrative Unification of the Completed Romania. The Stages of the Administrative Integration of Transylvania, 1918–1925.” *Transylvanian Review of Administrative Sciences* (6) 30: 23.
- Crenshaw, Kimberlé. 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.” *Stanford Law Review* (43) 6: 1241–1299.
- Gidó, Attila. 2014. „[Az erdélyi zsidó identitások Nagyromániában 1918–1940.](#)” In: *Identitás, nemzet, nemzetpolitika*. 2012. október 2–4., Csíkszereda.
- Gulácsy, Irén, P. 1929. „Amíg egy regény eljut a Péczely-díjig.” *Új Idők* (35) 22: 673–674.
- Gulácsy, Irén. 1940. *Erdély jogán és más dolgok. Cikkekek, karcolatok*. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.
- Gulácsy, Irén. 1990. *Hamueső*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Hegedűs, Lóránt. 1928. „P. Gulácsy Irén új regénye: Hamueső.” *Pesti Hírlap* (50) 11: 12.
- Habor, Oana. 2018. „[Rolul Consiliului Dirigent.](#)” *Făclia de Chuj* 19 aprilie.
- Herczeg, Ferenc. 1917. „Erdélyért!” *Új Idők* (23) 17: 386–387.
- Jastrzębska, Jolanta – Kemenes Géfin László. 1998. *Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911-1947*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Kókai, Sándor. 2018. „A magyarság helyzete Román-Bánságban a két világháború között.” *Közép-Európai Közlemények* (11) 1: 63–74.
- Kosztá, István. 2010. *Nem (csak) Erdély volt a tét. Kései tudósítás a párizsi konferenciáról (Alexandru Vaida-Voevod levelei, feljegyzései, levéltári okmányok, emlékezések, naplórészletek)*. Csíkszereda-Budapest.
- Kosztolányi, Dezső (szerk.). 1920. *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Budapest: Pallas.
- Láng, Gusztáv. 1973. „Jegyzetek a transzilvanizmusról.” *Utunk* (28) 50: 3–4.
- . 1982. „Gulácsy Irén (Kérdőjelek egy bestseller körül).” *Utunk* (37) 41: 5–6.
- Murányi, István & Szoboszlai Zsolt. 2000. „Identitás-jellemzők a Dél-Alföldi régióban.” *Tér és Társadalom* (14) 1: 27–49.
- Pap, Ági. 2014. [Az épített örökség és a helyi identitás kapcsolatának cselekvőközpontú földrajzi vizsgálata budapesti mintaterületeken](#). Doktori (PhD) értekezés.

Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.

- Romsics, Ignác. 2018. *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest: Helikon.
- Schöpflin, Aladár 1925. „[P. Gulácsy Irén: A hamueső.](#)” *Nyugat* (18) 19.
- Sebess, Dénes. 1927. *Bethlen István gróf. Történelmi korrajz. Egy kortárs feljegyzései*. Budapest: Kiadja a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Tóth, László. 2014. *Elméleti és módszertani lehetőségek az irodalmi onomasztikában. Tulajdonnevek Szilágyi István műveiben Különös tekintettel Hollóidő című regényére*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Vasile, Monica. 2018. „[Formalizing Commons, Registering Rights: The Making of the Forest and Pasture Commons in the Romanian Carpathians from the 19th Century to Post-Socialism.](#)” *International Journal of the Commons* (12) 1: 170–201.
- Venczel, József. 1942. *Az erdélyi magyar földbirtokreform*. Kolozsvár: Minerva.
- Voinovich, Géza. 1928. „Hamueső. P. Gulácsy Irén új regényéről.” *Új Idők* (34) 21: 628.
- Zeidler, Miklós. 2002. *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Tóth Andrea

Szegedi Tudományegyetem

Identitáspolitikák válsága. Az én-nel való szembesülés kísértetei¹

Korunk társadalmait sokféle jelzővel lehet és szokás leírni; többek között beszélünk hálózati társadalomról, az információs társadalom valós virtualitásáról, technokulturális társadalomról, vagy globalizált társadalomról. Ezekben az „új” információs hálózatok által hajtott, globális kapitalizmus által uralt, radikális technológiai változásokkal áthatott társadalmakban a végtelen számú elérhető kapcsolat és a nyitott tartalom-alakítás ellenére egyre jelentősebbé válik a több síkon érzékelhető és értelmezhető szakadék problémája, a társadalmi szakadék elmélyülése a hatalomhoz/információhoz/financiális tőkéhez való hozzáférés mentén. A jelen társadalmi életet minden szinten a töredezettség, a részlegesség, a különbségek hangsúlyozása, a „metaszint” felbomlása hatja át; az a posztmodern állapot, ahol a „poszt” elsősorban a nagy magyarázó narratívák, az egységesség, az egyetemesség „utániságot” jelenti társadalomtörténeti, szociológiai és gazdasági értelemben egyaránt. Ezek az egyre táguló szakadékok egyre nagyobb hullámokat vetnek a posztmodern társadalmakat jellemző, az etnicitás, a faj, a nem, a szexualitás, a vallás, a földrajzi régió, a kontinens, a nemzet történelmileg elhallgatott narratíváit kihangsúlyozó identitáspolitikák körül is. Röviden: a 21. század elején az identitáspolitikák „újrátárgyalásának” lehetünk tanúi. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam az identitáspolitikák újrátárgyalásának folyamatát a centrum és a félperiféria késő modern társadalmában, különös tekintettel a centrumot és a félperifériát elválasztó társadalmi és kulturális különbségekre. A tanulmány a személyes etnográfia eszközeit használó útkeresési kísérlet arra, hogy miként juthatunk el a különbségekre építő részleges „mikro-politikák” felől egy reakciós fundamentalizmust elkerülő, posztidentitáspolitikai makro-politikai platformra, ahol a közös cselekvés kiindulópontja nem a „kik vagyunk?” kérdés megválaszolása, hanem egy közös jövő építése a „mit akarunk?” alapján.

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Valóságos virtualitás és kommunikatív kapitalizmus

Korunk társadalmait sokféle jelzővel lehet és szokás leírni: különböző elméletek mentén beszélnek hálózati társadalomról (Castells 2005; 2006), az információs társadalom valós virtualitásáról (Castells 2005; 2006), technokulturális társadalomról (Dean 2009), vagy globalizált társadalomról (Hjarvard 2003). Ezek a megnevezések mind azt próbálják a saját terminusaikkal megragadni, hogy milyen folyamatok mentén írható le és érthető meg leginkább a minket körülvevő 21. századi világ és annak társadalmi működése: ezek között a folyamatok között ki kell emelni a globális kapitalizmus uralkodó jelenlétét, a radikális technológiai fordulatok által okozott szinte folytonossá váló változásokat, az internetnek köszönhetően az „új” információs hálózatok megjelenését, s mindezek révén a végtelen számú elérhető társadalmi kapcsolatot és a nyitott tartalom-alakítást. Ezek a folyamatok tekinthetők pozitívnak, amennyiben arra gondolunk, hogy például a castelli „valósággá vált virtualitás kultúrája” (2005, 489) révén az egyes országokat/nemzeteket/kultúrákat egymástól elválasztó határok olyan könnyen átjárhatóvá váltak, mint talán korábban soha; az internet elterjedése miatt széles körben hozzáférhetővé váltak a különböző, korábban nehezebben elérhető tudások; a közösségi média információs hálózatai pedig minden korábbinál könnyebbé teszik az interperszonális kapcsolatok kiépítését és fenntartását. E példák alapján könnyen hihetnénk, hogy korunk társadalmi, de a nyugati társadalmak legalábbis mindenképp, nagy lépésekkel haladnak a nyitottság, a demokratikusság, a társadalmi egyenlőség, valamint a hierarchia-nélküliség felé.

Ebben a neoliberalizmus² dominálta hálózati térben a végtelen számú elérhető kapcsolat és a nyitott tartalom-alakítás ellenére egyre jelentősebbé válik a társadalmi szakadékok elmélyülése a hatalomhoz/információhoz/financiális tőkéhez való hozzáférés mentén. Az elmúlt húsz-egynéhány évben annak lehettünk tanúi, ahogy a neoliberalizmus

² A neoliberalizmusra abban az értelemben utalok, ahogyan azt Foucault biopolitikára vonatkozó elgondolásai alapján Boltanski & Chiapello (2005), Wacquant (2012), Hilgers (2012), vagy Bockman (2012) teszik: a neoliberalizmus ebben az értelmezésben egy olyan átfogó, közgazdászok által kidolgozott elméleten alapuló politikai projekt, amelynek gyakorlati megvalósításai azt tekintik feladatuknak, hogy az államot és az embereket a piaci verseny érdekében átförmálják. A többes szám lényeges a neoliberalizmus elméletének gyakorlati megvalósítása szempontjából, mivel ezek a gyakorlatok országokként eltérő módon mennek végbe. A neoliberalizmus projektjének három alapvető tétele – privatizáció, dereguláció, szociális szolgáltatások visszavágása – nyomán pedig mondhatjuk azt, hogy neoliberalizmus a kisemmizés általi felhalmozás egy új formája: váltás a jogilag garantált védelmező jólétről (*protective welfare*) a javító szándékú *workfare*-re, ahol a szociális ellátást a rugalmas foglalkoztatáshoz való alkalmazkodáshoz és a sajátos viselkedési követelmények elsajátításához kötik.

bekebelezi a mindannyiunkat körülvevő világot. Más szavakkal, a neoliberalizmus projektjében a kiterjesztett és felgyorsult kommunikativitás – Jodi Dean (2009) terminusával a „kommunikatív kapitalizmus” – ahelyett, hogy a vagyon és a befolyás egyenlőbb elosztásához vezetett volna, illetve ahelyett, hogy az életmódok és a szabadság gyakorlatainak szélesebb skáláját nyitotta volna meg, a végtelen számú elérhető kapcsolat és nyitott tartalomalakítás önmaga ellentettjébe fordult. Dean elgondolása szerint a kommunikatív kapitalizmus az inkluzivitás és a részvétel ideáinak megvalósulását jelenti az információs, szórakoztató és kommunikációs technológiák rendszereiben, mégpedig úgy, hogy azok bekebelezik az ellenállási formákat, így azok még intenzívebbé teszik a globális kapitalizmus működését. Ebben a technokulturális térben a képernyők, a látványosságok, a véget-nem-érő információ-áramlás a vagyon masszív torzulását és koncentrációját eredményezték, ahogy azt Saskia Sassen (1996) nagy hatású tanulmányából is tudhatjuk. S ezek között a díszletek között annak hangoztatása, hogy a technokulturális térben mindenki egyenlő félként vesz részt, mindenki egyenlő eséllyel kap platformot saját véleménye kifejtésére, s végeredményben mindenki véleménye azonos súllyal esik a latba, tulajdonképpen a neoliberalizmus technológiai infrastruktúrájának fenntartását szolgálja. Ennek egy olyan világ a következménye, amelyben a vagyon a kis számú szupergazdagok kezében összpontosul.³

Vagyis annak vagyunk tanúi, hogy egyre jelentősebbé válik a több síkon érzékelhető és értelmezhető társadalmi szakadék problémája, a társadalmi szakadék elmélyülése a hatalomhoz, az információhoz, valamint a pénzügyi tőkéhez való hozzáférés mentén. A kortárs társadalmi életet minden szinten a töredezettség, a részlegesség, a különbségek hangsúlyozása, a „metaszint” felbomlása hatja át, tehát az a posztmodern kondíció, ahol a „poszt” elsősorban a nagy magyarázó narratívák „utániságot”, az egységesség és egyetemesség létezésének „meghaladását” jelöli társadalomtörténeti, szociológiai, gazdasági értelemben egyaránt. Ezek az egyre táguló szakadékok pedig egyre nagyobb hullámokat vetnek a posztmodern társadalmakat jellemző, az etnicitás, a faj, a nem, a szexualitás, a vallás, a földrajzi régió, a kontinens, a nemzet történelmileg elhallgatott narratíváit kihangsúlyozó identitáspolitikák körül is. Más szavakkal, a posztmodern vagy késő modern jelzőkkel társított 21. század elején az identitáspolitikák „újrátárgyalásának” folyamata zajlik.

³ 2018-ban a Credit Suisse becslése szerint 317 trillió, azaz 317 ezer milliárd USD volt a globális összvagyon; a világ népességének alsó 50 százaléka a vagyon mindössze 1 százalékát birtokolja, a felső 10 százaléknál van a globális összvagyon 85 százaléka, míg a legfelső 1 százalék egyedül az összvagyon 47 százalékát birtokolja (Credit Suisse 2018).

A tanulmány hátralévő részében az identitáspolitikák újratárgyalásának folyamatát szeretném bemutatni előbb a „centrum”, majd a „félperiféria” kortárs társadalmában. Ahogy látni fogjuk, a társadalmi–történeti–gazdasági szempontból bejáratott utak eltérő volta miatt a két különböző terepen az identitás alapú politizálást lényegi különbségek jellemzik. Az első részben bemutatom az identitáspolitikák működését a „centrum” társadalmában főként Wendy Brown értelmezésére építve, a második részben pedig a személyes etnográfia eszköztárának használatával felvázolom a „félperiféria” identitáspolitikai lehetőségeit.

Identitáspolitikák a centrum késő modernitásában

A „centrum”⁴ késő modern társadalmában egyre problematikusabbá válik az identitáspolitikák kérdése, amelyek a faj, az etnicitás, a nem, a szexualitás, a vallás, a földrajzi régió, a kontinens, vagy a nemzet történelmileg elhallgatott narratíváit igyekeznek kihangosítani. Az identitás-alapú politizálás felé való eltolódás egyik lényeges következménye a társadalom szélesebb rétegeinek szűk érdekképviseleti csoportokra való szétbomlása, az egyes csoportok sérelmeinek felnagyítása, és a csoportok közötti ellentétek esetenként reakciós fundamentalizmusba átcsapó kiéleződése. Más szavakkal azt mondhatjuk, hogy ami a minket körülvevő globalizálódott világban zajlik, az valójában az identitáspolitikák újratárgyalása jobboldalról és baloldaltól egyaránt.

Wendy Brown (1995a; 1995b) megközelítésében a politizált identitások azok, amelyek egyszerre vesznek részt egyfelől a liberalizmusért, a fegyverező–bürokratikus rezsimekért, a kapitalizmus hajtóerőjéért, valamint a posztkolonialitás demográfiai áramlásaiért felelős politikai feltételrendszer létrehozásában, másfelől mindezek kérdőre vonásában. Brown szerint ez a politika egy-egy társadalmi csoport társadalmi–történeti „sebzett köteléke”

⁴ A „centrum” – a Marina Blagojević által alkalmazott centrum–félperiféria–periféria terminusának hármas keretrendszerén belül (Blagojević 2009) – az intellektuális termelés folyamatán keresztül értelmeződik, alapja tehát a tudás előállításához való hozzáférés a globalizáció kontextusán belül. A centrum azokat az államokat foglalja magába, amelyek a tudástermelés, a stratégiai döntéshozás, a kontroll és az adminisztráció vezető pozícióit foglalják el, vagyis tulajdonképpen a nyugati demokráciákat. A periféria a gazdasági termelés, a tudástermelés és a stratégiai döntéshozatal szempontjából hátrányokkal küzdő, strukturális szegénységgel sújtott Harmadik Világ államait takarja. A félperiféria az „átmeneti” (*transitional*) államokat jelenti: azokat a posztszocialista államokat Európa kelet-középi szélére eső félperifériáján, amelyek egyrészt földrajzilag beleilleszthetők a kelet-közép-európai blokkba, „átmeneti” jellegüket tekintve ugyanakkor a társadalmi átrendeződés különböző szakaszaiban vannak, és egymástól is jelentős társadalmi–kulturális különbségek választják el őket (Blagojević 2009).

(*wounded attachment*) mentén jön létre, s a jellemzője, hogy egyfajta szenvedéspolitikai működésben lehetővé teszi, hogy az adott látásmódok vagy csoportidentitások a saját szenvedéstörténetük mentén kerüljenek előnyös helyzetbe. Számára a kérdés éppen ezért az, hogy mik az identitás elismerés utáni vágyának azok az összetevői, amelyek gyakran a viszontvadás és a gyűlölet, a bénultság és a szenvedés politikájához vezetnek. Miért a politizált identításoknak ez a ragaszkodása saját szenvedéstörténetükhöz, miért nem az a szükséglet érvényesül, hogy megszabaduljanak a szenvedésbe való befektetéstől, hogy „elfelejthessék”, meghaladhassák ezt a szenvedéstörténetet egy demokratikus projekt keretében? Másképp fogalmazva: miért ragaszkodnak az identitáspolitikák saját társadalmi margóra szorulásuk, alárendeltségük, egyenlőtlenségük, a velük szemben a hatalom által elkövetett igazságtalanság áldozati szerepéhez? Mi akadályozza meg a politizált identitásokat abban, hogy kidolgozzák azt a fajta oppozíciós politikát, amely alkalmas lehet a posztmodern állapot töredezettségében, egység nélküli heterogenitásban, a közösségek elgyökértelenedésének körülményei között egy alternatív közösségi cselekvés megteremtésére?

Brown szerint alapvetően három tényező tűnik fel egy hatékony oppozíciós politika gátjaként, és mind korunk anyagiságában gyökerezik (1995b). Az első gátló tényezőt a marcusei technológiai racionalitás hegemoniája jelenti a maga decentralizált és diffúz hatalmi formájával: miközben a társadalmi korlátokat átlépő, megsértő, átformáló hatalom nem összpontosul többé vezetőik vagy királyok köré, egyelőre nem épültek ki olyan kritikai beszédmódok, amelyek védelmet biztosítanak a hatalomnak ezekkel a képlékeny csatornáival szemben. A második akadály a késő modern társadalmakat átható kulturális és térbeli dizorientáció, az egyének elveszettségének érzése, amelynek következtében az iránymutatást nélkülözők indulatos, dühös vagy egyenesen agresszív identításokba menekülnek. Az identitáspolitikák szorosan ráépülnek az etnicitás, faj, nem, szexualitás, vallás, kontinens, nemzet, stb. történeti narratíváira, amelyek orientációt és közösséget kínálnak, de közben a kiutat kereső egyének és csoportjaik eltávolodnak a tágabb társadalmi, térbeli és időbeli kontextusok figyelembe vételétől. A kontextustól való elszakadás pedig egyfajta „köldöknézegetéssé” formálja magukat az identitáspolitikákat: az általuk meghatározott szubjektum lesz a központ, ami magát az identitáspolitikát az egyéni identításra redukálja, s innen nézve az identitáspolitikák nem válaszokat kínálnak a posztmodern töredezettség kezelésére, hanem a hatalomnélküliség és a kompenzáció tüneteiként jelennek meg. Reakciók a modernitás közösségi integritásának elvesztésére. A Brown által említett hatékony oppozíciós politika és közösségi cselekvés harmadik gátló tényezője az a reakciós fundamentalizmus, amely a politikai, vallási vagy ismeretelméleti fundamentalizmusok mintájára, azok

alapjaira építve kínálja fel saját tízparancsolatát: e parancsok követése nélkül a túlélés lehetetlen a minket körülvevő posztmodern világban, hiszen ez védi meg az olyan vitathatatlan értékeket, mint a nyugati civilizáció, az európai kultúra, a nőkért kiálló (monolitikus) feminista politika és társaik. Ami nyilvánvaló, hogy a reakciós fundamentalizmus egyaránt lehet jobb- és baloldali, a különbség Brown szerint is annyi, hogy az intellektuális/politikai baloldal reakciós fundamentalizmusát ingoványosabb beazonosítani.

A szubjektum körül zajló identitáspolitikai viták részletes körbejárása szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, azt azonban ki kell emelni, hogy miközben az identitáspolitikák képviselői a különböző kategóriák társadalmilag konstruált természetére építenek (álláspontom szerint helyesen), párhuzamosan szeretnék megőrizni a tudatformálás (*consciousness-raising*) egy módját annak érdekében, hogy eljuttathassák az „igazságot” a társadalom egésze felé: az igazságot a nőkről, a feketékről, a szexuális kisebbségekről, stb. Egy ilyen „igazság” privilegizálása azonban pontosan a tapasztalat konstruáltságát, történeti és kulturális kontextusba ágyazottságát, különféle értelmezésmódjait függeszti fel. Vagyis, az identitáspolitikák „racionálitása” úgy kezd el viselkedni, mint az a fehér polgári (maszkulinista) racionalitás, amellyel szembehelyezkednek: ledobja magáról a részlegesség és a kérdőre vonhatóság terhét. S innen nézve válik értehetővé, hogy miért nem tudják elfogadni a különböző identitáspolitikák az egymással vitázó interpretációkat, miért nem tudják feladni saját privilegizált pozíciójukat és az abból fakadó tudásokat, helyet adva az egyenlőtlen hangok sokaságának, amelyek mind hallatni szeretnék magukat. Saját episztemológiai alapjuk feladása ugyanis egyenlő lenne a *ressentiment* (neheztelés) által strukturált, hatalommal szemben támasztott immorális követelések feladásával, és annak beismerésével, hogy a pozíciók harcában a tudás tulajdonképpen a hatalom szinonimája, hogy a tudás hordozói sosem lehetnek mentesek a hatalom akarásától. A *ressentiment*-on alapuló moralitás ugyanis éppen azt jelenti, hogy nem kebelez be a hatalom akarása: a politizált identitások „igazságát” az legitimálja, hogy a hatalom nélkülinek vélt „saját” igazsága áll szemben „másik” igazságával, amely viszont a hatalom birtokosa.

Éppen ezért Brown kérdése az, hogy miként lehetséges annak a mítosznak a felszámolása, hogy bármely tudás létezhet a hatalom akarásának romlottsága nélkül. Az általa javasolt alternatíva egy olyan amorális és posztidentitáspolitikai terep felépítése, ahol a politikák alapja többé nem az, hogy „ki vagyok/kik vagyunk”, hanem az, hogy „mit akarunk a Mi számunkra”, „hogyan akarunk élni”. Vagyis itt az ideje egy olyan beszélgetés megindításának, ahol a figyelem a „diverzitás”, a „változatosság” és a „közös” fogalmi felé fordul, tehát az egyénileg birtokolt helyett a közösen birtokolt felé. Ugyanakkor Brown szerint a cél nem az, hogy túllépjünk saját

szituációba-ágyazottságunkon, hanem hogy felelősséget vállaljunk saját helyzetünkért és létrehozunk egy olyan közösségi diszkurzust, amely ezt a felelősségvállalást kiterjeszti. Ehhez pedig az kell, hogy meglátsuk a kötelekeket, amelyek a szubjektivitásunkhoz, az identitásunkhoz és a moralitásunkhoz kötnek bennünket.

Identitáspolitikák lehetősége vagy lehetetlensége a félperiférián

Miközben nagyon is időszerű és üdvözlendő lenne a Wendy Brown által felvázolt felelőség-alapú közösségi diszkurzus megerősítése, ezen a ponton azonban máris szembesülnünk kell a kelet-közép-európai félperifériás helyzetünkéből adódó „megkésettséggel”. Azzal, hogy sok minden máshoz hasonlóan az identitáspolitikák újratárgyalásának folyamata sem gyűrűzött be a minket körülvevő társadalmi térbe olyan erővel, hogy számunkra is lehetővé vált volna a közösségbe ágyazott posztidentitáspolitikai terep rendezése a centrum társadalmaihoz hasonlóan. Ha túllépünk a modernitás haladásra épülő narratíváin, beláthatjuk, hogy ez a megkésettség se nem jó, se nem rossz. Egy másfajta társadalmi működés, s nekünk ezen a másfajta terepen kell a helyünkön állni, ahonnan más perspektíva nyílik rá a szituációba ágyazott, felelőségvállaló posztidentitáspolitikai terep felépítésének lehetőségére. Egy ilyen vállaláshoz ugyanis elengedhetetlen, hogy ismerjük azt az identitást és azt a moralitást, amihez és amibe kötve vagyunk, hiszen csak az egyéni alapokon történő felelőségvállalás mentén hozhatunk létre egy olyan közösségi diszkurzust, amely kiterjeszti az egyéni felelőségvállalást mindannyiunk közös jövője érdekében. A minket körülvevő társadalmi közegben azonban nincsenek meg azok az identitáspolitikai alapok, amelyek mentén lehetséges volna a nyílt beszéd az etnicitás, a nem, a szexualitás, a vallás, a földrajzi régió, a kontinens, vagy a nemzet történelmileg elhallgatott narratíváiról. Néma és láthatatlan, vagy épp csak a láthatóságért küzdő társadalmi csoportok, kisebbségek élnek egymás mellett a többségi társadalom árnyékában egy olyan szociális-politikai-történelmi térben, ahol nagyon erős a nyomás egy homogén társadalom irányába. A homogenizáció ellenszere pedig pontosan az identitás-alapú különbségek és az azokból fakadó sérelmek, hierarchiák feltárása, hogy a nyílt beszéd – egy afféle „össztársadalmi terápiás helyzet” megteremtésével – lehetőséget adjon a hierarchiák lebontására és a továbblépésre. A tanulmány további részében erre szeretnék kísérletet tenni a személyes etnográfia eszközével.

Az identitás-alapú különbségek feltárása és a nyitott diszkurzus lefolytatása az én-nel való szembesülés szükségességének kísértő kérdéseihöz vezet; annak megválaszolásához, hogy *én* ki vagyok, honnan jöttem, hova jutottam, meddig érhetek, milyen áron. Ahogy Donna Haraway mondja, az

elméletnek nem olyan kérdésekről kell szólnia, amelyek távol esnek a testtől, éppen ellenkezőleg: az elmélet minden, csak nem esttől elválasztott (Haraway 1992, 299). Innen pedig már csak egy apró lépés vezet az „elméleti autobiográfiáig” (Middleton 1993, 179), amelynek a kiindulópontja egy sor tapasztalati, személyes történet. A személyes történetek tulajdonképpen magának a feminista gondolkodásmódnak a kiindulópontját is jelentik, így saját feminista utazásom állomásait is megörökítik. Ez a feminista utazás az „idegen helyi” útja *otthonról hazá*, a faluból a városba, a rurálisból az urbánusba, a józan paraszti ész köznap gondolkodásából a tudományos gondolkodásba. Ez az út nagyban hasonlít ahhoz, ahogy Christine Overall saját, a tudományos élet felé tartó utazását írja le *A Feminist I. Reflections from Academia* (1998) című könyvében: egyszerre fedhető le az *átlagos* és a *furcsa* jelzőkkel. Átlagos, szokványos és nem kivételes az utam abból a szempontból, hogy az MA diplomáim és a PhD fokozatom megszerzését pályázati forrásokból finanszírozott egyetemi állások követik. Ami az esetemben a furcsaság, a szokatlanság, a renden kívüliség forrása, hogy a nőiség, a feminizmus és a paraszti–munkás családi háttér által formált identitásaim rendellenesség, anomáliássá teszik a helyzetemet az átlag középosztálybeli, értelmiségi férfi és női egyetemi oktatók által és számára felállított tudományos világ standardjaival szemben.⁵

Az egyetemen belüli út során azokkal a kihívásokkal már nem kellett szembenéznem, amelyekről Overall ír: az én generációm esetében már nem érvényes az 1970–80-as évekre még nagyon is jellemző személyes és hivatásos identitás-modellek hiánya a tudományos kutatás világába belépő nők pályáján, akiknek saját maguknak kellett kidolgozniuk, felépíteniük ezeket az identitásokat egy sokszor ellenséges, férfiak uralta közegben. A saját generációm és az utánam jövő generációk számára már jelen voltak a női tanítók mint lehetséges személyes és hivatásos szerepmodellek az elemi iskolától az egyetemig. A tudásvágy sem nálam kezdődött a családban: a nagyanyám tanítónő akart lenni, de végül – miután a dédapám megtagadta lányától, a nagyanyámtól a továbbtanulás lehetőségét, és 14 éves korában munkára kényszerítette – én lettem az, aki ezt a kört beutazta: a családban elsőként egyetemi oklevelet és doktori végzettséget szereztem. Számomra így máshol rejlik a liminalitás (Heilburn 1999) kezdőpontja, azé az állapoté, hogy a létezés azon a küszöbön túl ingadozik, ahol még érvényesek a régi elvárások, amelyek megszabják, hogy jelen esetben egy nő mit tehet meg, vagy mit kell megtennie. Számomra ez a liminalitás a társadalmi nem és a társadalmi osztály metszetéből adódik; abból, hogy egy rurális vidékről, egy aprófaluból származó, kétkezi munkások unokájaként és gyerekeként született és

⁵ Az egyértelműség érdekében fontos kimondani, hogy az anomália magáé a szerzőé, aki a másik szemével tekint magára, a beépített önmegfigyelés tekintetével.

nevelkedett nő mit tehet meg és mit nem, milyen vágyai lehetnek, meddig emelkedhet a társadalmi és tudományos ranglétrán, mi marad számára elérhetetlen.

Amiről itt szó van, de amiről mégis nagyon kevés szó esik, az a társadalmi osztályokhoz tartozás, az osztályok hierarchiába tagozódása, illetve ennek az osztályalapú hierarchiának, ha nem is a tagadása, de közösségi beszédből való kihagyása, s ez a poszt szocialista társadalmaknak társadalomtörténeti és politikátörténeti szempontból is alapvetően ingoványos talaja. Miközben a társadalmi nemi identitás láthatósága, mi több, egyértelműsítése társadalmilag elvárt, az osztály-identitás nem feltétlenül látható, s az ezzel kapcsolatos hallgatóságos elvárás inkább az osztályból fakadó különbségek láthatatlanná tételére ösztönöz. Ugyanakkor a társadalmi osztályhoz való tartozás továbbra is komoly szerepet játszik az identitások alakulása során. Róbert Pétert idézném, aki nem fogadja el az osztály halálára vonatkozó tételt, és nem gondolja, hogy a modern társadalmak „túl vannak renden és osztályon” (Róbert 2015, 81). Hasonlóan vélekedik Ferge Zsuzsa is, aki továbbra is elfogadhatónak tartja a hierarchiát sugalló osztálybesorolást, már csak azért is, mert az „szembefordul a posztmodern meneküléssel az egyenlőtlenségek előtt”, azaz az egyenlőtlenségek hatásai és következményei előtt (Ferge 2010, 131). S az osztályok meghatározó szerepét hangsúlyozza John H. Goldthorpe-ot is, aki szerint az osztályhelyzet a mai késő modern társadalmakban is megbízhatóan kijelöli, hogy milyen válaszokat adhat valaki a globalizációból és a mindenre kiterjedő kockázatokból adódó veszélyekre (2002).

A társadalmi osztályokhoz való tartozás mint identitás-alakító tényező különösen akut formában van jelen a munkásosztálybeli származású tudományos kutatást, egyetemi oktatást végzők esetében. Ahogy Jake Ryan és Charles Sackrey írják a mára klasszikussá vált *Strangers in Paradise. Academics from the Working Class* (1996) című munkában, „munkásosztályban felnőni, majd felöltöni az egyetemi professzori lét valamennyi szerszámdíszét a felfelé mobil egyén számára egyet jelent az osztályrendszer hierarchiájából fakadó valamennyi konfliktus internalizálásával” (5). Az tudomány világába való belépés a munkásosztálybeli számára *felemelkedést* jelent az értelmiségi középosztály körébe. Ennek a két osztálynak azonban szembenálló érdekeik és ellentétes kulturális ízlés- és értékítéleteik vannak, az egymással versengő osztályhovatartozások pedig szakadást okoznak az egyénben, aki csak sodródik a két part között, sehol sem érezve magát igazán otthon, biztonságban (Ryan & Sackrey 1996, 119).

De mit is értek munkásosztályon és középosztályon? Először is fontos kiemelni, hogy a centrum demokráciáiban és a kelet-közép-európai fél-periféria terében használt terminusok tartalma nem felelhet meg

egymásnak pontosan a társadalom osztályszerkezetének leírására használt változók tekintetében: a két társadalmi–geopolitikai térben más a foglalkozásszerkezet, a jövedelmek szintje és az oktatási rendszer, hogy csak a társadalmi helyzet mögötti három „kemény” változót említsem. A munkásosztálybeli Dan Nickerson (1991) definíciója ezzel együtt kellőképp szemléletes. Az ő sematikus meghatározása szerint a munkásosztályhoz tartoznak azok az emberek, akik a javak és szolgáltatások közvetlen előállításában vesznek részt, és akiket általában véve nem a gondolkodásért, hanem a termelésért fizetnek (1991, 57). A másik oldalon a középosztály azoknak a munkásoknak a csoportja, akik nem vesznek részt közvetlenül a javak és szolgáltatások előállításában, de résztvevői, szervezői, tanítói, irányítói, vagy tanácsadói szerepüknél fogva munkájukkal a javak és szolgáltatások közvetlen előállítását támogatják – gondoljunk itt a például a tanítók, eladók, takarítók, játszóházi személyzet, stb. tömegeire (Nickerson 1991, 54).

A két osztály közötti oda-visszamozgó, tehát ismétlődő határátlépés folyamatos konfliktusforrást jelent az egyén életében. Oda-visszamozgó, ezért ismétlődő, hiszen miközben a családom – a nagyszüleim, szüleim és testvérem – maradtak a Szlovákia déli határa mentén fekvő, magyar kisebbség lakta aprófaluban, én kikerültem a munkásosztályból. A szüleim előbb csak engedtek a lányuk lustaságnak tűnő olvasási szenvedélyének, később már tudatosan toltak abba az irányba, ahol majd nem kell olyan nehéz munkát végezni, mint a bányakovács nagyapámnak, a napszámos és erdészeti munkás nagyanyámnak, a kőműves apámnak és a szakácsnőből lett gyári munkás anyámnak. Egyetemi kutatóként olyan munkahelyen van lehetőségem dolgozni, ahová olyan ruhában járhatok, amelyet gyerekként csak az orvoshoz adtak ránk; olyan munkát végzek, amelytől a hátamban, a derekamban vagy a lábamban nem kell folyamatosan csillapítani a fájdalmat, nem lesznek visszeresek a lábaim, nem lesz bőrkeményedéses a tenyerem; a konferenciák és pályázati támogatások révén pedig olyan helyekre jutok el, amelyekről a munkásember általában csak televízión, interneten vagy fotókon keresztül szerez tudást, tapasztalatot. Könnyű munka. És pontosan ez a „könnyű” munka az, ami magába sűríti az osztályok közötti ütközőpontokat, az oda-vissza tartó határátlépések következtében születő lefordíthatatlanságot és megért(het)etlenséget, a gyökértelenség és otthontalanság érzését. Annak, aki úgy nőtt fel, hogy az apát szinte sohasem látta, mert az vagy az ország útjait és hídjait építette, vagy mások házáat, lakását, konyháját, fürdőszobáját; aki még két éves kora előtt óvodába került, mert az anyja ott volt szakácsnő. Aki elemi iskolás korától ültette a kukoricát, szedte az uborkát beadásra, zsákolta a búzát aratáskor, szedte fel a krumplit ásáskor, annak a munka valami olyan, ami nehéz, fáradtságos, kellemetlen, monoton, összemocskolja a kezét és a ruhát,

valami olyan, amit a testtel csinál, ami a testtel történik. Olvasni, gondolkodni és írni nem munka: jutalom, kiváltság.

Smith és Watson szerint a saját történetek megkonstruálásakor a szubjektumok a kulturálisan elérhető identitás-modellek közül válogatnak (1996). Ugyanakkor, az adott kontextusoktól függően az általunk, szubjektumok által mesélt történeteknek csak egy bizonyos fajtája válik érthetővé: azok, amelyek belesimulnak a társadalmilag és kulturálisan kiépített és ránk húzott intézményrendszerek keretébe. A tudományos világ kontextusánál maradva, a nők, a színesbőrűek, a melegek, a leszbikusok, a fogyatékkal élők, vagy a munkásosztálybeli háttérrel rendelkező egyének történetei nem mindig illenek bele „hagyományos” (értsd: fehér, középosztálybeli, heteroszexuális, férfi) akadémikusok által létrehozott környezetbe. Amikor úgy érezzük, hogy a mi történetünk nem értelmezhető a „felülről ránk húzott rendszerben”, megpróbálhatjuk kitágítani a kereteket, hogy az helyet biztosítson számunkra, s a hozzánk hasonlóan „kívülálló” később jövők számára. Ehhez jelen esetben a munkás–paraszti háttér biztosította liminális helyzet eszközt és motivációt is szolgáltat, amely segíti az akadémiai világ konvencionális feltételrendszerének felülvizsgálatát, hogy az helyet adjon az olyan „nem-konvencionális” identitás-pozíciók számára, mint amilyen a munkásosztálybeli származású kutató nőké. Ez azonban csak az elmondható történet egyik oldala, hiszen a társadalmilag és kulturálisan megkonstruált keretrendszerek következtében az akadémiára belépő kilépő is egyben, a paraszti-munkás háttér elhagyója, s így a kérdés nemcsak az, hogy egy munkásosztálybeli lány hogyan tud helyet találni az akadémia feltételrendszerén belül, hanem hogy miként érzi magát minden erőfeszítés ellenére kétszeresen kívülállónak: a célállomáson, az egyetemen, de a kiinduló állomáson, a szülőhelyen is. Annak a megtapasztalása ez, amiről Beverley Skeggs (2002) is ír: hogyan érzi magát félre-reprezentálva a munkásosztálybeli nő mind a szociológiai, mind a feminista tudásokon belül.

Ki- és bemozgás ez tehát a vidék és a város, a munkásosztály és a középosztály, a kétkezi munkás és az értelmiségi között. Folyamatos gyökértelen állapot, álcázott oda- vagy állandó oda-nem-tartozás, vég nélküli kívülállás, szakadatlan küzdelem egy helyért, amelyet a magaménak mondhatok, de amely megtalálhatatlan, elérhetetlen, betölthetetlen, skizofrén magány, belső kívülállóság. A szülőföld, az otthoni táj egy imaginárius helyé változott: ez a hely adott anyanyelvet, két külön nyelvet, egy osztálynyelvet, a valahova tartozás érzését, de egyben a bezártság érzését is, hogy a világ egy elérhetetlenül távoli hely. Ám ez a kettősség adta az akarást is, amely végül kívülállóvá tett, mert messzire vitt távolságban, tudásban, érzésben, és a visszavágyást, ami csak állandósította a sehol-otthon érzését, távolságban, tudásban, érzésben.

Christine Overall (1995) saját elméleti autobiográfiájában tett kísérletet a munkásosztálybeli akadémikus tudat fenomenológiájának megírására, melyben személyes tapasztalatai alapján írja le az osztályok közötti migráció legfőbb konfliktusforrásait. Az első konfliktus arra vezethető vissza, hogy a munkásosztállyal szemben táplált megvetés internalizálódik a tudományba való belépést követően: a felfelé mobil ember sikere vagy bukása azon múlik, hogy „régi önmagából” mennyit őriz meg vagy mennyit vetkőzik le. Ennek a szubjektív belső vívódásnak az egyik oldalán ott áll a láthatatlan osztályhovatartozás és az osztályidentitás misztifikációja, elmosódása, a másik oldalon pedig a munkásosztálybeli gyökerektől való távolságtartás, a tanult, szégyennel vegyülő lenézés, és a bűnös vágy, hogy minél távolabb kerüljek tőlük és feljűk emelkedjek. A második konfliktus – Robert Nozick (1981) szavaival – abból fakad, hogy migráns vagyok a gondolkodás birodalmában; hogy senki sem készített fel az életre az akadémiai körökben, arra a közösségi etiketre, hogy melyik napilapot, hetilapot, folyóiratot illik olvasni, hogyan kell befolyásos emberek között magabiztosan közlekedni. Az osztálymenekültek imposztor-szindrómája: az attól való félelem, hogy bárki bármelyik pillanatban rájöhet, hogy nem az a tudós értelmiségi vagy, akinek lenni szeretnél. Ennek a belső vívódásnak az egyik oldalán ott áll az egyediség érzése, hogy a munkásosztályból kikerülni „elég okos” voltam, de ideát az akadémián már „csalónak” érzem magam, munkásosztálybeli elefántnak az értelmiségi porcelánboltban. A harmadik konfliktusforrás a szabály- és elvárásrendszerek, a beszélt nyelvek különbözősége a munkásosztálybeliek és a középosztálybeliek között. Hogyan lehet megírni egy ilyen elméleti autobiográfiát? Milyen nyelven? A fordításán, az otthon nyelve és tudomány nyelve között, de anélkül, hogy átromantizálnánk a munkásosztály gyengeségeit, azt, ami hiátust jelent a gondolkodásban, a perspektívában, az oktatásban, a lehetőségekben? De vajon megértik-e a kívülállók ennek a fordításnak a nyelvét? Ideát, az akadémián? Odaát, otthon? Overallt idézve, a munkásosztálybeli gyerekkor nem lehet „teljesítmény”. De megőrizni a gyökereket, emlékezni és építeni rájuk nagyon is az. Ennek a belső vívódásnak az egyik oldalán ott van a gyökerekről való beszéd, a család küzdelmeinek tettető kisajátítása, a másik oldalon pedig a hit, hogy a gyökerektől megtett út valamilyen egyedí erővel ruházott fel, kitartással egy olyan munkára, amelyre a családi háttér nem készített fel.

Ez a szöveg egy átfogó, de még korántsem befejezett kutatás második állomása; folytatása annak a személyes etnográfát megvalósító szövegnek, amely a nagyanyám által megtestésített helyi tudás elemzésén keresztül próbálta a nyugati feminizmus által előállított tudásokat lokálissá, értehetővé és élhetővé tenni a közép-kelet-európai, szocialista múlttal terhelt fél-perifériás társadalmi térben. Ennek a folyamatban lévő kutatásnak az alapvetése az, hogy

miután az etnográfiai reprezentáció mindig önreprezentáció is, a nagyanyám élettörténete az én élettörténetem is (Tóth 2016). A kutatómunkám legfőbb célja az, hogy a kelet-közép-európai társadalmi–kulturális teret a megkésetttség diszkurzusával leíró, a centrum tudásaira alapozó leírás helyett a lokális tapasztalatokon és tudásokon keresztül vázolja fel a félperiféria – Nyugathoz képest eltérő társadalomfejlődési utat bejárt – társadalmát. Szándéka szerint ez az elemzés egyszerre példa és igazolás a „vallomás” és az autobiográfia használatára a tudományos kutatásban⁶, ugyanakkor egyes szám első személyben igyekszik reflektálni a társadalmi–gazdasági osztály, a társadalmi nem, a szexualitás, a feminista kutatás és a modern egyetem politikumára és elvárásaira a kelet-közép-európai társadalmi térben. Kamala Visweswaran (1994) szerint a feminista etnográfia mindig fikció, ahogyan ez az átfogó családtörténet részét képező elméleti autobiográfia is fikció. Egy ilyen etno(bio)gráfia vagy elméleti autobiográfia természetesen problémás lehet a társadalomtudományok bevett *insider-outsider* státuszára nézve, ettől azonban meglátásom szerint nem lesz irreális, lehetetlen. Egyetértek azonban Visweswarannal, aki úgy véli, a feminista etnográfia nyelve nem a komplexitás hiteles reprezentációja, hanem a feminista elköteleződés és a nyelvi újítás metszete. Egy ilyen új metszetet próbál adni ez a kutatás is, egy személyes-politikai és tudományos metszetét térnek, időnek, társadalmi nemnek és társadalmi osztálynak, útban az egyéni alapokon történő felelősségvállalás mentén létrehozható közösségi diszkurzus felé.

Felhasznált irodalom

- Blagojević, Marina. 2009. „Non-‘White’ Whites, Non-European Europeans and Gendered Non-Citizens: On A Possible Epistemic Strategy from The Semiperiphery of Europe.” Marina Blagojević. *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 27–64.
- Bockman, Johanna. 2012. „The political projects of neoliberalism.” *Social Anthropology* 20 (3): 310–317.
- Boltanski, Luc & Eve Chiapello. 2005. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Brown, Wendy. 1995a. „Postmodern Exposures, Feminist Hesitations.” Wendy Brown. *States of Injury. Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 30–51.

⁶ Ennek példáihoz ld.: Dahl 2012; Kuhn 1995; Torgovnick 1994.

- 1995b. „Wounded Attachments.” Wendy Brown. *States of Injury. Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 52–76.
- Castells, Manuel. 2005. *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat & Infonia.
- 2006. *Az Identitás Hatalma*. Budapest: Gondolat & Infonia.
- Credit Suisse. 2018. „[Global Wealth Report 2018](#).”
- Dahl, Ulrika. 2012. „The Road to Writing. An Ethno(Bio)Graphic Memoir.” Mona Livholts ed. *Emergent Writing Methodologies in Feminist Studies*. New York & London: Routledge, 148–165.
- Dean, Jodi. 2002. *Publicity’s Secret. How Technoculture Capitalizes on Democracy*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- 2009. *Democracy and Other Neoliberal Fantasies. Communicative Capitalism and Left Politics*. Durham, NC: Duke University Press.
- Ferge, Zsuzsa. 2010. *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Goldthorpe, John H. 2002. „Globalisation and Social Class.” *West European Politics* 25 (3): 1–28.
- Haraway, Donna. 1992. „The Promise of Monsters: A Regenerative Politics for In/Appropriated Others.” Lawrence Grossberg, Carrie Nelson & Paula A. Treichler eds. *The Cultural Studies Reader*. New York & London: Routledge, 295–336.
- Heilbrun, Carolyn G. 1999. *Women’s Written Lives. The View from the Threshold*. Toronto: University of Toronto Press.
- Hilgers, Mathieu. 2012. „The historicity of the neoliberal state.” *Social Anthropology* 20 (1): 80–94.
- Hjarvard, Stig. 2003. *Media in Globalized Society*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Kuhn, Annette. 1995. *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*. London: Verso.
- Middleton, Sue. 1993. *Educating Feminists. Life Histories and Pedagogy*. New York: Teachers College Press.
- Nickerson, Dan. 1991. „Being Sensible About Class Divisions.” *Present Time* 22: 53–58.

- Nozick, Robert. 1981. *Philosophical Explanations*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Overall, Christine. 1998. *Feminist I: Reflections from Academia*. Peterborough, ON: Broadview Press.
- Róbert, Péter. 2015. „Osztály- És Rétegződéskutatási Dilemmák a Magyar Társadalomban.” *Replika* 92–93 (3–4): 77–93.
- Ryan, Jake, & Charles Sackrey. 1996. *Strangers in Paradise. Academics from the Working Class*. Boston: University Press of America.
- Sassen, Saskia, 1996. „Cities and Communities in the Global Economy: Rethinking Our Concepts.” *American Behavioral Scientist* 39 (5): 629–639.
- Skeggs, Beverley. 2002. *Formations of Class and Gender*. London & Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Torgovnick, Marianna. 1994. *Crossing Ocean Parkway. Readings by an Italian American Daughter*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tóth, Andrea. 2016. „Személyes Etnográfia. Élettörténet a Fél-Perifériáról.” *TNTeF* 6 (1): 1–14.
- Visweswaran, Kamala. 1994. *Fictions Of Feminist Ethnography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wacquant, Loïc. 2012. „Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism.” *Social Anthropology* 20 (1): 66–79.

Csányi Gergely

Pécsi Tudományegyetem

Kováts Eszter

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Túl az excelszemplétű feminizmuson Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma

Tanulmányunkban végigvesszük az interszekcionalitás történetét, az 1960-as évek identitáspolitikai küzdelmeitől napjaink interszekcionális politikai gyakorlataiig. Majd kifejtjük a kortárs individualista, excelszemplétű interszekcionalitással szembeni kritikáinkat. Excelszemplétűnek nevezzük az interszekcionalitás azon kortárs kvantifikálódott és individualizálódott inkarnációját, mely az Excel-táblázathoz hasonlóan csak összeszámolja az egyéni elnyomási tapasztalatokat. Végül, ezzel szemben, felvázoljuk egy komplex interszekcionalitás lehetőségét.

Az interszekcionalitás fogalom megszületése

Az interszekcionalitás kifejezést Kimberlé Crenshaw jogász használta először a szélesebb (akadémiai) nyilvánosság előtt 1989-es és 1991-es írásaiban. Ugyanakkor az interszekcionális megközelítés az 1970-es évek és 1980-as évek Egyesült Államokbeli mozgalmi hullámaiban gyökerezik. Az adott strukturális pozíció, annak tapasztalatai, illetve az azt megélők identitása mentén szerveződött feminista és az antirasszista küzdelmek kritikájaként fogalmazódott meg először abból adódóan, hogy a fekete nők általános tapasztalata volt, hogy a feminista aktivizmusban jellemzően a fehér nők érdekei és tapasztalatai dominálnak, míg a fekete mozgalmakban a férfiaké. Az irányzat egyik legismertebb gondolkodója, bell hooks erre egyik példaként említi, hogy míg a fehér nőknek a reprodukciós jogokhoz kapcsolódó fő követelése az abortuszhoz való hozzáférés volt, addig az egészségügyi rendszerhez rassz és osztály okokból nem egyenlően hozzáférő (nagyreszt egyébként vallásos és az abortuszt elvető) fekete nőknek a biztonságos terhesség és szülés volt az elsődlegesen fontos a reprodukciót érintő ügyek közül. Ezt a feministák nem látták, mert a saját fehér középosztályi ügyeiket tartották az univerzális női ügyeknek, míg a rasszizmus ellen harcoló fekete

férfiaknak ez „nőügyek” voltak, amelyeknek semmi közük az antirasszista harchoz (hooks és Lutz 1993). Vagyis lényegében az 1968-as (fekete polgárjogi, feminista, melegjogi) egydimenziós identitáspolitikai küzdelmek kritikájaként fogalmazódott meg eredetileg, elvetve azok ahistorikus (a csoportot érő elnyomást történelmi korszakokon és kontextusokon átívelőnek tekintő), esszencializáló és az adott csoportot homogenizáló tendenciáját.¹

A *Combahee River Collective* kiáltványa (1977) jó korlenyomata a fekete feministák tapasztalatainak. A CRC egy fekete lesbikus feminista szervezet volt a hetvenes években. A kiáltványban egy fekete nacionalista pamfletből idéznek az 1970-es évek elejéről, rámutatva annak szexista voltára:

Jól értjük, miért is volt mindig tradíció, hogy a férfi a ház ura. Ő ház/nemzet ura, mert tudása a világról szélesebb, tudatossága mélyebb, értelme teljesebb és az információkat bölcsebben használja fel. Úgy is nézhetjük, hogy a férfi és a nő olyanok, mint az arany és az ezüst – nem egyenlők, de mindkettőnek nagy értéke van. Meg kell értenünk, hogy férfi és nő kiegészítik egymást, hisz nincs háztartás/család férfi és az ő felesége nélkül. Mindkettő esszenciálisan fontos az élet megalapozásához.

A kiáltvány szerint a fekete aktivisták jellemzően elutasítóan reagáltak a (fekete) feminizmusra, mondván, hogy az megosztja a fekete mozgalmat. A fehér feminista mozgalom pedig vagy egyenesen rasszista volt, vagy legalábbis vak a fekete nők megélt tapasztalataira. A Kollektíva alapvető gondolata, hogy a nőiség mellett a szexuális identitás és a fekete identitás is meghatározza az egész élethelyzetüket, és azért a mozgalmi tevékenységüket is ehhez a sajátságos helyzethez kell igazítaniuk.

Ez a saját elnyomásunkra való fókusz az identitáspolitika koncepciójában testesül meg. Hisszük, hogy a legmélyebb és potenciálisan legradikálisabb politika közvetlenül a saját identitásunkból következik, ez nyitja meg azt a munkát, mellyel a valaki más által kifejtett elnyomás ellen küzdünk.

Amikor Crenshaw bevezette az interszekcionalitás fogalmát, a feminista és etnikai küzdelmek kritikája mellett a kormányzatilag támogatott

¹ Fontos kiemelni, hogy az identitáspolitika nem egy inherensen baloldali jelenség. Francis Fukuyama 2018-ban megjelent, az identitáspolitika történetét és jelenét tárgyaló könyvében Luther, Rousseau, Kant, Hegel gondolatai, és az azok terjedését elősegítő társadalmi-gazdasági folyamatok leírása után eljut arra, hogy a 19. század elejére az elismerésről és a méltóságról való gondolkodás egy villás kereszteződéshez érkezett: az egyik ága az individuális jogok univerzális elismerése felé vitt, míg a másik a kollektív identitások elismerése felé – ezutóbbiak két fő manifesztációja a nacionalizmus és a politizált vallás lett (2018, 56–57): nemzetek és vallások elismertetése. E két ág Fukuyama szerint a történelem számos pontján összekapcsolódott, máskor pedig konkuráltak egymással.

antidiszkriminációs modellnek (Watkins 2018), illetve annak jogi alapjainak kritikájaként is alkalmazta. A joggyakorlatban az antidiszkriminációs elv egy dimenzióban tudott érvényesülni, vagy a rasszizmus vagy a szexizmus tekintetében. Crenshaw arra hívta fel a figyelmet, hogy az afroamerikai nők speciális csoport, speciális tapasztalatokkal, mely megkülönbözteti őket egyaránt a fehér nőktől és a fekete férfiaktól, de az ő speciális helyzetükre az antidiszkriminációs modellt alátámasztó joggyakorlat vak. Crenshaw értelmezésében a joghézag egy elnyomott identitáscsoport pozíciójának lenyomata az intézményrendszerben. Ahogy megfogalmazza: „A leginkább privilegizált csoporttagokra való fókuszálás marginalizálja azokat, akik többszörös terhet viselnek és elhomályosítja azokat a követeléseket, amelyeket nem lehet az elnyomás egy dimenziója felől megérteni” (1989, 140). Patricia Hill Collins nagyjából ezzel egy időben többé-kevésbé úgy definiálta az interszekcionalitás fogalmát, amilyen értelemben a különböző társadalomtudományi kutatások a mai napig használják. Tehát olyan „elemzés, amelyben a bőrszín, a társadalmi osztály, a nem, a szexualitás, az etnikai hovatartozás, a nemzet és az életkor rendszerei együtt konstruálják a társadalmi szervezet jellemzőit, amelyek formálják a fekete nők tapasztalatait, és amelyeket a fekete nők maguk is formálnak” (1990, 299).

Interszekcionalitás: társadalmi problémák individualizációja?

Az interszekcionalitás az elmúlt majdnem negyven év egyik legtöbbször hivatkozott és tárgyalt kifejezése lett főleg a feminista, de a tágabb társadalomtudományi diskurzusokban is. Bár eredetileg a kor identitáspolitikai mozgalmaira adott kritikus válaszként született, mára összefonódott: a mai identitáspolitikák interszekcionálisak lettek. Ezzel magyarázható, hogy az interszekcionalitást ma már leggyakrabban együtt elemzik az identitáspolitika térhódításával, egymást feltételező és kísérő jelenségekként tekintenek az interszekcionalitás akadémiai térnyerésére, és az elismerésfókuszú, az elnyomások összefonódására koncentráló (és gyakran az interszekcionalitás fogalmát is használó) baloldali identitáspolitikai mozgalmak tevékenységére (Kováts 2019b). A kritikai elemzésekben közös mind az 1960-as és 1970-es évek aktivizmusának elismerése, mindaz, hogy a többszörös elnyomás, majd interszekcionalitás fogalmainak bevezetése ezek fontos vakfoltjaira mutatott rá. Ez után már nem lehet visszatérni sem az ortodox marxizmushoz (ami az osztályviszonyokhoz képest másodlagosnak látta a rassz, a nő-férfi viszonyok vagy a szexuális orientáció kérdéseit), sem a polgárjogi mozgalmak vagy a második hullámos feminizmus által meghonosított, tisztán rasszalapú elemzéshez vagy az univerzális nő fogalmához – ezek meghaladása pedig a

1970-es és 1980-as évek, később interszekcionálisnak nevezett küzdelmeinek állt a középpontjában.

Szintén közösnek tűnik a kritikákban annak a felismerése, hogy az akkori és a mostani identitáspolitikai küzdelmek nem feleltethetők meg egymásnak egy az egyben: bár van folytonosság, de a mai interszekcionalista küzdelmek nem ugyanazok, mint a 30–40 évvel ezelőttiek. Sokan ezt a változást egy fajta individualizációként írják le, az egykor rendszerkritikus vagy legalábbis rendszerkritikai potenciállal is bíró mozgalmak és követeléseik individualizációjaként. Asad Haider ezt találóan így foglalja össze:

Az identitáspolitika kortárs ideologikus formájában sokkal inkább egy individualista módszer, mint egy forradalmi gyakorlat teoretizálása, ahogy annak kezdeti időszakában volt. Az egyén elismerés iránti igényén alapszik, és kiindulópontja az egyén identitása. Magától értetődőnek veszi ezt az identitást, és elnyomja azt a tényt, hogy minden identitás társadalmilag konstruált. És mivel mindannyian szükségszerűen olyan identitással rendelkezünk, amely különbözik mindenki más identitásától, ez aláássa a kollektív önszerveződés lehetőségét. Az identitás fókuszú keretezés a politikát arra korlátozza, hogy ki vagy te mint individuum, és hogy szerezz elismerést mint individuum, és nem pedig a kollektivitásban való részvételre és az elnyomó társadalmi struktúra elleni kollektív küzdelemre. Ennek eredményeként az identitáspolitika paradox módon végül megerősíti azokat a normákat, amelyeket kritizálni szándékozott. (Haider 2018, 23–24.) (Fordítás CSG és KE.)

Az interszekcionalista politika megváltozását, illetve hangsúlyeltolódásait jellemzően három módon magyarázza a szakirodalom.

- *A jogi és antidiszkriminációs alapok.* Az interszekcionalitás egyrészt egy joghézagra volt válasz, másrészt rámutatott az antidiszkriminációs küzdelmek vakfoltjaira: vagyis hogy más dimenzióval ki kell bővíteni a rendszeren belüli egyenlőbb elosztások és hozzáférések körét. De ez az USA jogrendjében gyökerezik, amelyben az antidiszkriminációnak a nyugat-európai (korábbi) jóléti államokhoz képest az érdekérvényesítésben nagyobb szerep jut amiatt, hogy sokkal individualistább, a közösségi szolidaritás módjai adományozás (vagyis egyéni döntések) és nem szociális ellátórendszerek, egyenlően hozzáférhető oktatás és egészségügy területén alakultak ki (Zander 2017, 59–60). A fogalom és a gyakorlat kontextusa a meghatározó, kritikusai szerint nem lehet sem copy-paste (másolás-beillesztés) más államokra kiterjeszteni, mert az ottani strukturális problémákra nem adnak választ (Zander 2017), sem az antidiszkriminációs gyakorlatot társadalomelméletté tágítani, mert az egyenlőtlenségek ténye és a

különböző dimenziók figyelembevételének szükségessége még nem mond el semmit az egyenlőtlenségek gyökeréről (Soiland 2008).

- „*What went right is also what went wrong.*” Ami jól ment, ugyanaz ment rosszul is. Ivan Krastev fogalmaz így az 1960-as és 1970-es évek észak-amerikai és nyugat-európai társadalmi mozgalmával kapcsolatban. Ezen megközelítés szerint nem valami félrement, vagy valami másra (Egyesült Államokra, jogra) szabott eszköz lett eltérő dologra (más kontextusra, társadalomelméletre) használva, hanem régóta esedékes pozitív fejlemények termeltek ki kevésbé szerencsés vagy üdvözlendő jelenségeket is. Ilyennek látja ő például, hogy ezek a mozgalmak az egyént helyezték a politika középpontjába. Ez volt az „emberi jogi pillanat”. És bár az egyéni jogok fontosságát nem lehet megkérdőjelezni, de ez az új fókusz ahhoz vezetett, hogy a kollektív cél gondolatát lerombolta (Krastev 2012). A genderfogalommal kapcsolatos vitákról szóló interjúknak adtuk² ezt a címet még 2017-ben: *A genderforradalmat felfalják saját gyermekei?* (Feró et al. 2017). Ezzel az utalással, hogy nem a forradalom eszi meg a saját gyermekeit, hanem a forradalmat (a rendszerszintű, radikális változást) eszik meg azok a jelenségek, amiket a (korábbi) forradalom kitermelt, ezt próbáltuk kifejezni. Hogy miközben például a tudások szituáltságára vonatkozó tudománykritika nagyon helyesen rámutatott az episztemológia hatalmi-pozicionális meghatározottságára, addig ugyanez kitermelt a pozicionalitások fundamentalizmusát is (Villa 2017): amikor a társadalmi elnyomó struktúrákért az egyének lesznek felelőssé téve („*check your privilege!*”), és már minden állítást, annak érvényességét és igazságértékét mintha tisztán az határozná meg, hogy a beszélő az Excel-táblázat szerint az éppen releváns dimenzió(k)ban az elnyomó vagy az elnyomott oldalon áll-e.
- *A neoliberais-posztfordista kapitalizmus által kooptálva.* A harmadik megközelítés pedig azzal magyarázza ezt az individualizációt, hogy az eredeti kritikai megközelítések azáltal, hogy a kapitalizmus részlegesen beépítette őket, elveszítették radikális, rendszerkritikus potenciáljukat. A (vállalati) sokszínűségekre és az egyéni viselkedésekre és nyelvhasználatra redukált interszekcionalitás rendszerkonformmá vált, és aláássa a közös és szolidáris fellépés lehetőségeit is.

Sokan ebből az átalakulásból vezetik le az elismerési kérdések és individuális megoldási javaslatok felé való eltolódást, Marc Saxer például ezekkel a szavakkal:

² Jelen tanulmány szerzői közül Kováts Eszter interjúpartnerével, Gregor Anikóval, és az interjút vezető Feró Dalmával.

Az erkölcsi kérdések és az identitás körüli küzdelmek a neoliberais kor tipikus jellemzői: sok állampolgár elvesztette bizalmát az állam azon képességében, sőt még a szándékában is, hogy formálja a társadalmat. A változás most nagy léptékben csak akkor lehetséges, ha elegendő egyén látja a viselkedésének megváltoztatásának a szükségességét. Az ellenállás az olyan racionális mozgalmakkal szemben, mint például az éghajlatváltozás megállítása vagy olyan normatív követelések, mint például a nemek közötti egyenlőség, ebből a nézőpontból csak irracionális (vagy egyszerűen gonosz) lehet. Mint ilyen, az állampolgárok közötti politikai nézeteltérések erkölcsi hátvéd akciókká válnak az előretörő barbárok ellen, akiket ezért kizárnak a nyilvános vitából olyan csatakiáltásokkal, mint hogy: „Nincs joguk az öreg fehér férfiak nevében beszélni!” Vagy „A műsoridő megadásával a média a legitimálja a szélsőjobbot!” (Saxer 2018)

Hogy igazságot teheünk a fenti megközelítések között, és megértsük, hogy hogyan válhatott az interszekcionalitás, és annak mely értelmezése a hegemon diskurzussá a *gender studies* és a feminista elmélet területén, meg kell értenünk azokat a gazdasági-folyamatokat, amelyek ezt lehetővé tették. Erre teszünk kísérletet az alábbiakban.

Az interszekcionális megközelítés kialakulását és globális elterjedését keretező gazdasági-társadalmi folyamatok

Mindehhez az ideológiakritikai (Marx & Engels [1856] 1974) és a tudásszociológiai (Mannheim [1929] 1996) hagyományra támaszkodva azokat a történeti-társadalmi viszonyokat és dinamikákat vizsgáljuk, melyekben létrejött és amelyben globálisan elterjedt. Mindezeknek a körülményeknek és folyamatoknak a vizsgálatával az interszekcionalitásban rejlő potenciált és a benne rejlő veszélyeket is detektálni kívánjuk. Ezeket a folyamatokat és körülményeket négy pontban foglalhatjuk össze:

- A második világháborút követő időszakban a tömegtermelés és az urbanizáció expanziója teret nyitott a fordista standardizált termelési módoknak és az ebbe ágyazott társadalmi viszonyoknak, illetve a fogyasztói társadalmi modell a világpiacot kitágító elterjedésének (Harvey 1989, 141–172; Barna et al. 2018, 244). A centrum országokban az úgynevezett „jóléti korszakot” relatíve széles osztálykoalíciók és társadalmi konszenzus jellemezték. A fehér férfi munkások mellett a világrendszer dominált szegmensei (nem fehér heteroszexuális férfiak) is odáig soha nem látott erős alkupozícióba kerültek – noha továbbra is dominált szegmensei

maradtak a világrendszernek. E kiszélesedett politikai lehetőségtér ajtót nyitott a feminista és etnikai, vagy rassz alapú mozgalmak kibontakozásának, majd az interszekcionalista megközelítésnek is.

- A Kennedy-adminisztráció (1961–1963) a társadalmi feszültségek enyhítése céljából dolgozta ki az antidiszkriminációs modellt, melynek explicit célja az volt, hogy az etnikai konfliktusokat áthelyezzék „az utcáról a tárgyalóterembe”. A modell a Johnson-adminisztráció által kidolgozott 1964. évi Polgárjogi Törvényben csúcsosodott ki, mely formálisan megtiltotta a diszkrimináció mindennemű (nemi, nemzetiségi, rassz alapú) formáját (Watkins 2018, 12). A Ford Alapítványon keresztül a Ford vállalat az 1960-as években több millió dollárral támogatott fekete és spanyol-amerikai, illetve feminista szervezeteket, hogy az antidiszkriminációs modell felé terelje őket és hogy alternatívát építsen ki a kapitalizmus, imperializmus vagy patriarchátus strukturális kritikáit képviselő szervezetek törekvéseivel szemben. Ahogy a Ford Alapítvány elnöke, a Kennedy és a Johnson kormányok nemzetbiztonsági tanácsadója megfogalmazta, azért tették mindezt, hogy „biztonságosabbá tegyék a világot a kapitalizmus számára” (Watkins 2018, 22). Összességében az 1980-as évekre az antidiszkriminációs keretezésű aktivizmus vált a fősodorrá és a radikális megközelítés súlyát vesztette. Mikor az 1970-es évektől létrejött a feminizmus globális színtere, az amerikai feminizmus értelmezési kerete lett a hegemon globális értelmezési keret, melyet a kiépülő NGO-sodási folyamat³ támasztott alá pályázati rendszerekkel, illetve mikrohitel- és ösztöndíjprogramokkal (Watkins 2018, 19; Barna et al. 2018, 247). Az interszekcionalitás gondolata nagyrészt az amerikai antidiszkriminációs feminizmus globálissá válásával vált maga is a globális feminizmus kulcsfogalmává. Bár Crenshaw eredetileg az antidiszkriminációs modell kritikájaként vezette be a fogalmat, de nem totális kritikájaként, inkább csak annak kritikájaként, hogy a jog nem érzékeny a fekete nők speciális helyzetére. Az interszekcionális kibővítés az antidiszkriminációs megközelítés alapjait nem érintette.
- Az amerikai antidiszkriminációs modell beépült a nemzetközi szervezetek politikájába is és kvantifikálódott, mely tendencia leginkább a *gender mainstreaming* gyakorlatában ragadható meg. Az EU-s csatlakozás nyomán

³ Arundhati Roy (2014) indiai író és aktivista alkotta az NGO-sodás (*NGO-ization*) fogalmát, a társadalmi mozgalmak professzionalizálásának és intézményesülésének kritikájára. A fő állítása, hogy ez a folyamat Indiában az állam kivonulásának folyamánként bontakozott ki, a civil szervezetek vették át – nagyon kiszolgáltatott státuszban – az állam feladatait, amelyek eztán már nem a népnek, hanem a donoroknak tartoztak elszámolással, így elszakadtak a társadalomtól.

Magyarországon is beindult a nemek egyenlőségének az intézményesülése a gender mainstreaming szellemében. 2009-ben az akkori Szociális és Munkaügyi Minisztérium által kiadott (és 2010-ben a Fidesz-KDNP hatalomra kerülésével fiókba került) *A Partszéről a fősodorba* címet viselő gender mainstreaming kézikönyv⁴ tükrözi az EU technokrata nemekegyenlősége-felfogását. Ez a szakértőségre alapozott feminizmus a párja az NGO-sodásnak, és beleilleszkedik a más szempontból is depolitizált, szakértőségre redukált, vagyis a társadalmi támogatottságra nem ügyelő, a tágabb rendszerkritikát nők fokozottabb munkaerőpiaci részvételének követelésével felváltó „*equality pays off*”- logikába⁵ (von Braunmühl 2007; Elomäki 2015). Ez a gyakorlat együtt járt (illetve ugyanannak a strukturális átalakulásnak egy másik, azt kiegészítő aspektusa volt) az interszekcionalitás kvantifikációjával és a különböző kategóriáinak statisztikai változóként való kezelésével. Amely az interszekcionalitás ahistorikus, reduktív felfogásának egyik táptalajaként működött.

- Az 1960-as évek végére, illetve 1970-es évek elejére a centrumországokban a munkásság, beleértve a nem fehérbőrű férfi bémunkásokat, sokat veszítettek az alkuerejükből, részint a gazdasági prosperitás visszaesése miatt, részint mert a tőke erre reakcióként adott egyik válságkezelési módja a termelés kihelyezése volt a centrumból. Az 1960-as évek végén globális mozgalmi hullám söpört végig a glóbuszon. Az ebben megfogalmazott kritikákból és követelésekből a centrum vállalatvezetői jellemzően az alapvető strukturális kritikák figyelmen kívül hagyásával a munkaszervezésre vonatkozó kritikákat adaptálták – még ha az 1960-as évek végi strukturális követelések hatottak is az állami foglalkoztatáspolitikákra és ezeken keresztül a cégek munkaszervezésére is. A kapitalizmus fordizmus utáni neoliberális vagy posztfordista formájának munkaszervezésébe beépült az egyéniség, az identitás és a kiteljesedési vágy figyelembevételének igénye. Olyan képzések és foglalkoztatási módok váltak alacsonyabb szintű alkalmazottaknak is hozzáférhetővé, amelyek addig csak a vezetők számára voltak elérhetőek – ugyanakkor a radikális követelések ezzel együtt súlyukat veszítették (Boltanski & Chiapello 2005, [1999] 2007). Az 1968-as radikális diákokból

⁴ *Gender mainstreaming*: „olyan politikai célt és stratégiát jelöl, amely a nemek közötti esélyegyenlőséget a politikaformálás központjába helyezi. A *gender mainstreaming* a nők és férfiak társadalmi egyenlőségének megvalósítását szolgáló átfogó politika, mely arra irányul, hogy a nemek közötti egyenjogúság kérdése bekerüljön az általános politikába, a programtervezésbe, valamint a szektorális politikába és tevékenységekbe, s hogy ez a szemlélet minden egyes politikai, igazgatási lépés és intézkedés során érvényre jusson (Betlen et al. 2009).

⁵ „Az egyenlőség kifizető” vagy „az egyenlőség megtérül” logikája.

sokat felszívott az átalakult munkaerőpiac, melynek új munkaszervezési módja, ha felszínesen is, de sokban igazodott korábbi jelszavaikhoz. „A »főnök« figurája helyébe a »menedzsert« állították, a »gépsor« és a »bürokrácia« helyett meghonosítva (persze kontrollált formában) a munkahelyeken a kreativitás, az autonóm munkavégzés, a nonkonformitás, az önszerveződés, a projektmunka, a rugalmasság légkörét. A Szilícium-völgy születésénél hippik és baloldali hackerek bábáskodtak, akik babzsákfoteleken tanácskoztak, és közben sört ittak és drogoztak – hatalmas profitot termelve” (Kiss 2018, 75, részben hivatkozva Boltanski & Chiapello [1999] 2007). Napjainkig a transznacionális cégek mind munkaszervezésükben, mind reklámszlogenjeikben kiteljesítették az egyéniség kultuszát, ami nagyban befolyásolta az identitásról és identitás csoportokról alkotott elképzeléseket. Sorra születnek arról elemzések, hogy miközben akadályozzák szakszervezetek létrejöttét, vagy embertelen munkakörülmények között dolgoztatnak a Távol-Keleten, addig lelkesen állnak ki a sokszínűség, a liberális feminizmus és az LMBTQ-mozgalmak jelszavai mellett. Az identitás csoportok (az interszekcionalitás kategóriái) a munkaszervezés és a reklám kategóriáivá váltak.

Az excelszemléletű interszekcionalitás

Excelszemléletűnek nevezzük az interszekcionalitás azon kortárs kvantifikálódott és individualizálódott inkarnációját, mely az Excel-táblázathoz hasonlóan csak összeszámolja az egyéni elnyomási tapasztalatokat. Floya Antiyas és Nira Yuval Davis már 1983-ban, vagyis az interszekcionalitás fogalmának megszületése előtt, de az interszekcionális politika felívelő szakaszában kifejtette a „triple oppression” felfogás kritikáját, amelyet összeadogatós (additive) neveznek. Yuval-Davis egy 2006-os írásában a bírált összeadós szemléletnek a példájaként idézi Crenshaw eredeti útkereszteződés-metaforáját (Yuval-Davis 2006, 196–197) és kritikusan idézi az interszekcionális feminista elmélet egyik legnevesebb német szerzőjét, Helma Lutzot, aki, a race-class-gender bevett interszekcionális hármast kiegészítendő 14 alapvető ellentétpárt (*basic dualisms*) határoz meg (Yuval-Davis 2006, 202). Számos kritikát fogalmaz meg az 1983-as és a 2006-os írás is, egyrészt például, hogy a különböző elnyomásstruktúráknak (osztályelnyomás, patriarchátus, rasszizmus) más az ontológiai gyökere, ezért nem lehet őket sem ugyanazon az analitikus szinten kezelni, sem összeadogatni. Másrészt, hogy az összeadogatós (excel-) szemlélet ahistorikus és esszencializálja a csoporthovatartozásokat, illetve ezek egymáshoz való viszonyát, vagyis figyelmen kívül hagyja, hogy ezek viszonya nem téren és időn

átívelőn mindig ugyanaz, például az idősebb kor az valahol a tisztelet forrása, máshol a diszkriminációé – és ugyanez igaz lehet az összes többire is. Az additív megközelítés helyett ők a fentiekkel számot vetve már akkoriban azt javasolták, hogy azt kellene inkább megérteni, hogy ezek a struktúrák hogyan viszonyulnak egymáshoz és ahogyan ezek egymást konstituálják („*mutually constitutive*”).

Tehát sem az additív megközelítés nem új, sem a kritikája, de mintha a mai politikai gyakorlatban ez vált volna egyeduralkodóvá. Ebben az alfejezetben ezt a politikai gyakorlatot elemezzük.

Az interszekcionalitásról való diskurzust nagyban megnehezíti az, aminek részben népszerűsége is köszönhető. Mégpedig, hogy nehéz meghatározni, hogy pontosan mi is az (Davis 2008). Nem elégíti ki azt, amit egy elmélettől várni lehet, hiszen nem önálló fogalmi apparátussal mutat rá induktív vagy deduktív logikával összefüggésekre. Az interszekcionalitásból nem vezethetőek le önálló hipotézisek, mint egy elméletből, inkább csak interszekcionalista módon (tehát több dimenziót figyelembe véve) lehet megfogalmazni hipotéziseket. Crenshaw (2011) a 2010-es években maga is felhívta rá a figyelmet, hogy az interszekcionalitás kezdetben konkrét jogi esetekben megfigyelhető dinamikák leírására szolgált, így nem várható el tőle az, ami egy „nagy elmélettől” vagy standardizált módszertantól. Ha viszont nem elmélet, akkor politika vagy a politika csinálásnak egy adott módja? Vagy „szemlélet” – bármit is jelentsen ez? Nem véletlen, hogy egyre többen írnak az interszekcionalitásról mint módszertanról (lásd pl. Nash 2008; Cooper 2015), ugyanakkor az, hogy *az elemzéseink során ne legyünk redukcionista*k, inkább csak egy jótanács egy módszertani kézikönyv első fejezetéből, mint *módszertan*. Crenshaw eredeti megfogalmazásában „metafora” (1991),⁶ később pedig szerzőtársaival, úgy fogalmaz, hogy „módszertan és diszpozíció, heurisztikus és analitikus eszköz” (Carbado et al. 2013, 303). Más megközelítésekben „meta-elmélet” (Davis 2008), vagy „paradigma” (Walgenbach 2010). De ezek a meghatározások is többé-kevésbé homályban hagyják azt, hogy miről is beszélünk valójában, és hogy hol van a helye az interszekcionalitásnak az elméletalkotás, a kutatásszervezés vagy a politikaalkotás folyamatában.

A fogalomnak e megfoghatatlansága, ami magában rejt magától értetődőségét, lehetővé tette, hogy a kifejezés hídként szolgáljon a különböző

⁶ Ahogy fentebb már írtuk, Yuval-Davis (2006, 196–197) rámutat Crenshaw forgalom és útkereszteződés metaforája eleve additív volt. A megfogalmazás azt sejteti, mintha a rassz, a gender és az osztály kérdései éppen véletlenül találkoznának bizonyos esetekben. Crenshaw azt nyilatkozta jóval a metafora megalkotása után, hogy egy olyan metaforát akart alkotni, amit a hétköznapi (nem akadémikus) emberek is könnyen megértenek és tudnak alkalmazni a saját életükre (Adewumni 2014). Mindenesetre könnyen lehet, hogy maga a metafora, amit Crenshaw didaktikus szemléltetésnek szánt, is hozzájárult az interszekcionalitás excelszemléletű értelmezésének elterjedéséhez.

feminista megközelítések között, eltakarva a különbségeket és elméleti vitákat (Salem 2016). A fogalom kritikája nem csak azért nehéz, mert egyszerre *evidens* és *megfoghatatlan*, hanem mert valami közös alapot is képez a feminista elméletben, nem csak elméleti síkon, hanem morálisan, illetve politikailag is. Aki megkérdőjelezi az interszekcionalitás létjogosultságát, az mára könnyen azt a vádat kapja, mintha 1968 és a fekete feministák harcának eredményeit kérdőjelezné meg, vagy vissza akarna térni az egydimenziós elemzésekhez, nevezetesen, hogy beszéljünk az univerzális nőről, vagy éppen az osztályharcról, ami majd sikere esetén minden egyéb egyenlőtlenséget is megszüntet.

Ugyanakkor paradox módon az interszekcionalitás, ahogyan már utaltunk rá, miközben az identitáspolitika egy dimenziós voltának kritikáját adta és a fehér feminizmus hegemon pozíciójának középpontból való kimozdítását célozta, az elszeparált identitás csoportokon alapuló politika előretöréséhez segített hozzá, ezáltal újratermelve a „vagy-vagy” logikát. Az interszekcionalitás az amerikai kormányzat és a Ford alapítvány által támogatott antidiszkriminációs megközelítéssel és a *gender mainstreaming*gel kölcsönhatásban lett a kortárs globális mainstream feminizmus központi eleme. Ennek köszönhetően az interszekcionalitás kortárs diskurzusában olyan tendenciákat látunk, amelyek arra mutatnak, hogy az interszekcionalitás jól alkalmazkodott a kortárs neoliberais akadémiái, politikai és NGO-szférához. Sirma Bilge (2013) is rámutat, hogy mára az interszekcionalitás olyan esernyőfogalomává vált, ami egyaránt magába foglal hegemon neoliberais és ellenhegemon projekteket. Ahogy Delia Aguilar (2012) fogalmaz: „A feminizmuson belüli változások egyszerűen tükrözik az egyetemi világban végbemenő változásokat, amelyek maguk a tágabb társadalomban végbemenő transzformációk lenyomatai.” Ezeket a kortárs trendeknek megfelelő tendenciákat négy pontban foglalhatjuk össze.

Elnyomottság

Az interszekcionalista gondolat politikai alkalmazása abban a nézetben testesül meg, hogy azok értik meg a legjobban a fennálló rendszer természetét, és azok fognak a legkevésbé partikuláris politikát csinálni, akik a legtöbb elnyomást tapasztalták meg (Mitchell 2013). Ebben az értelemben az emancipatórikus potenciál és a politikai funkcionalizmus az interszekcionalista politikában egybeesik.

Ugyanakkor két alapvető kérdés merül fel az interszekcionalista politikával szemben. Egyrésztől, hogy mi az a mérce, ami alapján eldönthető, hogy melyik identitás csoport a legelnyomottabb, másrésztől, hogy egyáltalán beszélhetünk-e valamiféle objektív mércéről, tehát, hogy létezik-e egyáltalán

az abszolút elnyomott identitáscsoport. A különbség politikája alapján az identitáscsoportok az elkülönülő tapasztalatok mentén a végtelenségig, illetve az individuumokig bonthatóak (vö. lejjebb 4. pont, fragmentáció). Tehát akármennyire is kézenfekvőnek hangzik, hogy azok a legelnyomottabbak, akik az Excel-táblázat legtöbb elnyomotti kategóriáját kipipálhatják (Lutzcal szövege: akik az „alapvető szembeállításokban” a legtöbbször állnak a vesztes oldalon), akikben „a legtöbb út metszi egymást”, tehát akik az elnyomási mátrix csomópontjában találhatóak, valójában az „utak” vagy az elnyomási mátrix dimenzióinak száma végtelen. Emellett a létrehozott identitások, illetve identitáscsoportok egymáshoz viszonyított helyzete nem tisztázott – például ki tudná megmondani, hogy a mozgáskorlátozott transzneműek vagy a pánszexuális menekültek vannak jobban elnyomva. Ráadásul az elnyomottság mértéke a társadalmi viszonyrendszer függvényében változik. Például evidenciának tűnik, hogy a kapitalista rendszer patriarchális és rasszista jellege miatt Magyarországon alapvetően a roma nők elnyomottabbak, mint a roma férfiak vagy a nem-roma nők. Ugyanakkor bizonyos helyzetekben a munkaerőpiacon a roma nők előnyt élveznek a roma férfakkal szemben a roma férfiaknak tulajdonított agresszió miatt. Tehát nem lehet az elnyomási pozíciókat egy elnyomottsági olimpia szellemében összeadni vagy összeszorozni, kinek hány pontja van az elnyomásversenyben, ki hány dimenzióban van az Excel-táblázat szerint a rosszabbik oldalon, pedig az interszekcionalista elmélet (és gyakorlat), minden ellentétes szándéka ellenére (pl. Crenshaw 1989, Coaston 2019⁷) gyakran pont ezt produkálja (Nash 2008, 89).

Ezek miatt – főleg az erőforrásfüggő, például a magyar – kortárs politikai térben, melyben az elnyomott csoportokat középosztálybeli, a legtöbbször NGO-kba bekötött „szóvivők” képviselik (Bourdieu 2000; Gagyí és Pulay 2017), az interszekcionalitás sokszor áldozati versengésként működik. Tehát az egyes csoportok képviselőinek a politikai reprezentáció, illetve a legitim képviselet arra épül, hogy a képviselt elnyomott csoport „többet szenvedett, mint ellenfelei” (Noor et al. 2018, 72). Ellenfelekről ez értelemben annyiban beszélhetünk, hogy a mozgalom vezetésének célja a reálpolitika szintjén lefordítódik arra, hogy ki érdemli meg leginkább a szűkös erőforrásokat, az áldozati versengés kiélezettsége megemelkedik. Az NGO-k a pályázati rendszerben azt az identitáscsoportot tudják jól képviselni, amelyikről legitímen reprezentálható, hogy a legelnyomottabb, vagy legalábbis a legelnyomottabbak között van.

⁷ „Crenshaw interszekcionalitás-elképzelése »nemigen foglalkozott az identitás és a reprezentáció felületes kérdéseivel, sokkal inkább a diszkriminációval és egyenlőtlenségekkel kapcsolatos mély strukturális kérdések érdekelték.«”

A tapasztalat mint a megértés legvégső kerete

Az interszekcionalitás a politikát a többszörösen megélt elnyomás tapasztalatára építi, illetve az interszekcionalitás politikájának végső kerete a egyéni (szubjektív) tapasztalat és az identitás. Így a politikai vita (és kritika) a MacIntyre-i ([1985] 1999, 26) értelemben vett emotovizmushoz hasonlatos. A politikai állítások igazak vagy hamisak lehetnek, amennyiben az objektív társadalmi viszonyrendszerre vonatkoznak. Ugyanakkor a szubjektív tapasztalatról és az identitásról nem lehet vitát folytatni, a szenvedés tapasztalata és az önazonosság megkérdőjelezhetetlenek. Nem arról van szó, hogy valami igazságtalan-e, hanem hogy ki mit élt meg igazságtalannak. Nem az a kérdés, hogy történt-e egy adott helyzetben ténylegesen bántás vagy erőszak, hanem hogy ki mit élt meg személyesen bántásnak vagy erőszaknak. Nem az a kérdés, hogy a nők, vagy a nem fehérbőrűek, milyen viszonyban vannak a férfakkal vagy a fehérbőrűekkel a társadalmi viszonyrendszerben, hanem, hogy kinek mi az identitása és az identitása kapcsán milyen szubjektív tapasztalatokat szerzett. „*Only ! know my gender*” – áll a hamburgi egyetemen egy falfirkán. Ami kifejezi az identitáspolitika monologisztikus, szubjektivistá és dogmatikus lényegét, egyben a társadalomtudományi tudással szembeni elutasítását.

Az excelszemléletű interszekcionalitás egyetlen elemzési szinten ragad meg: a tapasztalatén (Yuval-Davis 2006, 197). Ezen kívül autenticitást feltételez a tapasztalatnak, ami három szempontból is problémás. Egyrészt a tapasztalat nem pusztán az események megélése, hanem az élmények előállítása, az események szubjektíválása. Ez a folyamat pedig a fennálló hegemonia (Gramsci [1929–1935] 2000, 189–221; Forgács 2000, 422–424) keretében történik, ami rendezi és határokat szab a valóságértelmezéseknek. A pusztán tapasztalatokra épített politika kritikai potenciálja annyiban véges, hogy a tapasztalatokat legalábbis részben a szubjektíváció folyamatában az a rendszer rendezi, aminek a kritikájára a politika irányulna.

Másrészt mivel a cselekvők a társadalmi munkamegosztás egy bizonyos pozíciójából szerzik a tapasztalataikat és rá vannak kényszerítve a pragmatizmusra azáltal, hogy folyamatosan a munkájuk által kell reprodukálniuk a saját életüket és másokét. “Például a kávéházi alkalmazott nem azon bosszankodik, hogy nem lett belőle professzor a Collège de France-on, hanem sokkal inkább azon, hogy kollégája nála három nappal több szabadságot kapott (Boltanski 2008, 88–89, idézi Fáber 2018, 238–239;). Tehát jellemzően a cselekvők a „reproduktív pragmatizmus” keretében élik meg tapasztalataikat, ami gátat szab a rendszerszintű összefüggések felismerésének.

A tapasztalattal mint végső megértéssel szemben egy harmadik ellenvetés is tehető: Francis Fukuyama felhívja a figyelmet, hogy az 1970-es évektől hogyan terjedt el a tapasztalatot (*Erfahrung, experience*) helyettesítendő a megélt tapasztalat (*Erlebnis, lived experience*) kifejezése. Abban ragadja meg a különbséget, hogy míg a tapasztalat megosztható, mások által átélhető (mint egy kémiai kísérlet), addig a megélt tapasztalat a tapasztalatok szubjektív percepcióját helyezi a középpontba, így kivonva magát a megoszthatóság élménye alól. Szerinte ez a jelentéseltolódás a „terapeutikus fordulat” része, a pszichológiai nyelvezet elterjedése a társadalompolitikai küzdelmekben, ami hozzájárult a megélt tapasztalatok, és így az identitások exponenciális szaporodásához, amelyek aláásták a szolidaritás lehetőségét is (Fukuyama 2018, 109–111).

Pozicionalitás

A tudások pozicionáltsága a tudománykritika egyik alapvetése: nem lehet kiszakítani a tekintetet, a kérdésfeltevéseket, az értelmezéseket a néző, kutató tapasztalatából, óhatatlanul befolyásolja ugyanis ezeket: hogy ő mit lát és azt hogyan értelmezi, az ő beágyazottsága. Ez az episztemológiai anti-objektivista belátás nagyban hozzájárult a feminista szempont legitimitációjához is a társadalomtudományokban: rámutathatott arra, hogy az objektívnek tekintett ismeretet számos, a férfi élettapasztalatból jövő torzítás teszi problémássá (vö. Simmel [1911] 1996). Nem a férfi (vagy európai, fehér stb.) megismerést kívánta delegitimálni, csak rámutatni arra, hogy azok az univerzalizált tudások egy partikulárist emelnek az univerzális rangjára. A pozicionalitások felvetése kitágította a társadalomtudományok kérdéseinek körét, beemelt olyan kérdéseket, amiket addig a kutatók nem láttak. A privilégiumok kérdése is ebből következett: ha látjuk a tudásunk és nézőpontunk pozicionáltságát, akkor vegyük észre, hogy hatalmi okai is lehetnek annak, hogy miket nem látunk: A privilégiumnak lényegi eleme, hogy az elnyomott tudását és tapasztalatát nem látja, mert nem kell látnia, erre példa, amikor férfiak rácsodálkoznak, hogy milyen sok nőnek van utcai szexuális zaklatással tapasztalata. A privilégium fogalma rámutat arra a felelősségre, és végső soron ágenciára, amit a több hatalommal bírók választhatnak, hogy „helyet csináljanak” az elnyomott, marginalizált hangoknak, tapasztalatoknak. Az interszekcionális megközelítés ezt emeli a tudományos és politikai vizsgálódás szintjére: „feltenni a másik kérdést”, ahogy Mari Matsuda javasolja: mi az, amit nem látunk: „Amikor látok valamit, ami rasszizmusnak tűnik, megkérdezem »hol van a patriarchátus ebben?«. Amikor látok valamit, ami szexizmusnak tűnik, megkérdezem »hol van a heteronormativitás

ebben?» Amikor látok valamit, ami homofóbiának tűnik, megkérdem »hol vannak az osztályérdekek ebben?« (1991, 1189).

Például ha egy nyugat-európai feminista a saját országában bevált feminista recepteket önkritikátlanul propagálja a világ egy másik felén, vagy egy felső középosztálybeli feminista a tőzsdén jegyzett vállalatok felügyelőbizottságainak alacsony nőarányát találja a legégbekiáltóbb nők elleni igazságtalanságnak, rámutathatunk arra, hogy a hatalmi pozíciója miatt nem látja a torzítását, és ez a torzítás jobban feltűnik egy marginalizált pozícióból, például egy kelet-európainak, indiainak, vagy egy alsó középosztálybeli nőnek.

Ez a hasznos új nézőpont úgy tudományos szempontból, mind politikailag azonban tévútra siklott (vagy kitermelt szerencsétlen gyakorlatokat is, Krastevvel szólva). Tudományosan a tudások szituáltága és nézőpontok heterogenitása az 1960-as évekre általános gyanakvást keltett a nagy elméletekkel szemben, és több területen felszámolta az univerzális és rendszerszintű tudásra törekvés legitimitását (Lyotard [1979] 1993). A gyakorlatban pedig a „*Check your privilege*” („Ellenőrizd a privilégiumaidat!”) szintjére hozta le az elnyomó társadalmi rendszerekkel szembeni kritikát: egy eszköz lett arra, hogy elterelje a figyelmet az érvek szubsztanciájáról az érvek közvetlen eredetére (a beszélőre), mintha a beszélő pozíciója egy könnyen leleplezhető viszonyban lenne a mondandójában megbújó hatalommal. Ez a fajta *ad hominem*-érvelés mindenféle totalitárius gondolkodásmód fontos eleme (Nathwani 2014). Paula Villa is kiemeli Németország vonatkozásában, hogy néhány év óta elterjedt bizonyos szubkultúrákban, publicisztikákban, sőt egyetemi szemináriumokon az a gyakorlat, hogy viszonyokat és struktúrákat egyenlővé tesznek egyénnel, és az egyéneket felelőssé teszik a struktúrákért. Ez egy probléma, állítja, és „éppolyan hamis, mint embertelen, annyira destruktív, mint szektás” (Villa 2017a) Ezt a gyakorlatot pozicionális fundamentalizmusnak nevezi, és azt állítja, hogy egy politikapótlék: érvelés helyett emocionális reakciókba vonul vissza: a mikroagressziók vagy a kulturális eltulajdonítás vádjával él, de ahelyett, hogy ezeket megérvelné, a saját felháborodást és sértettséget tekinti a történet igazságtalanság bizonyítékának (Villa 2017b). A pozicionális fundamentalizmus fogalma valami nagyon lényegesre tapint rá, beleértve a vallásos-szektás-dogmatikus elemet is, azonban mi az individualizált interszekcionalitás kifejezést találóbbnak tartjuk: nem az a dolog veleje, hogy valami lényeges szempont fundamentalizálódik, egy mindent átfogó és kritizálhatatlan nézőponttá válik, illetve ez csak egyetlen eleme. Fontosabb annak a folyamatnak a leírása, hogy egy struktúrakritikára kitalált fogalom egyének viselkedésének korrigálásának eszközére szűkül. A rendszerkritika azzá válik, mintha pusztán egyéni viselkedések összege lenne a tét. Ezzel társadalmi egyenlőtlenségeket téves szinten azonosít be, és

orvoslásukra is rossz léptéket és módszereket jelöl ki, társadalmi problémák privatizálása (Soiland 2008) zajlik.

Fragmentáció

A 21. század interszekcionalista gyakorlataira az is jellemző, hogy azáltal, hogy a statikusnak tekintett identitások, és azok metszetei kerültek az elemzés és a politika fókuszába, ezáltal nemcsak individualizálódtak a küzdelmek, de fragmentálódtak is: újabb és újabb, végtelenszámú kis részhalmoz képezhető. Crenshaw és szerzőtársai is amellett érvelnek, hogy az interszekcionalitás befejezetlen projekt, melyet folyamatosan bővíteni kell (Carbado et al. 2013). Ugyanakkor Crenshaw és szerzőtársai (Cho 2013, 787) máshol maguk is felhozzák a „satöbbi problémáját” („*et cetera problem*”), tehát a kérdést, hogy meddig és hogyan tágítható az interszekcionalitás tárgyköre.⁸ Mai-Anh Boger (2017) az interszekcionalista aktivista gyakorlatok fenomenológiájáról szóló írásában kritikusan és önkritikusan írja le a fragmentáció gyakorlatait, az egyre szaporodó csoportokat: nem fehérbőrű munkásosztálybeli nők, queer autisták, mozgáskorlátozott fekete leszbikusok, vagy éppen a *Pride*-on immár három- és ötfős csoportocskák izolált tömege. Ha az egyéni különlegesség illetve identitásmix elismertetése lesz a fő ügy, akkor az nemcsak a „személyes egyben politikai”-nak az *ad absurdum* kivitelezése („csak a személyes a politikai”), de pont az identitások és szubjektivitások megkérdőjelezhetetlensége miatt ez hozzájárul ahhoz is, hogy ezek a csoportok nem tudnak egymással sem szolidaritást vállalni, sem egy közös célt megfogalmazni. Ezért tudnak illeszkedni az individualista, a rendszerkritikát delegtimáló neoliberalis korszellemhez. Mindeközben ironikus, hogy a *queer*elmélet, míg az identitások és az identitáspolitika posztmodern kritikáját adta, addig a gyakorlatba ültetve végtelenszámú (nemi) identitást hozott létre. Sussemichel és Kastner (2018, 129) ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a *queer* a kollektív identitásokat utasítja el, viszont nagy szenvedéllyel űzi az individuális identitáspolitikát.

⁸ Ez Tempest Henning (2020, 265) esettanulmánya jól mutatja: „Egy »Episztemológiai Diverzitás« című panelben egy előadó megkísérelte kvantifikálni az interszekcionalitást, azonban a statisztikai modell olyan változókat is magában foglalt a rassz és a gender mellett, mint magasság, sapkahordási szokások és a válaszdó pólómárka preferenciái. A kérdések alatt hozzászóltam az előadáshoz, hogy ezek a fajta identitások nem egészen azok, amikkel az interszekcionalitásnak dolga van. Az előadó azt válaszolta »Az interszekcionalitás mindenkié és minden identitásra kiterjed. Crenshaw is több identitást használt. Mért nem akarod ezt a fontos munkát univerzálisan használni?«.”

Hogy ragadja meg az excelszemléletű interszekcionalitás saját kategóriáit

Az osztály, a rassz, illetve etnicitás és a gender számítanak az interszekcionalista elemzés szentháromságának. Ezen a három fő kategórián keresztül mutatjuk be az individualizációs fordulatot, ami az interszekcionalitásban végbe ment. (Bár természetesen tudatában vagyunk, hogy – ahogy fent leírtuk –, a sor végtelen, az Excel-táblázat kiegészíthető újabb és újabb oszlopokkal).

Osztály

Az osztályhelyzet alapvetően a társadalmi munkamegosztásban, vagyis az élet újratermelésében elfoglalt helyzet. Ez a helyzet nem abszolút helyzet, hanem relatív pozíció: a többi pozícióhoz való viszonyában érthető meg, és mint ilyen, történeti kategória. Ahogy arra Éber Márk Áron (2015) rámutat, az osztályelemzést az különbözteti meg a rétegződésvizsgálatoktól, hogy a rétegződésvizsgálatok az elosztási egyenlőtlenségek pillanatnyi hierarchikus különbségeit tárják fel, míg az osztályelemzés a társadalmi konfliktus és strukturális gyökereinek dinamikáját hivatott megragadni (Éber 2015, 120; Dahrendorf 1959, 76). „Összegezve: osztályelemzésről, illetve osztályszerkezet-elemzésről aligha beszélhetünk a termelési viszonyok, a piaci helyzet, a tőkeviszonyok elemzése nélkül. E viszonyok formálódása és éppígy-léte ráadásul csak történeti elemzéssel tárható fel. A társadalmi munkamegosztás, akárcsak a tulajdonviszonyok vagy a vagyoni egyenlőtlenségek komplexitását az elosztás egyenlőtlenségeinek elemzésére szűkíteni olyan metodológiai korlátozáshoz vezet, amely nem teljesíti az osztályelemzés kritériumát” (Éber 2015, 121).

Az osztálynak eme eredeti relacionista vagy strukturalista értelmezése nem csak az interszekcionalitás diskurzusában szorult háttérbe, hanem a szélesebb társadalomtudományi megközelítésben is. Az osztály jól kvantifikálható foglalkozás alapú megközelítései (ld. pl. Goldtrophe) és az osztálytársadalmak eltűnését hirdető megközelítések (ld. pl. Beck [1986] 2003; Schulze 1992) háttérbe szorították a kizsákmányolás kategóriájára alapuló megközelítéseket. Az interszekcionalitáshoz köthető diskurzusban pedig bell hooks és Patricia Hill Collins (1990) az egymásba fonódó elnyomások mátrixa („*interlocking matrix of oppressions*”) megközelítéssel redukálta kereseti és életstíluscsoportra az osztály fogalmát (Aguilar 2012). Ahogy Collins fogalmaz: „az osztály társadalmi csoport, melyet a gazdasági státusa, kultúrája és életstílusa különböztet meg a többitől” (Collins 1990, 300). Még azok is, akik a strukturális elemzés mellett állnak síkra, struktúra alatt a diszkriminációt

értik (Crenshaw), vagy a társadalom aktuális hierarchiájában betöltött pozíciót (Yuval-Davis). Avtar Brah and Ann Phoenix, akik amellett érvelnek, hogy az osztály (és vele interakcióban a rassz és a nem) *egyidejűleg* szubjektív (identitás), pozicionalitás (szocio-ökonómiai változó) és struktúra, de mégis csak az első kettőről beszélnek (Brah és Phoenix 2004).

Az excelszemplétű interszekcionalitás tehát az osztályt egyrésztől mint szocio-ökonómiai, illetve szocio-kulturális háttérváltozó képes megragadni. Kvantifikálhatósága miatt, ezzel megragadható, hogy a rassz és a gender mellett az alacsony keresetű vagy iskolai végzettségű családból való származás milyen munkaerő-piaci vagy iskolai hátránnyal jár. Másrésztől – episztemológialag – mivel az excelszemplétű interszekcionalitás megértésének végső kerete a tapasztalat, így a szegénység tapasztalataként. Ebben az értelemben a többszörös (interszekcionális) társadalmi teher egyik aspektusa a szegénység és az az azzal járó nélkülözés, illetve materiális és szimbolikus depriváció. Ebben az értelemben az interszekcionalitás mint módszertani megfontolás arra int, hogy ne univerzalizáljuk a jómódú nők vagy cigányok tapasztalatait, mert a szegény nők vagy cigányok rosszabb helyzetben vannak, hiszen *a szegénység tapasztalata rossz*.

Az osztályelemzés tapasztalatokra redukálása jól megragadható a klasszizmus (osztályizmus, vagy szerencsétlen fordításban „osztályrasszizmus”) fogalmában. E kifejezés azt fejezi ki, hogy a szegénységgel a fő probléma a stigma, és a szegénység tapasztalata elsősorban az interakciókban érhető tetten. Ez alapján a szegénységre adott politikai cselekvések elsődlegesen a szegénységet stigmatizáló attitűdök felszámolására irányulnak, nem az elosztási egyenlőtlenségek mérséklésére és főleg nem egy nem kizsákmányoló társadalom megteremtésére. Mindez elfedi az osztály, illetve osztálystruktúra elemzésnek a tágabb kereteit, miszerint a tapasztalatok eleve az élet újratermelésének hierarchikus rendjében jönnek létre. Elfedi a tapasztalatok és különbségek történeti létbeágyazottságát, elveszíti a matériát.

Rassz

Amikor a rassz vagy etnicitás kérdéséről beszélünk, alapvetően arról beszélünk, hogy bizonyos testi jellemzőkhöz, vagy származáshoz, nemzetiséghez meghatározott alacsonyabb- vagy magasabbrendű társadalmi pozíció rendelődik. A kapitalizmus történetében a nem fehérbőrűek jellemzően mint domináltak, az olcsó vagy ingyenes munkaerőt biztosító társadalmi csoport integrálódtak a munkamegosztásba (Csányi et al. 2018), mint rabszolgák, bevándorlók (Portes és Böröcz [1989] 2001) vagy mint etnicizált tartaléksereg (Czirfus et al. 2019; Kovai 2017) Mindez azt is jelenti, hogy az adott etnikai vagy rassz kategóriák, illetve az azokat létrehozó

distinkciók (fekete-fehér, cigány-„magyar”, zsidó-magyar, ír-angol stb.) történetileg jönnek létre a társadalmi viszonyrendszer függvényében.

Az interszekcionalitás fogalma, mint kifejtettük, az egydimenziós feminista és etnikai küzdelmeknek és az antidiszkriminációs modell joggyakorlatának, a „vagy nem, vagy rassz” logikájának kritikájaként született az Egyesült Államokban. Szembeszállt az egydimenziós küzdelmekkel és elméletekkel, ugyanakkor teret nyitott az ahistorikus megközelítéseknek. Nash (2008, 89) például arra hívja fel a figyelmet, hogy Crenshaw a gender és a rassz dimenziók kiemelésével láthatatlanná tette, hogy különböző történeti-társadalmi pillanatokban rassz és gender, mint társadalmi folyamatok eltérően konstruálódnak, eltérő jelentéseket kapnak és eltérő distinkciók mentén válnak különböző kategóriákra és identitáscsoportokra. Vagyis történelmen átívelő állandóknak tekinti a gendert és a rasszot, ami időtől és helytől függetlenül ugyanolyan módon jelöli meg a fekete nőket. A megközelítés történetietlenségét, és ezzel az elnyomások esszencializmusát bírálja Asad Haider is, aki szintén a folyamatokra helyezi a hangsúlyt. A rasszizmus kialakulását elemzi könyvében, többek között azt, hogy a bőrszín viszonylag újkeletű markere az „alacsonyabbrendűségnek”, ahogy a rabszolgaság-rasszizmus kapcsolat is bonyolultabb történetileg, mint ahogyan a közbeszédben megjelenik. Erre példa az, hogy az íreket a britek nem bőrszín-alapon tekintették alacsonyabbrendűnek, mégis etnikai alapon nyomták el őket, vagy az, hogy az Egyesült Államokbeli rabszolgaság kezdetekor voltak afrikai származású ültetvényesek és európai rabszolgák, vagy Görögországban maga a rabszolgaság nem rassz alapú volt (Haider 2018, 42–64). Haider azt állítja, hogy az újkeletű antirasszista politika elveszítette radikális potenciálját az 1960-as, illetve 1970-es évek óta, és az individualizációs trendek kiszolgálója lett (Haider 2018, 12.). Szerinte az újrafogalmazott antirasszizmus a faji alapú mozgalmak semlegesítését, és ezzel a színesbőrű elitek érdekeit szolgálja: például a reprezentáció kérdéseire való fókuszálás, és az egységes fekete identitás posztulálása elmosza a feketék közti egyenlőtlenségeket és érdekkülönbségeket. Haider érvelése egyébként a nemzet fogalmával kapcsolatos kritikákhoz hasonló, amely szerint a nemzet fogalma a nemzeti tőkést és munkást ugyanannak a szolidaritási csoportnak a tagjaként látatja, és ezzel akadályt gördít az osztály alapú elnyomás elleni fellépés elé. Barbara Fields történész és Karen Fields szociológus így fogalmaz a kurrens diskurzussal kapcsolatban: „Míntha a rabszolgaság fő célja a fehér felsőbbrendűség kitermelése volna, és nem a pamuté, cukoré, a rizs és a dohányé” (Fields & Fields 2014, 117, idézi Haider 2018, 37). Ugyanez a mára lefordítva: a rasszista ideológia fenntartása azt a célt szolgálja az „oszd meg és uralkodj” szellemében, hogy a fehérbőrű és a nem fehérbőrű munkás egymásban ellenséget lásson, és ne tudjon szolidárisan kiállni a

vállalatvezetéssel szemben (Haider 2018, 47). Ezért tartja tévútnak a „fehérbőrű büntudat” megközelítését (Haider 2018, 48) (vö. „*check your privilege*”).

Adolph Reed (2015) a neoliberális, „identitárius baloldal” osztálypolitikájának, és esszencializmusnak tartja az askriptív identitások illetően politizálását. Ennek a morális gazdaságtannak integráns eleme a tőkésosztály által létrehozott egyenlőtlenségek kritikájának eltérítése: mintha az lenne a fontos, hogy esszenciálisan mik vagyunk, nem pedig, hogy mit teszünk (lásd fejjebb a pozicionális fundamentalizmus kritikáját). Így a kizsákmányoló kapitalista rend érintetlen maradhat, a lényeg, hogy a felső 1% 50%-a nő, 12%-a fekete, 12%-a latino, stb. legyen. Nézete szerint ez a perspektíva segíthet megmagyarázni azt a tényt, hogy minél agresszívabban és nyíltabban rombolja és piacosítja a tőkésosztály a bármilyen rasszú, nemű, szexuális orientációjú emberek társadalmi védettségét, annál hangosabban kiabálja az identitárius baloldal, hogy fókuszáljunk a reprezentációs kérdésekre, és használ ki felháborodásra minden ügyet, ami „bizonyítja”, hogy a társadalom lényeges igazságtalanságait az askriptív identitások nyelvén keresztül kell értelmezni. Vagyis, ahogy az osztály fogalmával kapcsolatban, úgy a rasszal/etnicitással kapcsolatban is megfigyelhető, hogy a társadalmi struktúrák és a pozíciók egymáshoz való, történetileg beágyazott hierarchikus viszonyának kritikája helyett az identitások kerültek előtérbe, egyben delegitimálva a strukturális elemzéseket, mint amelyek érvénytelenítik az identitások elfogadtatására irányuló követeléseket.

Gender

Mint ismeretes, a gender fogalma nem a feminista elméletalkotásban gyökerezik, hosszú és ellentmondásos utat járt be, míg helyet kapott a társadalomtudományokban és a feminista aktivizmusban (Repo 2015; Feró 2020). Ann Oakley (1972) vezette be a szociológiába, Joan Scott (1986) a történelemtudományba, stb. Ahogyan a tág értelemben vett strukturalista szociológiában használatos, az emberek közt fennálló társadalmi viszonyrendszer nemi aspektusát hivatott jelteni, és adottnak tekintette a biológiai valóságot: hogy ez nők és férfiak közötti viszonyrendszer. Azonban ahogy sokan rámutattak, mára a gender fogalma többjelentésű mind a társadalomtudományban, mind a feminista és LMBT-politikában. A könyvtárnyi feminista elméleti vitákat értelemszerűen itt nem tudjuk áttekinteni, de elég csak felidézni, hogy a Merriam-Webster szótár a nem-nyelvtani értelemben vett gendernek három jelentését különíti el (biológiai nem szinonimája; a biológiai nemekhez társított viselkedési, kulturális és pszichológiai jegyek összessége; és a gender identitás: egy személy arra

vonatkozó belső érzése, hogy férfi, nő, ezek valamilyen kombinációja vagy egyik se), Kathleen Stock (2019) brit filozófus egyenesen öt jelentést különít el. Mint ismeretes, a fogalom helyes-hasznos jelentése körüli vitákból jelenleg a jobboldal igyekszik politikai tőkét kovácsolni Európa-szerte (Kováts 2019a).

A genderfogalom tartalmának individualista módosulását jól szemlélteti a nők elleni erőszakkal kapcsolatos fogalomhasználat. Az Isztambuli Egyezmény genderdefiníciója a következő: „azok a társadalmilag kialakult szerepek, viselkedési formák, tevékenységek és jellegzetes tulajdonságok, amelyeket egy adott társadalom a nőkre és a férfiakra nézve megfelelőnek tekint” („Az Isztambuli Egyezmény” 2016). Az egyezmény a nemi szerepeket tekinti tehát konstruáltként (nem a nemeket), és ebből fakadóan tekinti a nemi alapú erőszakot a továbbra is fennálló férfi-női hierarchiában (patriarchátusban) gyökerező erőszakformának, vagyis ami a nőket a nő mivoltuk miatt éri, illetve ami aránytalan mértékben a nőket éri. Ettől eltérő meghatározást alkalmaznak az Európai Unió egyes intézményei. Például az Európai Bizottság egyik 2020-as pályázati felhívásának a definíciója⁹ nem a bizonyos erőszakformák strukturális (patriarchális) eredetére utal, hanem arra, hogy kiket érint: gender, genderidentitás és genderkifejezés alapon. Miközben jogos követelés az, hogy a meleg(nek kinéző vagy azonosított), transznemű vagy magukat nem-binárisként azonosító nemű emberekkel szembeni erőszak ellen is fel kell lépni, ez az eltolódás a definícióban egy az osztály- és a rassz-kategóriákhoz hasonlatos individualizációs és ahistorizációs változásra utal. Mely után már nem a rendszer (patriarchátus) az alapvető értelmezési keret, hanem az egyéni identitás, hátrányok és tapasztalat, illetve az ezekből kvantifikálható mutató.

Ahogy az egyenlőtlenségi folyamatok leírására alkotott osztály kategóriája egy szocioökonómiai háttérváltozóvá vált, és mint a „szegénység identitása” válik a klasszizmus elleni harcban egyik tényezővé, úgy merevedik be a női-férfi viszonyrendszert elemző gender is egy identitáskategóriává. Ez összhangban van a korábbi alfejezetekben leírt folyamatokkal három tekintetben. Egyrészt, a fogalom tartalom bővülése nem tekinthető ahistorikusan, mintha pusztán arról lenne szó, hogy végre lett fogalom egy régóta létező jelenségre, vagy politikai tér eleddig elhallgatott egyenlőtlenségek artikulálására. Másrészt, nem tekinthető kontextusfüggetlennek sem: a fogalom tartalmi átalakulása az angolszász országokban kezdődött, és a geopolitikai hatalmi struktúrákkal (beleértve a popkultúrát, a fejlesztési politikát, a tudományos világon belüli hatalmi viszonyokat stb.) exportálódik a világ többi részére. Harmadrészt, annyiban függ össze a gazdasági renddel, hogy a neoliberalizmus logikája az egyéni adaptációs módszereket bátorítja a

⁹ Ehhez ld. bővebben: <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/topic-details/rec-rdap-gbv-ag-2020>.

közösségiség, szerveződés, szolidaritás, rendszerszintű hatalmi viszonyok leleplezésével és ezekkel szembeni kollektív fellépéssel szemben. Ezen logika alapján lehetséges, hogy a forradalmi és hatékony fellépésnek nem az tűnik, hogy a nemek közti hierarchiákat létrehozó társadalmi struktúrák ellen folytassunk küzdelmet, hanem a kategóriák ellen (mintha maguk a kategóriák hordoznák az elnyomást), amelyekből egyéni kiidentifikálást javasol receptnek. A gender individualizálódása is beleilleszkedik tehát a korábban kifejtett individualizációs, fragmentációs és posztmodern folyamatokba.

Konklúzió: egy komplex interszekcionalitás felé

A fenti elemzés alapján zárásképp egy olyan interszekcionalitás legfontosabb pontjait vázoljuk fel, amely túllép az excelszemplélen és módszertani és elméleti alapvetésként tud funkcionálni, valamint úgy tudja képviselni 1970-es és 1980-as évekbeli interszekcionalításra törekvő feminizmus tanulságait, hogy nem esik a fent vázolt hibákba.

- *Történeti.* Egy komplex interszekcionalitás középpontjában nem a különbözőségek és az elnyomott identitás csoportok ahistorikus metszéspontjai állnak, hanem az, hogy történetileg hogyan jönnek létre a megkülönböztetések és az identitások, illetve identitás csoportok. Milyen társadalmi-történeti struktúrák és strukturális dinamikák keretezik, illetve milyen érdekek mentén jönnek létre a megkülönböztetések. Crenshaw szerzőtársaival (Cho 2013, 797) is úgy érvel, hogy az identitás csoportokon alapuló elemzés szemben a strukturális elemzéssel hamis dilemma. Mivel az interszekcionalitás alapvetően a hatalmi viszonyok elemzésére irányul, az identitásokat a hatalmi erőviszonyok *metszéspontjában* történetileg létrejövő konstrukcióknak tekinti.
- *Relacionista.* A fentiekből adódóan az identitás csoportokat nem valamiféle szubsztanciaként, hanem egy viszonyrendszerben elfoglalt relatív pozíció szubjektívációjaként kell értelmezni. Ahogy fentebb bemutattuk az osztály, a rassz, illetve etnikum és a nem fogalmain keresztül, ezek a pozíciók szubjektívációval az identitás részévé válhatnak, de a társadalomelméletre és a szolidáris politikai fellépésre akkor alkalmasak, ha felismerjük a relationalitásukat. Például kialakulhat egy szegény- vagy középosztálybeli vagy tőkés identitásom; tudatosan viszonyulhatok ahhoz, hogy nő vagy férfi vagyok; meghatározó élettapasztalatomnak tarthatom, hogy kikhez vonzódok, vagy hogy cigányként milyen sorozatos diszkriminációknak voltam kitéve, vagy nem-cigányként milyen előnyök értek az életben, azonban ezek a szubjektív tapasztalatok tudományosan

csak az emberi viszonyok kontextusában érthetőek meg. Nemcsak hogy, ahogy a megközelítés számos elméleti kritikusa rámutat, egyetlen ember sem redukálható ezen tulajdonságainak összességére, de az identitásfókusz el is tereli a figyelmet arról, hogy a kategóriák közti hierarchiák létrejötte a vizsgálata a lényeg; és hogy a strukturális egyenlőtlenségi viszonyok elleni fellépésre alkalmatlan, ha a kategóriákat magukat hibáztatjuk, és a kiutat és az emancipációt az egyéni identifikációkban keressük.

- *Rendszerszemléletű.* A fentiekből következik, hogy a relációk rendszert alkotnak és az interszekcionalitás feladata a rendszer vizsgálata. Ez abban az értelemben az elnyomás mátrixa, hogy a különböző elnyomó és kizsákmányoló mechanizmusok a rendszer inherens részét képezik és nem abban az értelemben, hogy az elnyomások mintegy „véletlenül” metszik egymást csomópontokban. Ez a megközelítés perspektívaváltást is jelent a kulturalista megközelítéssel szemben. Láthatóvá válik, hogy alapvetően nem az egyének szexisták vagy rasszisták, hanem a rendszernek inherens részei az egyenlőtlen relációk, így a rendszer az, ami inherensen rasszista és szexista.
- *Ideológiakritikai.* Ezáltal egy komplex interszekcionalitás képes rámutatni, az identitások, ideológiák, megközelítések és mozgalmak léthezkötöttségére, tehát hogy a viszonyrendszerben elfoglalt pozíció, illetve az ahhoz kapcsolt érdekek hogyan konstituálják a tudásszociológiai tartalmakat. Nem a beszélő személye kell, hogy a fókuszban álljon („*check your privilege*”), és egyenlőségjelet tenni a személynek a pozíciókban betöltött helye és az álláspontjai hatalmi tartalma között. Ezt a reduktív megközelítést neveztük excelszemléletnek, Paula Villa pozicionális fundamentalizmusnak, Nishin Nathwani pedig rámutat ennek az ad hominem érvelésnek a bolsevik, proto-totalitárius aspektusára. Például nem a beszélő szexuális orientációját kell megvizsgálni, hogy megítéljük, hogy politikai követelése vagy helyesnek vélt politikai eszköze (melegházasság, *Pride*, stb.) megerősíti vagy gyengíti a hatalmi viszonyokat. Melegként ugyanúgy képviselhet – akár öntudatlanul – olyan álláspontokat, amelyek megerősítik a fennálló hatalmi viszonyokat, vagy tükröznek bizonyos más dimenzióban (pl. osztály) hatalmi preferenciákat vagy vakságokat (Nathwani 2014; Mészáros 2018).

Egy komplex interszekcionalitás, mely történeti, relacionista, rendszerszemléletű és ideológiakritikai, képes arra, hogy az 1960-as és 1970-es években létrejött mozgalmak fontos szempontjait továbbvigye, önkritikusan aktualizálja, valamint rámutasson, ha egy mozgalom ideológiáiban, keretezéseiben és fókuszaiban történetileg univerzalizálódnak a

viszonyrendszerben domináns pozícióban lévők érdekei. Mindehhez vissza kell térni az elnyomások és kizsákmányolások elemzéséhez a szubjektív tapasztalat mint végső megértési keret paradigmájából és a történetileg kialakult relációk mentén létrejövő distinkciókra és érdekekre kell koncentrálnia, illetve arra, hogy ezek hogyan *metszik* egymást.

Felhasznált irodalom

- Adewunmi, Bim. 2014. „[Kimberlé Crenshaw on intersectionality: ‘I wanted to come up with an everyday metaphor that anyone could use.’](#)” *New Statesman*.
- Aguilar, Delia D. 2012. „[Tracing the Roots of Intersectionality.](#)” *Monthly Review*.
- Anthias, Floya & Nira Yuval-Davis. 1983. „Contextualizing Feminism: Gender, Ethnic and Class Divisions.” *Feminist Review* (15): 62–75.
- „[Az Iszambuli Egyezmény szövege magyar nyelven.](#)” 2016. *Nőkért.hu*.
- Barna, Emília, Csányi Gergely, Gagyí Ágnes & Gerőcs Tamás. 2018. „A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából.” *Replika* (108–109): 241–262.
- Beck, Ulrich. [1986] 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Budapest: Libri.
- Betlen, Anna, Krizsán Andrea & Zentai Viola. 2009. [Partszélről a fősodorba. Gender mainstreaming kézikönyv.](#) Budapest: Clone Design.
- Bilge, Sirma. 2013. „Intersectionality Undone: Saving Intersectionality from Feminist Intersectionality Studies.” *Du Bois Review: Social Science Research on Race* 10 (2): 405–424.
- Boger, Mai-Anh. 2017. „Notizen zur Phänomenologie und Psychodynamik intersektionaler Identitätspolitik.” *Psychologie und Gesellschaftskritik* 41 (2): 67–91.
- Boltanski, Luc & Eve Chiapello. 2005. „The New Spirit of Capitalism.” *International Journal of Politics, Culture, and Society* 18 (3–4): 161–188.
- (1999) 2007. *The new spirit of capitalism.* New York: Verso.
- Boltanski, Luc. 2008. *Rendre la réalité inacceptable. A propos de La production de l’ideologie dominante.* Paris: Demopolis.
- Bourdieu, Pierre. 2003. *Pascalian Meditations.* Stanford: University Press.

- Carbado, Devon W., Kimberlé W. Crenshaw, Vickie M. Mays, & Barbara Tomlinson. 2013. „Intersectionality: Mapping the Movements of a Theory.” *Du Bois Review: Social Science Research on Race* 10 (2): 303–312.
- Cho, Sumi, Kimberlé Williams Crenshaw & Leslie McCall. 2013. „Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis.” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 38 (4): 785–810.
- Coaston, Jane 2019. „[The intersectionality wars.](#)” *Vox*.
- Collins, Patricia Hill. 1990. *Black Feminist Thought*. Sydney: Unwin Hyman.
- Combahee River Collective. 1977. *The Combahee River Collective Statement*.
- Cooper, Brittney. 2015. „Intersectionality.” In Lisa Disch & Mary Hawkesworth (eds.) *The Oxford Handbook of Feminist*. Oxford: Oxford University Press.
- Crenshaw, Kimberlé. 1989. „Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics.” *University of Chicago Legal Forum* 1989 (1): 139–68.
- 1991. „Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color.” *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.
- Crenshaw, Kimberlé Williams. 2011. „Postscript.” In Helma Lutz, Maria Teresa Herrera Vivar & Linda Supik (ed.) *Framing Intersectionality: Debates on a Multi-faceted Concept in Gender Studies*. Farnham: Ashgate.
- Czirfusz, Márton, Ivancsics Zsófia, Kovai Cecília & Meszmann T. Tibor. 2019. „A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben.” *Fordulat* (26): 142–171.
- Csányi, Gergely, Gagy Ágnes & Kerékgyártó Ágnes. 2018. „Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban.” *Fordulat* (24): 5–30.
- Dahrendorf, Ralf. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Davis, Kathy. 2008. „Intersectionality as buzzword. A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful.” *Feminist Theory* 9 (1): 67–85.
- Elomäki, Anna. 2015. „The economic case for gender equality in the European Union: Selling gender equality to decision makers and

- neoliberalism to women's organisations." *European Journal of Women's Studies* 22 (3): 288–302.
- Éber, Márk Áron. 2015. „Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-
elemzés perspektívájából.” *Replika* (92–93): 119–140.
- Fáber, Ágoston. 2018. *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Feró, Dalma. 2020. „Gender és igazság(osság), gender mint
posztigazság(osság).” *Replika* (112): 167–186.
- Feró, Dalma, Gregor Anikó & Kováts Eszter. 2017. „[A genderforradalmat
felfalják saját gyermekei?](#)” *Üvegplafon Blog*.
- Fields, Karen E. & Barbara J. Fields. 2014. *Racecraft*. New York: Verso.
- Forgacs, David. 2000. „Glossary of Key Terms.” In *The Antonio Gramsci Reader:
Selected Writings, 1916–1935*. New York: New York University Press,
420–431.
- Fukuyama, Francis. 2018. *Identity. The Demand for Dignity and the Politics of
Resentment*. London: Profile Books.
- Gagy, Ágnes & Pulay Gergely. 2017. „Szolidaritás, reprezentáció és képviselet
a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban.”
Replika (104): 81–99.
- Gramsci, Antonio. (1929–1935) 2000. *The Antonio Gramsci Reader: Selected
Writings, 1916–1935*. New York: New York University Press.
- Haider, Asad. 2018. *Mistaken identity. Race and Class in the Age of Trump*. New
York: Verso.
- Harvey, David. 1989. „From Fordism to Flexible Accumulation.” In David
Harvey. *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Conditions of
Cultural Change*. Oxford: Blackwell, 141–172.
- Henning, Tempest M. 2020. „Racial Methodological Microaggressions –
When good Intersectionality goes bad.” In Lauren Freeman & Jeanine
Weekes Schroer (ed.) *Microaggressions and Philosophy*. New York and
London: Routledge, 254–275.
- hooks, bell & Helma Lutz. 1993. „Feminist theory in practice: an interview
with bell hooks.” *Women's Studies International Forum* 16 (4): 419–425.
- Kiss, Viktor. 2018. „A poszt-hatvannyolcas szituáció – és ami utána
következik.” *Kommentár* (5–6): 73–80.
- Kovai, Cecília. 2017. *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*.
Budapest: L'Harmattan.

- Kováts, Eszter. 2019a. „Limits of the Human Rights Vocabulary in Addressing Inequalities – Dilemmas of Justice in the Age of Culture Wars in Hungary.” *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 5 (2): 60–80.
- 2019b. „Identitáspolitika: túlkapás, vagy a dolog maga?” In Böcskei Balázs & Sebők Miklós (szerk.) *Itt van Amerika. Az amerikai politika hatása Magyarországon*. 325–338.
- Krastev, Ivan. 2012. „[Can Democracy Exist without Trust?](#)” *Ted.com*.
- Lyotard, Jean-Francois. (1979) 1993. „A posztmodern állapot.” In Bujalos István (ed.) *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég.
- Mannheim, Károly. (1929) 1996. *Ideológia és Utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Marx, Karl & Friedrich Engels. (1856) 1974. *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.
- Matsuda, M. J. 1991. „Beside My Sister, Facing the Enemy: Legal Theory out of Coalition.” *Stanford Law Review* 43 (6): 1183–1192.
- MacIntyre, Alasdair. (1985) 1999. *Az erény nyomában*. Budapest: Osiris.
- Mészáros, György. 2018. „Az LGBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián.” *Fordulat* (24): 215–241.
- Mitchell, Eve. 2013. „[I am a Woman and a Human. A Marxist Feminist Critique of Intersectionality Theory.](#)” *Libcom*.
- Nash, Jennifer C. 2008. „Re-thinking intersectionality.” *Feminist review* (89): 1–15.
- Nathwani, Nishin (2014) „[On Privilege: A Leftist Critique of the Left.](#)” *Harvard Political Review*.
- Noor, Masi, Nurit Shnabel, Samer Halabi & Arie Nadler. (2012) 2018. „Amikor a szenvedés szenvedést szül: Az áldozati versengés pszichológiája erőszakos csoportközi konfliktusokban.” In Fülöp Éva & Kővágó Pál (ed.) *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*. Budapest: Oriold és Társai.
- Oakley, Ann. 1972. „Sex and Gender.” In Ann Oakley. *Sex, Gender and Society*. New York: Harper Colophon Books, 158–172.
- Portes, Alejandro & Böröcz József. [1989] 2001. Keserű kenyér: a munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái. In Sík Endre (Ed.) *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 69–88.

- Reed, Adolph. 2015. „[From Jenner to Dolezal. One Trans Good, the Other Not So Much.](#)” *Commondreams.org*.
- Repo, Jemima. 2015. *The Biopolitics of Gender*. Oxford: Oxford University Press.
- Roy, Arundhati. 2014. „[The NGO-ization of resistance.](#)” *Massalijn.nl*.
- Salem, Sara. 2016. „Intersectionality and its discontents. Intersectionality as traveling theory.” *European Journal of Women's Studies* 25 (4): 1–16.
- Scott, Joan Wallach. 1986. „Gender: A Useful Category of Historical Analysis.” *The American Historical Review* 91 (5): 1053–1075.
- Saxer, Marc. 2018. „[The liberal delusion.](#)” *International Politics and Society*.
- Schulze, Gerhars. 1992. *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*. Frankfurt & New York: Campus Verlag.
- Simmel, Georg. (1911) 1996. „A relatív és az abszolút a nemek problémájában.” In Georg Simmel. *A kacérság lélektana*. Budapest: Atlantisz.
- Soiland, Tove. 2008. „[Die Verhältnisse gingen und die Kategorien kamen. Intersectionality oder Vom Unbehagen an der amerikanischen Theorie.](#)” *Querelles-net*.
- Stock, Kathleen. 2019. „[Can You Change Your Gender?](#)” *The Philosopher*.
- Susemichel, Lea & Jens Kastner. 2018. *Identitätspolitik. Konzepte & Kritiken in Geschichte & Gegenwart der Linken*. Münster: UNRASt-Verlag.
- Villa, Paula-Irene. 2017a. „[The Sargnagel talks back: Eine Replik auf die 'EMMA'](#).” *Missy Magazine*.
- Villa, Paula-Irene. 2017b. „[Eure Gefühle sind mir Schnuppe.](#)” *Zeit.de*.
- von Braunmühl, Claudia. 2007. „Gender mainstreaming. Egy világszerte uti rekonstrukciója.” *Eszmélet* (73): 4–24.
- Walgenbach, Marc Weinstock. 2010. „The Invisibility of Privilege: A Critique of Intersectional Models of Identity.” *Les Ateliers de L'éthique* 3 (2): 23–38.
- Watkins, Susan. 2018. „Which Feminisms?” *New Left Review* (109): 5–76.
- Yuval-Davis, Nira. 2006. „Intersectionality and Feminist Politics.” *European Journal of Women's Studies* (13): 193–209.
- Zander, Michael. 2017. „Was ist problematisch an Intersektionalität?” *Psychologie und Gesellschaftskritik* 41 (2): 47–65.

Rédai Dorottya

Független kutató

Roma lányok szexualitása tanár-szemmel Etnikai- és osztályegyenlőtlenségek diszkurzív újratermelődése a középiskolában

A 2019-ben megjelent könyvem alapjául szolgáló kutatásban a nem, a szexualitás, az etnicitás és a társadalmi osztály interszekcióit vizsgáltam egy magyarországi középiskolában, etnográfiai módszerekkel. Arra kerestem a választ, hogy a szexualitás iskolai diszkurzusai hogyan artikulálják a diákok nemi, etnikai és osztály-hovatartozását és ezzel együtt hogyan reprodukálják a társadalmi egyenlőtlenségeket a középfokú oktatás intézményes keretein belül. Ebben a tanulmányban tanárokkal készült interjúrészletek segítségével szeretném bemutatni, hogyan elemezhetőek azok a gender/szexualitás diszkurzusok, amelyek etnikai és egyben osztály-kategóriákat hoznak létre. A bemutatott interjúrészletekben tanárok beszélnek a diákok szexualitásáról és a szexualitáson keresztül jelölik ki egyértelműen a diákok helyét az iskolai etnikai és osztály-hierarchiában. Ez a két kategória nemcsak metszi egymást, hanem konvergál, egymás nélkül nem értelmezhető ezekben a diszkurzusokban. Az interszekcionális elemzések gyakran két szubjektum-kategória metszéspontjára fókuszálnak. Elemzésemben kísérletet teszek annak megvizsgálására, hogy mi történik ott, ahol több ilyen szubjektum-kategória diszkurzívan összetalálkozik, és ennek nagyon is materiális következményei lesznek.¹

Bevezető

Ebben a tanulmányban megvizsgálom, hogy miként elemezhetőek azok a gender és szexualitás diszkurzusok, amelyekben etnikai és osztály-kategóriák artikulálódnak, illetve, hogy miként termelődnek újra a társadalmi egyenlőtlenségek ezekben a diszkurzusokban. A kvalitatív diszkurzuselemzéshez a doktori kutatásomhoz 2009–2011-ben végzett középiskolai terepmunkám során készített interjúk átirataiból használok felrészleteket. A vizsgált iskola egy kombinált szakiskola-szakközépiskola-gimnázium, amelyben a kutatás idején kb. 1000 diák tanult, kétharmaduk a

¹ Ez a tanulmány az *Exploring Sexuality in Schools. The intersectional Reproduction of Inequality* című, a Palgrave Macmillan kiadásában 2019-ben megjelent monográfiám alapján készült; közléséhez a Kiadó hozzájárult.

szakiskolában, egynegyedük a szakközépiskolában, és 10%-uk a gimnáziumban. A diákok többsége alsó-középosztálybeli, illetve munkásosztálybeli háttérből jött, és becslésem szerint kb. 20%-uk volt cigány vagy cigány-magyar származású és kb. 80%-uk fehér magyar származású.²

A terepmunkám során szexuális nevelés és más órákat figyeltem meg, kiscsoportos (3–4 fős), félig strukturált interjúkat készítettem kb. 90 diákkal, valamint egyéni interjúkat öt tanárral, a védőnővel és az iskolaigazgatóval. Az interjúkról hangfelvételeket készítettem, amelyeknek az átiratait használom fel az elemzéshez. A tanulmányban szereplő idézetek az interjú átiratokból származnak. Az interjúalanyok álnéven szerepelnek.

A tanulmányban egyaránt használom a „roma” és a „cigány” kifejezéseket. A roma származású diákokra cigányként utalok, a nem roma származásúakra pedig magyarként. Ezek etnikai kategóriák, nem az állampolgárságra utalnak, hiszen minden interjúalany magyar állampolgár volt. A cigány származású diákok nem használták magukra a roma megnevezést, így ezt a szót inkább akkor használom, amikor a hivatkozott szakirodalomban ezt használja a szerző, vagy amikor általánosságban utalok erre az etnikumra. Természetesen az etnikai önbesorolás rendkívül összetett jelenség, amelyet máshol részletesen megvitatok (Rédai 2019; 2016; lásd még: Neményi & Vajda 2014, Neményi 2007), itt viszont nem térek ki erre a kérdésre, terjedelmi okokból. Használom a fehér/fehér magyar kifejezéseket is, amikor a magyar származású interjúalanyoknak a romákhoz való többségi hatalmi viszonyulására utalok.

Elméleti keretek

Performativitás és a szubjektumok diszkurzív artikulációja

A szubjektumok diszkurzív artikulálódásának elemzésében arra a Foucault-i értelmezésre támaszkodom, amely szerint a szubjektum a diszkurzusok produktív hatalmán keresztül artikulálódik, és ezért a diszkurzusok nemcsak tükrözik a társadalmi viszonyokat, hanem alakítják is azokat (Foucault 1999; 1980). Butler performativitás-elmélete szerint a szubjektumok a performatív beszédaktusok teremtő hatalma következtében artikulálódnak (Butler 2001; 2005), még hozzá interszekcionálisan, vagyis a

² A diákok etnikai hovatartozását illegális nyilvántartani, így a saját becslésemre hagyatkozom, amely alapjául az interjúalanyok ön-identifikációja, valamint a diákok és tanárok becslései szolgálnak. Könyvemben részletesen megvitatom a diákok etnikai ön-identifikációjának komplexitását (Rédai 2019, 201–204).

nemi, szexuális, etnikai és osztály-identitások metszéspontjában.³ Butler szerint a társadalmi nem beszédaktusok stilizált ismétlődésén keresztül jön létre, nem pedig egy már eleve adott, „eredeti” társadalmi nem létezik. Ez a folyamatos ismétlés teret ad arra, hogy a társadalmi nem egy állandó kategóriának értelmeződjön, de arra is, hogy a beszédaktusok időnként ne az eredeti szándék szerint „süljenek el”, hanem új, szubverzív szubjektumokat hozzanak létre (Butler 2005). Azért tartom fontosnak e diszkurzusok kritikai elemzését (lásd: Mills 1997), mert ezekben nemi, osztály- és etnikai különbségek artikulálódnak, és ezek az artikulációk nemcsak diszkurzív események, hanem a maguk szintjén hozzájárulnak a nagyon is materiális társadalmi egyenlőtlenségek konstruálásához és újratermeléséhez.

Butler performativitás-elméletét elsősorban a társadalmi nem és a szexualitás konstrukciójára építette fel, de az elméleti alapvetései jól alkalmazhatóak az etnikai és az osztály-szubjektumok artikulálódásának elemzésére is (lásd: Rédei 2019). Horváth Kata (2008) ezt az elméletet használja, kritikát fogalmazva meg azzal szemben, hogy a köznyelvi és a tudományos gondolkodás egyaránt már eleve adottnak tekinti a „cigányság” kategóriáját. Ezzel szemben ő azt állítja, hogy a „cigány” mint kategória a cigányok és magyarok közötti különbségtétel működésében artikulálódik.

Ez az állítás a cigányt elsődlegesen nem mint társadalmi vagy kulturális csoportot, identitást, mint diszkurzív vagy társadalmi kategóriát, mint hatalmi elrendezések vagy társadalmi kényszerek termékét jeleníti meg. Ezeket az „intézményeket” a működésben létrejövő, abban megerősödő, esetleg kikristályosodó jelenségként lehet esetleg meglátni, semmiképp sem a működésektől függetlenül leírható (azokat megelőző vagy azok termékeként létrejött) entitásokként. [...] [H]a bármilyen kontextusban „előkerül a cigány”, az biztosan különbségtétel lesz. Tehát a különbségtétel mechanizmusait vizsgálva a cigánykonstruáló helyzetek és kontextusok értelmezhetőek. (2008, 2–3).

Sajnos ez a – véleményem szerint fontos és új elemzési perspektívát hozó – szöveg ma már nem elérhető online, és nem is nyert teret ezidáig a roma identitásról szóló magyar – főként szociológiai megközelítésű – elemzésekben a performativitás-elmélet és a szubjektumok diszkurzív artikulálódásának vizsgálata. Ebben a szövegben felveszem ezt a fonalat és a cigányság mint szubjektum artikulálódásának működését próbálom tetten érni és megmutatni, hogy a kisebbségi csoportok hátrányos helyzetének materiális aspektusaival összefüggésben lényeges vizsgálni azt, hogy maguk a

³ Ezt az elméleti keretet részletesebben kifejtem a *TNTeF* egy korábbi számában közölt írásomban, különösen az etnicitás, a nem és a szexualitás interszekciójára fókuszálva (Rédei 2016).

csoportkategóriák hogyan artikulálódnak, mivel diszkurzív szinten a kategóriák artikulálódása teszi lehetővé az általuk megjelenített társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek újratermelődését.

Faj/rassz vs. etnicitás és fehérség

A magyar szociológiában a „fehérség” vagy „fehérbőrűség” (*whiteness*) koncepciója mindmáig kevésbé van használatban. Míg a rasszizmus fogalma a rassz-alapú diszkriminációt és erőszakot teszi láthatóvá, a fehérség fogalma a – szintén rassz-alapú – hegemon fehér pozíció privilegizáltságát, azaz láthatatlanságát és jelöletlenségét mutatja meg egy posztkolonialista keretben. Junghaus (2011) szerint „[a]mennyiben a posztkolonialis teoretikai keret nélkül próbáljuk leírni az európai romák jelenlegi helyzetét, amit konzerválunk az a „cigánykérdés”, vagyis a *‘Gypsy problem’* – ez az a diskurzus, amely úgy építi fel a romák által megélt problémákat (mint például a munkanélküliség, a szegénység, és a társadalmi kirekesztés más manifesztációi) mint saját cigány kultúrájuk eszencializált melléktermékét”. A fehérség láthatatlan norma, amely többnyire csak indirekt módon, valami ellentétéként jelölődik, és ez része a fehérség által gyakorolt elnyomó hatalom működésének (Nakayama & Krizek 1999). Jó példa erre az a magyar szociológiában és a közbeszédben egyaránt elterjedt dichotóm etnikai megnevezés, ami romákra/cigányokra és nem romákra/nem cigányokra osztja a két – nagyon is heterogén – társadalmi csoportot. Ezáltal a fehér magyarok nem neveződnek meg fehérként, hanem a cigányság tagadásaként, fehérségükből adódó hatalmi pozíciójuk így láthatatlan normává válik a cigányságról szóló diszkurzusokban. A fehérség e láthatatlan normája a továbbiakban elemzett interjúrészekben is megjelenik.

A tanulmányban az „eticitás” és „etnikai” kifejezéseket használok elemzési kategóriaként. A magyar cigányság jelölésére ez a szociológiában, szakpolitikában és a köznyelvben bevett kifejezés. Megoldatlan dilemma számomra, hogy mi lenne az a megnevezés, amely láthatóvá tenné, hogy a cigányságról szóló diszkurzusokban keverednek és együttélnék a különböző nézőpontok, amelyek a cigányságot nem csak etnikai jellemzők alapján kategorizálják. A magyarországi cigányokat ugyanis a többségi diszkurzusokban egyszerre tekintik saját kultúrával rendelkező csoportnak (etnikum), valamint jellegzetes fizikai és jellembeli sajátosságokkal rendelkező csoportnak (rassz/faj). Utóbbira utalnak például az olyan közbeszédben gyakori kifejezések, mint „a cigányoknak a vérében van...” vagy „nem az idén barnult”. Tóth Kinga Dóra (2004) kutatása megmutatja, hogy van egy harmadik kategória is, a réteg vagy szociális státusz. Vizsgálatából kiderül, hogy a magyarországi cigányok általában etnikumként vagy szociális jellemzők (azaz osztály-státusz) alapján határozzák meg önmagukat, a fehér magyarok

pedig inkább (vélt vagy valós) faji (rasszbéli) és/vagy szociális kritériumok alapján határozzák meg, hogy kit tekintenek cigánynak. A fajjal/rasszal szemben az etnicitás rugalmasabb kategória és kulturális konnotációi vannak (Waters 1990). Ugyanakkor az etnikai (vagy szociális státusz-) alapú önbesorolást sok esetben felülírja a többség általi – hatalmi viszonyok kontextusában történő – kategorizálás (Rédai 2019; Neményi & Vajda 2014), amely jellemzően rasszbéli vagy szociális alapon történik, tehát az etnikai besorolásban előkerülnek a faji/rassz alapú és osztály-elemek is.

Felmerül tehát, hogy pontosabb lenne-e a „faj/etnikum” vagy „rassz/etnikum” illetve „faji/etnikai” vagy „rasszbéli (rassz-alapú)/etnikai” szóösszetételek használata, hasonlóan az angol „*race/ethnicity*”, „*racial (raced)/ethnic*” használatához. Már csak azért is, mivel ebben a tanulmányban a cigányságról szóló fehér hegemon diszkurzusokra fókuszálok a kritikai rasszelmélet (*critical race theory*) megközelítéséből (lásd pl. Delgado & Stefancic 2001), nem a cigány interjúalanyok önidentifikációjára (erről lásd: Rédai 2019; 2016). A „faj” szó itt az angol „*race*” magyar megfelelőjeként értendő, ahogyan pl. Federmayer Éva (2019) is használja, természetesen nem rendszertani értelemben, hanem kritikai elemzési kategóriaként, hasonlóan a „gender/társadalmi nem” kategóriájához. A „faj” és a „rassz” ebben az értelmezésben szinonímák. Amint Federmayer rávilágít, a „faj” szó „[...] eszközként alkalmazva – a kritikai rasszelmélet gondolkodási/kritikai kategóriájaként – segíti a leplezett rasszista gyakorlatok és intézmények felismerését és tanulmányozását” (2019, 46).

Mint Imre Anikó (2005) megállapítja, a kelet-európai politikai és szociológiai diszkurzusokban a „faj” (*race*) szó továbbra is tabu és többnyire az „eticitás” szóval helyettesített. Bár vannak érthető történelmi és elvi okai a „faj” vagy „rassz” kifejezések kerülésének, de a megnevezés hiányában láthatatlanná vagy kevésbé jelentőssé válnak a romák – mint az egyetlen szignifikáns magyarországi etnikai kisebbség – ellen elkövetett, illetve intézményesített megnyilvánulások, cselekedetek, közpolitikák, diszkrimináció és erőszak rasszista motivációi. Ennek ellenére a magyar tudományos szóhasználatról kevés kritikai reflexió áll rendelkezésre; úgy tűnik, hallgatólagos megegyezés van arról, hogy az „etnikai” egyben „faji” és (a szintén tabusított szóhasználat) „osztály” elemeket is magában hordoz. Ez utóbbi miatt a legpontosabb megnevezés a „faj/etnikum/osztály” lenne, viszont ez egy „émészthetetlen” szóösszetételnek tűnik, legfeljebb rövidített formában működhetne (pl. FEO), hasonlóan az LMBTQ-hoz. Mivel semmiképpen nem szeretném azt sugallni, hogy a három kategória összemosható vagy szinoníma, ezért a „FEO” használatát mégsem javasolnám. Dilemmám viszont továbbra is megoldatlan marad, ugyanakkor az interjúrészetek elemzésénél megmutatom, hogyan artikulálnának és

konvergálnak e három kategória elemei diszkurzív szinten, egy adott szubjektum és egyben társadalmi pozíció meghatározásánál.

Társadalmi osztály

Bourdieu (1984) a kulturális tőke fogalmával írja le, hogyan termelődnek újra a társadalmi osztályok közti egyenlőtlenségek az oktatásban. A kulturális tőke felhalmozása nagyban múlik a család már meglévő kulturális és gazdasági tőkén. A kulturális tőke, hasonlóan a gazdasági tőkéhez, egyenlőtlenül oszlik el a társadalomban. Bourdieu és Passeron (1992, 10–11) szerint a kulturális tőke csak azok számára hozzáférhető, akik már eleve fel vannak szerelve a domináns társadalmi osztályok értékeit, nézőpontjait, meggyőződéseit, ideológiai és gazdasági elköteleződéseit tükröző tananyag dekódolásához szükséges nyelvi és kulturális tőkével. Így az elvben semleges és mindenki számára egyenlően hozzáférhető, de valójában kulturális tőkefüggő tudás átadásával az oktatási intézmények hozzájárulnak a kulturális tőke osztály-alapú elosztásának újratermelődéséhez és a meglévő társadalmi hierarchia konzerválásához.

Lareau és Weininger (2003) a kulturális tőkét „mikro-interakciós folyamatokként” definiálják, „amelyek által az egyének stratégikus tudásfelhasználása, készségei és kompetenciái találkoznak a tudásértékelés intézményesített standardjaival” (2003, 569; saját fordítás). Bourdieu-re hivatkozva azt állítják, hogy az oktatási rendszer úgy termeli újra a kulturális tőke társadalmi elosztását, hogy azoknak az osztályoknak az oktatási normáit veszi értékelési kritériumnak, amelyek ezeket a normákat rá tudják kényszeríteni a rendszerre (2003, 578–579). Ezzel a megközelítéssel jól megfogható, hogy mi történik a vizsgált (vagy bármely más hasonló) iskolában: középosztálybeli tanároknak – és a középosztályt támogató oktatáspolitikának – hatalmában áll előírni az intézményesült oktatás standardjait a közép- és munkásosztálybeli diákok számára. Miközben e normák szerint értékelik a tanárok a diákokat – amelyeknek a középosztálybeli diákok jobban meg tudnak felelni, a munkásosztálybeliek viszont kevésbé –, fenntartják az osztály-alapú megkülönböztetéseket és reprodukálják az osztály-alapú hierarchiát, amely által egyben a saját osztály-pozíciójukat is megerősítik.

A társadalmi osztály vitatott vagy került fogalom a magyar szociológiában; gyakrabban használják a szociológusok a „szocio-ökonómiai státusz” vagy a „társadalmi rétegzettség” fogalmakat. Egyúttal gyakran használatos a szociális helyzeten keresztüli megközelítés a cigánység definiálására (Tóth 2004), amely által gyakorlatilag a cigánység osztály-kategóriaként jelenik meg. Ezek a szociális státusz-alapú megközelítések

azonban nem foglalják magukban az osztálypozíció kulturális aspektusait. Beverley Skeggs (1997; 2004) kulturális megközelítést használ, amelyben az osztályt olyan szimbolikus rendszernek tekinti, amely – együtt más szimbolikus rendszerekkel – testekre írja egy adott kultúra összetevőit, mintha azok személyes tulajdonságok lennének. Elemzésében megmutatja, hogy történelme van annak, ahogyan az osztálypozíciót a szexualitás morális diszkurzusain keresztül olvassák rá testekre (2004, 3, 85–90). Ebben a tanulmányban szándékaim szerint rávilágítok, hogyan íródik rá ebben az iskolában az osztály-státusz és az etnikai hovatartozás a roma diákok testére a szexualitás diszkurzusain keresztül. Elemzésemben alapvetően kulturális megközelítésből vizsgálom a társadalmi osztály fogalmát, de összekapcsolom a materiális megközelítéssel, hogy láthatóvá váljanak a diszkurzív megkülönböztetések nagyon is materiális szocio-ökonómiai következményei.

Társadalmi reprodukció az iskolában

Az iskola hierarchikus intézmény, amely a társadalmi egyenlőtlenségeket egyszerre enyhítheti, újratermelheti, sőt, erősítheti is (lásd: Downey & Condrón 2016). Olyan hely, ahol az egyének hatalmi viszonyok mentén rendeződő hierarchikus mintákban helyezkednek el, egy tágabb társadalmi berendezkedést mintázva, amelyben a társadalmi csoportok közötti különbség egyben a kevésbé privilegizált vagy kevesebb hatalommal rendelkező csoportok alárendeltségét, hátrányos megkülönböztetését, elnyomását és kirekesztését is jelenti. E megkülönböztetés többek között a társadalmi nem, a társadalmi osztály, az etnikum és a szexualitás tengelyei mentén jelenik meg.

Magyarországon szelektív iskolarendszer érvényesül, amelyben a különböző középiskola-típusok különböző végzettségeket, és azzal összefüggésben különböző továbbtanulási, illetve munkapiaci esélyeket kínálnak. A szakiskola-szakközépiskola-gimnázium közötti hierarchia e komplex iskola falain belül is megjelent, miután itt mind a három típus jelen volt egy intézményen belül. Amint azt számos hazai és nemzetközi tanulmány bizonyítja, az erősen szelektív iskolarendszerek növelik a tanulási teljesítmények közti egyenlőtlenséget és súlyosbítják a diákok szocio-ökonómiai státuszából származó hátrányokat (Hermann-Kopasz 2018). Pfeffer (2008) szerint az oktatási mobilitás az ilyen rendszerekben alacsony. A szülők iskolázottsága is jelentősen befolyásolja az iskolatípus-választást, és így a szelektív iskolázási rendszer reprodukálja a családból hozott iskolázottsági mintákat (Kogan et al. 2012; Horn 2009; Berényi et al. 2008). Mint azt a 2018-as (Oktatási Hivatal 2019) és korábbi PISA jelentések megmutatják, Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a tanulók szociális, gazdasági

és kulturális háttere különösen erősen befolyásolja a tanulók iskolai teljesítményét, és ezáltal reprodukálja a családjuk társadalmi pozícióját (Berényi et al. 2008).

Liskó (2008) szerint a szelektív magyarországi iskolarendszerben a rendszerváltás óta a hátrányos szocio-ökonómiai háttérű fiatalok körében megduplázódott a szakiskolában tanulók aránya, és közöttük a roma származású tanulók felülreprezentáltak. E tendencia tovább erősödött a 2010-es években: míg a 2000-es évek elején a roma fiatalok kétharmada szerzett szakiskolai végzettséget (Liskó 2008, 96), 2015-ben a középiskolai végzettséget megszerző roma fiataloknak a háromnegyede végzett szakiskolát (KSH 2016). A középiskolai lemorzsolódás is egyre növekszik a roma diákok körében: míg a magyar diákok között ez az arány 9% körül mozgott a 2010-es évek elején, a roma diákok körében 48% volt (Hajdú et al. 2014, 27). A már eleve hatalmas különbség romák és magyarok között azután tovább nőtt: 2015-ben – a tankötelezettségi korhatár 18-ról 16 évre csökkentése után három évvel – a magyaroknál maradt 9%, a romáknál viszont 60%-ra emelkedett (KSH 2016). Amint ezek a kutatások megmutatják, az etnicitás és a társadalmi osztály metszi egymást, újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket és meghatározza a fiatalok jövőbeli társadalmi-gazdasági státuszát és társadalmi mobilitását. Ezért tartom fontosnak beemlíteni az „osztály” fogalmát az oktatáskutatásba.

Egy olyan társadalmi rendszerben, amely hatalmi egyenlőtlenségek mentén szerveződik, a társadalmi kategóriák megkülönböztetése (mint pl. nő/férfi, cigány/magyar) egyben azok hierarchikus egymás alá/főlé rendelését is jelenti. Az iskola központi intézmény a gyerekek és fiatalok életében; olyan tér, ahol rengeteg időt töltenek együtt, és folyamatosan performatív aktusokban pozicionálják magukat és egymást. Így a szubjektumok artikulálása és a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése összekapcsolódik az iskolában.

Az iskolai hierarchia

A vizsgált iskola élelmiszeripari szakmákhoz kínált képesítést és fő profilja a szakiskolai képzés volt, de volt szakközépiskolai és gimnáziumi képzés is, valamint felsőfokú technikusképzés.⁴ Noha lehetőség volt a szakiskolai végzettség megszerzése után leérettségizni, az igazgató elmondása szerint ezt csak a diákok kb. 20%-a tette meg ebben az iskolában. A roma diákok erősen túlreprezentáltak voltak a szakiskolában és alulreprezentáltak a gimnáziumban, és körükben az iskola-elhagyási arány magasabb volt, mint a

⁴ A jelenlegi iskolatípus-rendszerben az iskola szakgimnázium és szakiskolaként működik, felsőfokú technikus képzéssel. A gimnáziumi tagozat megszűnt 2012-ben.

magyar diákok körében, az iskolaigazgató becslése szerint. A különböző képzéstípusok közti hierarchia érezhető volt a diákok körében, illetve abban, ahogy a tanárok kezelték a diákokat. A tanárok között is megvolt ugyanez a hierarchia: legmagasabban a gimnáziumi tanárok álltak, akik közismereti tantárgyakat tanítottak, utánuk jöttek az elméleti szakmai tárgyakat tanító szaktanárok, utánuk pedig a gyakorlati szakmai ismereteket tanító szakoktatók, akik nem feltétlenül rendelkeztek pedagógusi végzettséggel. Az iskola komplex hierarchikus viszonyrendszerét részletesen elemzem a könyvemben (Rédai 2019). Ebben a tanulmányban csak a diákok tanárok által diszkurzívan kijelölt pozíciójával foglalkozom.

A diákok iskolatípus szerinti kategorizálása és az egyenlőtlenségek diszkurzív újratermelése az intézmény minden szintjén folyik, a hivatalos dokumentumoktól a hétköznapi beszédmódokig. Az iskola 2008-as Pedagógiai Programja (PP)⁵ szerint, amely kutató munkám idején használatban volt, a diákok összetétele „nagyon heterogén”, „a tanulók kb. 50%-a él csonka családban”. Míg a gimnáziumi és szakközépiskolai hallgatók stabilabb családi háttérrel és magasabb iskolai végzettségű szülőkkel rendelkeznek, a szakiskolás diákok esetében „[a]z elvált szülők mellett igen gyakori, hogy egyik szülő elhalt, a másik nagyon nehéz körülmények között neveli gyermekét. A tanulók viszonylag magas százalékára igaz, hogy ha papírforma szerint van is mögötte gondviselő, gyakorlatilag szinte az egész életterületén magára van utalva.” A dokumentum szerint sok a „hátrányos helyzetű, köztük roma származású diák” az iskolában. A különböző diákok „neveltségi szintje” összefügg a szülői háttérrel és nagyon különböző: a gimnazista és szakközepes diákok szintje általában magasabb, viszont a diákokra a „szakiskolai célú osztályokban alacsony neveltségi szint a jellemző. Ezekben az osztályokban sokszor az alapvető normákkal sincsenek tisztában a tanulók.” Tanulási motivációik is különbözőek a PP szerint: míg a gimnazistákat jobban érdeklik az elméleti tárgyak, a szakközepeseket és szakiskolásokat inkább a gyakorlati tárgyak érdeklik és kevésbé szeretnek tanulni.

Az idézett állítások megfogalmazásukban egy középosztálybeli intellektuális elitista hozzáállást tükröznek. Ahogy Reay (2006) rámutat, széles körben elterjedt egy olyan hibáztató diszkurzus, amely a munkásosztályt

⁵ Az alábbi idézetek az iskola 2008-as pedagógiai programjából származnak, amelynek nem adom meg az elérhetőségét, az iskola anonimitásának megőrzése érdekében. Megjegyzem, az iskola legújabb, 2019-es Pedagógiai Programja már egész más nyelven íródott, inkább a tanulási-nevelési problémák és megoldásuk objektívabb, tanuló-központúbb, nem értékítéleteken alapuló leírása a jellemző rá, és kihangsúlyozza az egyenlő tanulási esélyek megteremtésének szándékát. Viszont a „csonka család” kifejezés ebben az alaposan átdolgozott programban is szerepel.

kulturális deficitekkel bíró csoportnak tekinti, és ezeket a deficiteket teszi felelőssé a munkásosztálybeli fiatalok iskolai alulteljesítéséért. Ez a diszkurzus a munkásosztályt vagy áldozatként, vagy valamilyen formában hiányosságokkal rendelkezőként állítja be, és többnyire a családi otthont tekinti az osztály-típusos gyakorlatok reprodukciós helyszínének (2006, 397). A 2008-as Pedagógiai Programban a „neveltségi szint” udvarias kifejezés annak megjelölésére, hogy az adott tanulók milyen mértékig műveltek vagy műveletlenek, és azt sugallja, hogy a PP a szülei iskolázottsági szintje alapján kategorizálja a diákokat alacsony vagy magas „neveltségi szintűként”. Az interjúkban gyakran használták tanárok a „neveltségi” vagy „szocializációs szint” kifejezést, és mindig a család kontextusában, mintha ők nem vettek volna aktívan részt a diákok nevelésében/szocializációjában. A nem kielégítő tanulási motivációra utaló állítás is a középosztálybeli entellektüel nézőpontról és a „munkásosztálybeli deficit” megközelítésről árulkodik: a diákokat kellene, hogy érdekeljék a tudományos közismereti tantárgyak, mint az irodalom, a történelem, a matematika, stb. Az a megállapítás, hogy a szakközepes és szakiskolás diákok ebből a szempontból „alulteljesítenek”, mert inkább a gyakorlati tárgyak érdeklik őket, mutatja ennek a középosztálybeli normaképző pozíciónak a merevségét. Elvégre miért is lenne probléma, hogy egy olyan iskolában, ahol a diákok 90%-a kétkezi szakmát tanul, inkább a gyakorlati, szakmai tárgyak érdeklik őket?

Az iskolaigazgató szerint a diákok etnikai arányai különböztek a különböző iskolatípusokban: a kb. 30 fős osztályokban a szakiskolában 6–7 roma diák volt, a szakközépiskolai osztályokban 1–2, a gimnáziumot pedig nem is említette. Úgy vélte, a különbség a tudásháttérben és a tanulási motivációkban rejlik:

Valószínű, hogy eleve olyan tudásháttérrel érkeznek, hogy a szakközépiskolát esélyük nincsen megcélozni. A szakiskolában sem azért ülnek, meggyőződésem szerint, mert – persze tisztelet a kivételnek – annyira tanulni akarnak, hanem mert tankötelezettség létezik, és be kell jönni az iskolába.

Az igazgató itt rávilágít a romák és magyarok, és egyben a különböző szocio-ökonómiai háttérű fiatalok különböző foglalkoztatási esélyeire (lásd: Hajdú et al. 2014). A (többszörösen) hátrányos helyzetű diákok valószínűleg nem a legjobb színvonalú általános iskolai oktatásban részesültek, a szegénység, az oktatáshoz való rossz hozzáférés, a nem támogató családi háttér (Csapó et al. 2009; Liskó 2008), valamint a romák esetében a nagyfokú iskolai szegregáció miatt (Kertesi & Kézdi 2009). A kutatásom idején a roma fiatalok 48%-ának nem volt középfokú végzettsége, 28%-uknak volt szakiskolai végzettsége, 16% szakközépiskolát végzett, és 8% gimnáziumot

(Hajdú et al. 2014, 15). Noha a magyar, általános iskolát befejezett tanulók 99%-a és a romák 95%-a kezdett továbbtanulni középfokú intézményekben, a lemorzsolódási arányok jelentősen különböztek, és ezzel az általános iskolai szakadék tovább tágult a középiskolában (Hajdú et al. 2014, 13–14).

„Egyfajta kultúra” – osztálykülönbségnek tűnő etnikai különbségek (és fordítva) konstruálása a szexualitáson keresztül

A roma és magyar diákok közti, az iskolarendszer szintjén megjelenő egyenlőtlenségek áttekintése után a tanulmány további részében olyan diszkurzusokat elemzek, amelyekben a diákok faji/etnikai és osztályszubjektumát tanárok artikulálják azáltal, hogy a diákok szexualitásának valamely aspektusáról beszélnek.

Az interjúban az iskolaigazgató azzal érvelt, hogy a szakiskolás diákoknak nem olyan a szexuális kultúrája, mint az elit gimnáziumokba járókének. Amikor megkérdeztem, mit ért ez alatt, elmesélte, hogy a szakiskolai diákok indiszkrét módon használják az iskola tereit arra, hogy a szexualitásukat megéljék, például nem bújnak el a félig-meddig elfedett lépcsőfordulóba csókolózni, hanem beállnak a folyosó közepére és kerülgetni kell őket. Ennek oka szerinte az, hogy:

Hát, korábban érnek, és valószínű, hogy azért a szakképzésbe ma már olyan gyerekek jönnek – sajnos el lehet mondani, nem egy nagy öröm, de tény, hogy nem a legműveltebb gyerekek jönnek. Ez egyfajta kultúrát hoz magával, és itt most nem a romákra gondolok, hanem úgy általában. Valószínű, hogy ezért is jelenik meg ez. Mert lehet, hogy ha ez egy elit gimnázium, akkor egészen másképp kezelik a dolgot. (Iskolaigazgató, interjú)

Szerinte az iskola terének felhasználása a szexualitás megélésére ahhoz kapcsolódik, hogy a diákok manapság „korábban érnek”, mint régebben – azaz korábban kezdenek aktív szexuális életet élni, és hogy „nem a legműveltebb” háttérből jönnek. Mint korábban megvitattam, a szülők iskolázottsági szintje erősen befolyásolja, hogy a gyerekeik milyen iskolatípust választanak – már ha egyáltalán van választásuk: a leghátrányosabb helyzetű gyerekek mennek legnagyobb arányban szakiskolába. Az igazgató összekapcsolja a családi és iskolázottsági hátteret a szexuális viselkedéssel, és határvonalat húz a szakiskolás diákok és egy elitgimnázium elképzelt tanulói között. Véleménye szerint a szakiskolásoknak van egy olyan szexuális kultúrája, amely nem elfogadható egy középosztálybeli értékekre épülő intézményben. Ahogy Lupton és Hempel-Jorgensen állítja, „[...] az iskolákat a középosztálybeli normák által befolyásolt iskolai viszonyokról és

folyamatokról alkotott elképzelések alapján tervezik és támogatják” (2012, 610; saját fordítás). Ezeket a normákat az elit gimnázium diákjai képviselik, nem a szakiskolás tanulók, akik egy más fajta, kevésbé „legitim kultúrát” (lásd: Bourdieu 1984) hoznak be az iskolába.

„Nem a romákra gondolok” – teszi hozzá gyorsan. Tanárokkal való beszélgetéseim során megfigyeltem, hogy a hivatalos tanári beszédmódban az etnikai alapú különbségtétel tabu volt. Több tanár fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy nem látnak különbséget cigány és magyar diákok között, inkább az iskolatípus az, ami meghatározza a viselkedésüket. Ugyanakkor, nem egészen véletlenül, a romák aránya a szakiskolás osztályokban volt a legmagasabb. Azáltal, hogy az igazgató megerősíti, hogy nem a romákat érti a „más szexuális kultúrájú” diákok alatt, hanem a szakiskolás diákokat, „kifehéríti” a roma diákokat, az etnikai különbségtételt elrejtí a „munkásosztálybeli kultúra” takarója alá. Ugyanakkor különbséget tesz aközött, amit Skeggs „tisztá fehérnek” és „piszkos fehérnek” nevez (2004, 91). Ezek a (ki)fehér(ített) szakiskolások egy másfajta fehérbőrűséget képviselnek, mint az elitgimnazisták, munkásosztálybeli „kultúrájuk” miatt, amelynek része az eltúlzott és vulgáris szexuális viselkedés (lásd: Skeggs 2004, 100–102), ami szembehelyezkedik az iskolában elvárt tiszteletudó viselkedés középosztálybeli normájával. Ily módon, abbéli igyekezetében, hogy a diákokat ne etnikai hovatartozásuk, hanem „kultúrájuk” és az iskolatípus szerint kategorizálja, az igazgató két különböző fehér csoportot konstruál, akik olyan osztály-hierarchiában állnak egymással, ami az etnikai hierarchiához hasonlít.

A továbbiakban megvizsgálom, hogyan reprodukálják a tanárok diszkurzusokon keresztül az osztály, faji/etnikai és nemek közti egyenlőtlenségeket, amikor cigány lányokról beszélnek. A tanárok fehér középosztálybeli diszkurzusában az etnikum és az osztály konvergál, a cigány diákoknak tulajdonított etnikai alapú kulturális értékek és viselkedések egyben az érintett diákok és tanárok osztály-pozícióját is kijelölik.

„Kulturáltsági fok” – egy alacsonyabb osztály-státuszú cigány lány szubjektum artikulálása

A következő interjúrészletben Anna, a felzárkóztató osztály⁶ osztályfőnöke „cigány lány” szubjektumot artikulál, miközben reprodukciós mintákról beszél:

⁶ Terepmunkám idején indult minden évben egy ún. felzárkóztató osztály, általános iskolát még be nem fejezett, de már középiskolás korú (többnyire 15–16 éves), halmozottan hátrányos helyzetű és/vagy komoly tanulási nehézségekkel küzdő fiatalok számára. Az osztály

Igen-igen, tehát a [cigány] lányok ugye nagyon korán elhálnak. Valamilyen módon ugye ezzel gyakorlatilag nagykorúsítják ezeket a lányokat, ebből következik, [...] hogy ezeknek a lányoknak nem az lesz az első számú feladatuk az életben, hogy valamelyik pékségben dolgozzanak, hanem hogy gyerekeket szüljenek hosszú-hosszú időn keresztül. [...] Erre készíti fel a család, ezt várja tőlük a közvetlen környezet. [...] egyelőre ameddig jár a családi pótlék, addig járnak iskolába, de hát onnantól kezdve elsősorban nem az oktatás... [...] Hát, ha nagyon szigorú lennék, akkor azt mondanám, hogy [...] egy megélhetési forma az, hogy minél több gyermeket szüljenek, mert annál nagyobbak a támogatottságok, másrészt meg hát egy biológiai rendszer, ezen a kulturálisági fokon biológiai elvárás és biológiai rendszer. [...] Ha a magasan kvalifikált, egyetemet végzett fiatalok között keresgélünk, akkor a sok osztályt, sok iskolát [végzett], nagy olvasottsággal, nagy rálátással lévő európai ember vagy észak-amerikai ember, az nem szül tizenöt évesen, mert ő elvárja, önmagától is, hogy csak akkor szül gyermeket, ha a gyereknek külön szobája van, saját autójával tudja vinni az orvoshoz és ötszázezer forintot tud odaadni egy babakocsiért. [...] 27, 28, 3035 évesen első gyermeket vállalni nem is akkora kunszt. Náluk nincsenek ilyen [...] társadalmi elvárások. Egy feh... bocsánat, szóval egy nem roma, [ha] már a harmadik gyermeket fölvesz egy család, akkor már ránéznek: „Miből fogják eltartani?” „De jól megy nekik, hogy a harmadikat is!” [A cigányok] nem problémáznak rajta. (Anna, osztályfőnök, interjú)

A lányok itt a kultúrájuk hordozóiként pozicionálódnak (Yuval-Davies 1997), és egy alacsonyabb „kulturálisági fokon” helyeződnek el, mint a fehér középosztálybeli nők. Ez megjelenik a munkához való feltételezett hozzáállásukban, a reprodukciós mintáikban és az iskolázottsági szintjükben (vö. Dunajeva 2014). Míg én sok olyan cigány lánnyal interjúztam, akik nagyon szerették volna jól megtanulni a szakmájukat és munkát vállalni, Anna itt gyakorlatilag megkérdőjelezi, hogy mennyire érdemes a roma lányokat oktatni, amikor azt mondja, hogy az ő „kulturálisági fokukon” nem a munkavállalás, hanem a gyerekszülés a cél és norma. Anna a fehér embereket magasan iskolázott, kevés gyereket vállaló középosztálybeliként pozicionálja, a romákat pedig alacsonyan iskolázott, alsó osztálybeli, sok gyereket vállaló emberekként, azzal érvelve, hogy a romák „kulturálisági fokán” a gyerekszülés életforma, „biológiai elvárás és biológiai rendszer”. A mértéktelenség (ez esetben a mértéktelen reprodukció) az etnicizált/racializált csoportok és az alacsonyabb társadalmi osztályok sajátja a fehér középosztálybeli mércék szerint. Anna egy monolitikus cigány lét vízióját állítja szembe egy monolitikus fehér középosztálybeli „európai vagy észak-amerikai” léttel. Ebben az összehasonlításban a „roma” osztálykategóriává is válik, ahogy a fehérbőrűség

célja volt, hogy az első évben segítsenek a diákoknak letenni az általános iskolai záróvizsgákat, majd két év alatt, a 10. osztály kihagyásával szakmát adjanak a kezükbe.

is. Az interjúrészlet végén elkezd mondani, hogy „fehér”, de megáll és kijavítja „nem romára”. Ez arra utal, hogy kolonialista értelemben használja a „fehér” szót, és tudja, hogy ebben az értelemben ez egy rasszista kifejezés. A fehérségről szóló kritikai elméleti megközelítéseket vélhetően nem ismeri, de próbál „politikailag korrekt” nyelvet használni az interjúban.

Anna sokat használja a „kulturális különbség” fogalmát, amikor cigány diákokról beszél. Miközben próbál nem rasszistának tűnni az interjú során, végig érezhető, hogy számára a „kulturális különbség” hierarchikus „kulturáltsági fokok” közötti különbségtételt jelent magyar és cigány családok között, amelyben a cigányokat „kulturális deficittel” lehet jellemezni (lásd: Kende et al. 2017). Skeggs szerint egy ideje a „kultúra” a „faj/rassz” fogalmát helyettesíti, ami a biológiai esszencializmustól a kulturális esszencializmus felé való eltolódás: „Míg eddig a természetet használták a rasszizmus legitimálására, most a kultúra játssza el ezt a szerepet” (2004, 138; saját fordítás). A „kultúra” diszkurzus jól jön Anna és más tanárok számára, akik tudják, hogy nem szabad rasszista módon beszélni a romákról, de annak nincsenek tudatában, hogy a kultúra koncepcióját oly módon használják, amely újratermeli az etnikai alapú megkülönböztetéseket, ezért az ő „kulturális” diszkurzusuk valójában álcázott rasszizmus.

Az alacsonyabb és magasabb kulturáltsági szintre való hivatkozás az osztály-alapú hierarchia konstruálásának is eszköze ebben az iskolában, amint azt láthattuk korábban az iskolaigazgató gondolataiban a szakiskolás tanulók szexuális kultúrájáról. Anna narratívájában az osztály és etnikum diszkurzusok – amelyek egyben újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket és az iskolai hierarchiában meglévő pozíciókat is – összeérnek a „kultúra”, „kulturáltsági fok” és „kulturális különbség” fogalmaiban. Butlerrel szólva, ezek a fogalmak olyan diszkurzív helyek, ahol az osztály- és etnikai pozíciók konvergálnak és nem léteznek egymás nélkül (Butler 2005). A cigány és fehér magyar emberek különböző kulturáltsági fokáról szóló magyarázatában Anna összekapcsolja a kulturális és biológiai diszkurzusokat azzal, hogy azt mondja, „ezen a kulturáltsági fokon biológiai elvárás és biológiai rendszer”. Olvasatomban ő arra céloz, hogy különböző kulturáltsági fokokon különböző biológiai rendszerek vannak, vagyis a kultúra meghatározza a biológiai funkciókat, köztük a reprodukciós mintákat. Érdekes érvelés: a kultúra határozza meg a cigányok reprodukcióját, míg a fehérekét az iskolázottsági szint és az anyagi helyzet?

Ha a kultúra és az iskolázottság, ahogy Anna értelmezi őket, ennyire elkülönülnek egymástól, ez talán részben megmagyarázza (legalábbis az ő gondolkodásában), hogy miért „nem éri meg” a cigány lányok szakképzése. Az oktatási intézmény koncepciója magában foglalja a szakmát, a jövőbeli munkát és jövedelmet, a magas kultúrát és a fehérséget. Anna szerint viszont

a legtöbb cigány lány alulmarad a középfokú oktatás „kulturáltsági fokán” és mindazon, amit ez hozhat az életben, mert sokuk lemorzsolódik, nem tanulja meg a szakmát, korán szül, sok gyereket, és gyermekgondozási segélyen él. Mint korábban felvettem, az iskolázottsági szint és iskolai teljesítmények erős összefüggésben állnak a szocio-ökonómiai és családi háttérrel, de ez a korreláció kétirányú: a hátrányos helyzetű és alacsony iskolázottságú családi háttérrel rendelkező fiatalok nagyobb valószínűséggel választanak olyan iskolatípust, ahol alacsonyabb végzettséget szereznek és kevesebb ideig járnak iskolába. Így az alacsony iskolázottság újratermelődik. Az iskoláknak nagy szerepe van az oktatási, és ebből következően a szocio-ökonómiai egyenlőtlenségek újratermelésében (lásd pl. Ball 1993; Bourdieu & Passeron 1992). Ennek ellenére Anna és más tanárok többnyire úgy beszélnek a szelektív rendszerű iskoláról, mint aminek nincs felelőssége az alacsony végzettség, az alacsony gazdasági-társadalmi státusz, a szűk életkilátások fenntartásában. Mintha mindenért kizárólag a család lenne a felelős, mintha a családi háttér felülírna mindent, amit az iskola elérhet. Ez egy gyakori diszkurzus tanárok körében: amikor azt mondják, hogy az ő feladatuk csak a tantárgyuk megtanítása, a társadalmi reprodukcióban betöltött felelősségüket hátrítják.

„Biztos, hogy teljesen ártatlan” – egy magasabb osztály-státuszú cigány lány szubjektum artikulálása

A következő interjúrészletben megkérdezem Lujzát, aki az egyik gimnáziumi osztály osztályfőnöke, hogy vannak-e cigány tanulók a jelenlegi osztályában. Elmagyarázza, hogy két cigány lány van, az egyikőjük Angliába költözött a családjával, a másik még odajár az osztályba.

Ez a másik kislány, ennek is ugye anyuka otthon van, teljesen tipikus képet mutatnak, ők egy ilyen nagyon zárt... [...] Na, hát ő az egyik kislány, akire azt mondom, hogy biztos, hogy teljesen ártatlan, mert őt aztán annyira... nagyon jól szituáltak, gazdagok, autóval viszik és hozzák, tehát annyira nem lehet hozzáférni. Tehát ő aztán végképp ilyen, és úgy is engedték el bárhova, hogy apuka külön a lelkemre kötötte, hogy fogom majdnem a kezét, tehát hogy el nem engedem, [...] és kirándulni úgy megyünk, hogy az én szobámban alszik [...]. Különben nagyon helyes, kicsit buta kislány, de nagyon helyes, kedves teremtés, szóval semmi ilyen nincs is. De nagyon jól szituáltak, és anyuka, önálló sofőr, meg amit akarunk, tehát ugye gazdagok. De hát ugye azt hiszem, hogy ez már többszörös áttétel, szóval nem most kerültek ki a putriból, hanem már [...] jó régen kikerülhettek, szóval látszik mind a két félen, tehát anyukán is, apukán is. (Lujza, közismereti tárgyakat tanító tanár, interjú)

Itt a társadalmi nem, az osztály és az etnicitás metszete az eddigiekhez képest szokatlan pozíciót hoz létre az emlegetett cigány lány számára. Mégsem nevezném ezt a megnyilvánulást szubverzívnek a szó butleri értelmében (Butler 2005), mivel dichotóm megkülönböztetést tesz a különböző osztály-pozíciójú cigány lányok között, és megerősíti a magyar-cigány hierarchiát – még akkor is, ha ez a bizonyos család feljebb lépett ebben a hierarchiában. A lány története hagyományos patriarchális keretben játszódik: a cigány apuka atyai fennhatóságot gyakorol a lánya szexualitása felett, és megbízza a fehér tanárnőt, hogy vigyázzon a lánya szüzességére azokban a helyzetekben, ahol ő, az apa, nincs jelen. Tehát két, jelentős hatalommal rendelkező személy felváltva őrzi a lány „legfőbb kincsét”, elvéve a szexualitása feletti önrendelkezését.

Mint azt korábbi tanulmányomban (Rédai 2016) részletesen elemzem, a lány szüzességének megőrzése a megfelelő partner (férj) megjelenéséig (lásd: Neményi 1999) olyan diszkurzív hely, ahol az etnicitás egy szexualitás diszkurzuson keresztül artikulálódik. Azáltal, hogy az apa a tanárnőre bízta a lánya szüzességének megőrzését, Lujza, a fehér tanár, egyrészt az iskolai etnikai-osztály alapú hierarchia kapuőrévé válik, másrészt egy olyan család tiszteletbeli tagjává, akiknek a gazdagsága elfogadhatóvá teszi a cigányságukat. Ők már, Lujza szemében, nem is „annyira” cigányok, hiszen „nem most kerültek ki a putriból”. Lujza úgy jellemzi a lányt, mint aki egy „nagyon helyes, kicsit buta kislány, de nagyon helyes, kedves teremtés, szóval semmi ilyen nincs is”, azaz a lány nem próbálkozik „illegitim” szexuális kapcsolatokat létesíteni. A család magas anyagi státusza Lujza szemében megkülönbözteti ezt a lányt azoktól a nem gazdag családokból származó cigány lányoktól, akik szexuálisan „túl aktívak”, vulgárisak, kihívóan viselkednek, korán házasodnak és szülnék. Ez a vulgaritás és mértéktelen szexualitás – mint azt korábban is láthattuk – a romák „kultúrájának” részeként artikulálódik, amelyben az osztály és az etnicitás konvergál. Így a lány magasabb osztály-pozíciója egyúttal magasabb etnikai pozíciót is eredményez: ő már „majdnem fehér”. Nem véletlenül, ez a lány a gimnáziumban tanul, ami már eleve egy magasabb pozíciót garantál neki az iskolai hierarchiában.

Konklúzió

Ebben a tanulmányban szexualitás diszkurzusokat elemeztem, amelyek etnikai és osztály-kategóriákat artikulálnak és egyúttal hozzájárulnak a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez az oktatásban. Az elemzéshez egy többféle iskolatípust egyesítő középiskolában készített interjúk részleteit használtam fel, amelyekben valamilyen formában a diákok szexualitásáról beszéltek tanárok. Nem egy adott hátrányos helyzetű társadalmi csoport

helyzetét elemeztem interszekcionális szemszögből, hanem olyan diszkurzív helyeket kerestem, ahol a gender, szexualitás, osztály és etnikum metszete létrejön és világos hatalmi pozíciókat jelöl ki (lásd: Butler 2005). Ebben az elméleti és módszertani keretben a társadalmi konstrukciónak a magyar oktatás-szociológiában alig vizsgált aspektusára világítottam rá: arra, hogy hogyan használták a tanárok a diákok szexualitásáról szóló beszédaktusokat a diákok társadalmi pozíciójának diszkurzív kijelölésére és újratermelésére. Természetesen a tanár-diák nem az egyetlen viszonylat, amelyben diszkurzív reprodukció történik. Máshol vizsgálom a tanár-tanár és diák-diák viszonylatokat is ebből a szemszögből (Rédai 2019). A magyar cigány emberekről szóló friss kutatásokat, amelyek az etnicitás és az osztályhelyzet interszekcióját vizsgálják (lásd: Szombati 2018; Kovai 2017), gazdagítottam azzal, hogy a gender és a szexualitás kategóriáját beemelttem az elemzésbe és megmutattam, hogy a diszkurzív artikulációk hogyan függenek össze a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójának nagyon is materiális aspektusaival. Emellett reflektáltam a „fehérség” fogalmi kerete használatának fontosságára a cigányság és a cigány-magyar viszonyrendszer vizsgálatában, valamint arra, hogy az „etnikum” és „etnikai” szavak tudományos, közpolitikai és köznyelvi használata nem feltétlenül fedi le, illetve teszi láthatóvá azt, hogy a cigányság diszkurzív (és persze materiális) megkülönböztetése milyen etnikai, rassz-béli és osztály-alapú elemek által artikulálódik. Úgy vélem, a szemléletmódom, amely kritikai diszkurzus-elemzésen keresztül közelít meg társadalmi igazságtalanságokat, és bevonja az elemzésbe az etnicitás és a szexualitás metszeteit is, mintát adhat a gender és a társadalmi osztály-pozíció metszetét középpontba állító materialista feminista megközelítések perspektívájának kiszélesítéséhez.

Felhasznált irodalom

- Ball, Stephen John. 1993. *Education*. London: Longman.
- Berényi, Eszter, Berkovits Balázs & Erőss Gábor. 2008. „Iskolarendszer és szabad választás – a jóindulatú szegregációról.” In Berényi Eszter, Berkovits Balázs & Erőss Gábor *Az iskolába rendezett gyerekek – kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 11–22.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron. 1992. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: SAGE.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Butler, Judith. 2005. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól.* Ford. Barát Erzsébet & Sándor Bea. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Butler, Judith. 2001. *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása.* Ford. Berán Eszter & Vándor Judit. Budapest: Balassi Kiadó.
- Csapó, Benő, Molnár György & Kinyó László. 2009. „A magyar oktatási rendszer szelektivitása a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek tükrében.” *Iskolakultúra* 2009 (3–4): 3–13.
- Delgado, Richard & Jean Stefancic (szerk.). 2001. *Critical Race Theory: An Introduction.* New York & London: New York UP.
- Downey, Douglas B. & Dennis J. Condrón. 2016. „Fifty years since the Coleman Report: rethinking the relationship between schools and inequality.” *Sociology of Education* 89 (3): 207–220.
- Dunajeva, Jekatyerina. 2014. *‘Bad Gypsies’ and ‘Good Roma’: Constructing Ethnic and Political Identities through Education in Russia and Hungary.* PhD Doktori értekezés. Kézirat. Eugene: University of Oregon, Department of Political Science.
- Federmayer, Éva. 2019. „A hitelesség újraolvasása a kortárs (afro)amerikai irodalomban.” *Filológiai Közöny* 65 (2): 40–63.
- Foucault, Michel. 1999. *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- 1980. „Two lectures.” In Colin Gordon (ed.) *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings by Michel Foucault, 1972–1977.* New York: Pantheon Books.
- Hajdú, Tamás, Kertesi Gábor & Kézdi Gábor. 2014. „Roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló a Tárki Életpálya-felvételének 2006 és 2012 közötti hullámaiból.” *Budapest Munkagazdaságtani Füzetek, 2014/7.* Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem & MTA KRTK, KTI.
- Hermann, Zoltán & Kopasz Marianna. 2018. „Educational policies and the gender gap in test scores: A cross-country analysis.” In *Budapest Working papers on the labour market, 2018/5.* Budapest: MTA KRTK, KTI.
- Horn, Dániel. 2009. „Age of selection counts: a cross-country analysis of educational institutions.” *Educational Research and Evaluation* 15 (4): 343–366.

- Horváth, Kata. 2008. „[A cigány különbségtétel.](#)” (Textes des doctorants de Mr. Hadas). *A CIEH kutatási programjai* [Párizs: Université Sorbonne Nouvelle].
- Imre, Anikó. 2005. „Whiteness in Post-Socialist Eastern Europe: The Time of the Gypsies, the End of Race.” In Alfred J. López (ed.) *Postcolonial whiteness: a critical reader on race and empire*. Albany: State University of New York Press, 79–102.
- Junghaus, Tímea. 2011. „[A fehérség kritikai kutatása \(Critical Whiteness Studies\) I.](#)” *Tranzitblog.hu*.
- Kende, Anna, Hadarics Márton & Barbara Lašticová. 2017. „Anti-Roma attitudes as expressions of dominant social norms in Eastern Europe.” *International Journal of Intercultural Relations* 60: 12–27.
- Kertesí, Gábor & Kézdi Gábor. 2009. „Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után.” *Közgazdasági Szemle* 56: 959–1000.
- Kogan, Irena, Michael Gebel & Clemens Noelke. 2012. „Educational Systems and Inequalities in Educational Attainment in Central and Eastern European Countries.” *Studies of Transition States and Societies* 4 (1): 69–83.
- Kovai, Cecília. 2017. *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L’Harmattan.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH). 2016. *Munkaerőpiaci helyzetkép 2015*. Budapest: KSH.
- Lareau, Annette & Elliott B. Weininger. 2003. „Cultural Capital in Educational Research: A Critical Assessment.” *Theory and Society* 32 (5–6): 567–606.
- Liskó, Ilona. 2008. „Szakképzés és lemorzsolódás.” In Fazekas, Károly, Köllő János & Varga Júlia (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: ECOSTAT, 95–119.
- Lupton, Ruth & Amelia Hempel-Jorgensen. 2012. „The importance of teaching: pedagogical constraints and possibilities in working-class schools.” *Journal of Education Policy* 27 (5): 601–620.
- Mills, Sara. 1997. *Discourse*. London and New York: Routledge.
- Nakayama, Thomas K. & Robert L. Krizek. 1999. „Whiteness as a Strategic Rhetoric.” In Thomas K. Nakayama & Judith N. Martin (eds.)

- Whiteness: The Communication of Social Identity*. Thousand Oaks: Sage Publications, 87–106.
- Neményi, Mária & Vajda Róza. 2014. „Dampened voices: a comparative look at Roma adolescents’ discourses on being ‘othered’ at school.” In Szalai Júlia & Claire Schiff (eds.) *Migrant, Roma and post-colonial youth in education across Europe: being visibly ‘different’*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 103–119.
- Neményi, Mária. 2007. „Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái.” *Educatio* 2007 (1): 84–98.
- . 1999. „Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében.” In Kemény István (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 103–138.
- Pfeffer, Fabian T. 2008. „Persistent Inequality in Educational Attainment and its Institutional Context.” *European Sociological Review* 24 (5): 543–565.
- Oktatási Hivatal. 2019. [PISA 2018. Összefoglaló jelentés](#). Budapest: Oktatói Hivatal.
- Reay, Diane. 2006. „The zombie stalking English schools: social class and educational inequality.” *British Journal of Educational Studies* 54 (3): 288–307.
- Rédai, Dorottya. 2019. *Exploring Sexuality in Schools: The Intersectional Reproduction of Inequality*. London: Palgrave Macmillan.
- . 2016. „Etnicitás-konstrukciók a szüzesség és házasság diszkurzusain keresztül.” *TNTeF* 6 (2): 119–149.
- Skeggs, Beverley. 1997. *Formation of Class and Gender. Becoming Respectable*. London & Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications.
- . 2004. *Class, Self, Culture*. London & New York: Routledge.
- Szombati, Kristóf. 2018. *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York & Oxford: Berghahn.
- Tóth, Kinga Dóra. 2004. *Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése*. PhD Doktori értekezés. Kézirat. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
- Waters, Mary C. 1990. *Ethnic options: choosing identities in America*. Berkeley: University of California Press.

Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender and Nation*. London & Thousand Oaks & New Delhi: SAGE Publications.

Fedor Zsuzsanna, Snakóczki Réka & Kengyel Judith Gabriella

PPKE BTK Pszichológiai Intézet

A *catcalling* megítélése és arra adott reakciók összefüggése egyes pszichológiai tényezőkkel

A *catcalling* nem csak egy kellemetlen élmény, melyet a legtöbb nő legalább egyszer átél élete során (MacMillan, Nierobisz & Welsh 2000), hanem egy mechanizmus, amely által a hagyományos nemi szerepek, az ágens férfi és a passzív női szerep megerősítést nyernek. Amennyiben a zaklatásra passzivitás, vagy jószándék-tulajdonítás a válasz, az normatívként láttatja ezt a jelenséget, megerősítve az egyenlőtlen nemi szerepeken alapuló szexista rendszert (Fairchild 2009). A háttérben a rendszerigazolás jelensége húzódik meg, mely során az egyén olyan csoportközi viszonyokat, társadalmi berendezéseket is legitimál, melyek ellentmondanak csoportos vagy egyéni érdekeinek (Jost & Banaji 1994). Ennek számos negatív pszichés hatása van, például az erőszaktól való állandó félelem (Fairchild & Rudman 2008), vagy az alacsony önértékelés (Saunders, Scaturro, Guarino & Kelly 2016). Írásunk azt kívánja feltárni, milyen tényezők állnak kapcsolatban a jelenséggel, mik nyújthatnak védelmet, segítve az egyén megküzdését az ilyen jellegű tapasztalatokkal. 1. vizsgálatunk felvetése arra irányul, hogy a férfiak és nők közötti status quo fenntartására való készítés, hogyan befolyásolja a nők zaklatással kapcsolatos vélekedéseit és alkalmazott megküzdési módjaikat, továbbá kiter önértékelésük, valamint a megküzdés módjaik összefüggéseire is. 2. vizsgálatunk célja azon tényezők felderítése, melyek segítik a *catcalling*gal való aktív megküzdést, valamint negatív kapcsolatban állnak az önváddal, a rendszer fenntartását segítő jószándék-tulajdonítással, és a zaklatás pozitív megítélésével. Kutatásunk megkísérli a domináns csoport általi észlelt fenyegetettség *catcalling*gal való kapcsolatának feltárását is.

Bevezetés

Hazánkban a hagyományos nemi szerepmegosztás szemlélete erősen tartja magát a nők körében is (Pongrácz & S. Molnár 2011). Ez a szemlélet azonban nemcsak előírja, de ki is kényszeríti, hogy a férfiak és nők azonosuljanak egy rendszerrel, mely a nőket heteroszexuális tárgyként, a férfiakat pedig heteroszexuális alanyokként láttatja (Franke 1997), a status quo fenntartása érdekében (Jost & Banaji 1994). A *catcalling* ilyen módon az uralkodó társadalmi rend visszatükröződésének és fenntartójának is tekinthető

(Bowman 1993) melyre, ha passzivitás, vagy jószándék-tulajdonítás a válasz a nők részéről, az normatívként láttatja a jelenséget, így megerősítve az egyenlőtlen nemi szerepeken alapuló szexista rendszert. Ennek számos negatív pszichés hatása lehet, mint az erőszaktól való állandó félelem (Fairchild 2009), vagy az alacsony önértékelés (Saunders et al. 2016). Fontos tehát megvizsgálni, milyen tényezők állnak kapcsolatban a jelenséggel, mik nyújthatnak védelmet, segítve az egyén megküzdését az ilyen jellegű tapasztalatokkal. Írásunkban áttekintjük a nemzetközi szakirodalom vonatkozó részeit, hogy kutatásunkat kontextusba helyezzük általuk, majd bemutatjuk eredményeinket.

A fennálló rendszer igazolása

Bár a nőkkel kapcsolatos negatív diszkrimináció a nőjogi mozgalmak és társadalmi diskurzusok hatására kevésbé nyílt, és a nemi szerepek kevésbé szigorúan meghatározottak, még mindig léteznek társadalmi dominanciabeli különbségek a férfiak és nők között. Eltérő pozíciókban, eltérő szerepeket töltenek be (Ridgeway 2011), ahol nemükhöz rendelt státuszuk és nemi szerepeik más-más viselkedést írnak elő és tesznek lehetővé számukra (Correll & Ridgeway 2006). Fiske és Stevens (1998) ezen előírások összességét, mellyel a társadalom felruhazza az egyént biológiai neme alapján, nevezik társadalmi nemnek. A nemek közötti különbségek kérdését Jost rendszerigazolás elmélete tárgyalja (Jost, Banaji & Nosek 2004). Eszerint a status quo fenntartására vonatkozó igény annyira erős az egyéneknél, hogy bár észlelik a státuszkülönbségeket, saját vagy a csoportos érdekük ellenére is legitimálják a fennálló társadalmi rendet. Ez a személyes kontrollérzet látszatának fenntartását szolgálja, a kiszámíthatóság és igazságosság illúzióját nyújtva.

A nemi ideológiák a rendszerigazolás elvén működnek, így a nemek közti egyenlőtlen viszonyok fenntartását szolgálják (Kovács & Szabó 2017). Az általunk vizsgálni kívánt jelenségek több síkon: társadalmi (rendszerigazolás), csoportközi (észlelt fenyegetettség) és individuális szinten jelennek meg. Az egyes szintek kölcsönösen is hatnak egymásra: a nemekkel kapcsolatos ideológiák nemcsak a társadalmi rendszert tükrözik, de az egyén szintjén is jelen vannak, az egyén interpretálja, integrálja azokat saját gondolkodásába. Ilyen ideológia a szexizmus, amely olyan, hierarchiát legitimáló nézeteket jelent, amelyek a nemek közti egyenlőtlenségek morális és intellektuális igazolását adják. A nézetek mellett azonban olyan gyakorlatokat is lefed, melyek a diszkrimináció egyes formáit eredményezik (Szabó 2009). A szexista, diszkriminatív események – melyeket hétköznapi szexizmus néven emlegetünk (Bowman 1993) – akár heti rendszerességgel előfordulhatnak. Megtapasztalásuk megnövekedett pszichológiai

disztrészhez, csökkent önértékeléshez vezethet (Swim, Hyers, Cohen & Ferguson 2001).

Önértékelés

Minden egyén motivált arra, hogy önértékelését fenntartsa (V. Komlósi 2007). A magas önértékelés együtt jár a stresszel való hatékonyabb megküzdéssel és pozitív hatással van a mentális és fizikai egészségi állapotra (Taylor & Stanton 2007). Azonban önértékelésünk fenntartása nem minden esetben lehetséges: a hétköznapi szexizmus megtapasztalása csökkent önértékeléshez vezethet (Swim et al. 2001). A rendszerigazolás motivációja konfliktusba kerülhet az öngazolásával, ez szintén csökkent önértékelést eredményezhet (Jost & Van der Toorn 2012). Minél inkább törekszik a hátrányos helyzetű csoport egy tagja a rendszer igazolására, szubjektív jólléte annál nagyobb kárt szenved (Jost & Thompson 2000).

Férfiakkal szembeni ambivalens attitűdök

Glick és Fiske (1996) a szexizmust az előítéletek komplex fajtájaként írja le. Kiindulópontjuk, hogy a társadalmakra jellemző a férfi dominancia, de a nemek kölcsönösen függenek egymástól, ezt a nemi viszonyok vizsgálatakor figyelembe kell venni. A szerzők három dimenzió: a hatalmi viszonyok, a nemek közötti különbségtétel és a heteroszexuális kapcsolatok dinamikája mentén jellemzik a nemek közötti viszonyokat. Az ambivalencia mindhárom dimenzióra jellemző. A férfiakkal szembeni ellenséges attitűdökben a nők alacsonyabb státusza és a paternalizmus miatti neheztelés jelenik meg, míg jóindulatú attitűdökben a férfiktól való érzelmi, szexuális és egzisztenciális függés miatt a magasabb státusz elismerése és a női gondoskodás igazolása fejeződik ki (Phillips 2010). A férfiakkal szembeni jóindulatú és ellenséges attitűdök is rendszerigazoló, mivel stabilnak láttatják a férfidominanciát (Glick & Whitehead 2010). Azonban Kovács és Szabó (2017) kutatásukban felvetik, hogy figyelembe véve a magyar társadalom jellegzetességét, miszerint a nemi hierarchia elfogadottsága kifejezetten erős a nők körében (Pongrácz 2005; Pongrácz & S. Molnár 2011), míg az ellenséges attitűdök inkább egyfajta feminista állásfoglalásként értelmezhetők, társadalmunkban a férfiak iránti jóindulatú attitűdök elfogadása önmagában megállja a helyét rendszerigazoló ideológiaként.

Domináns csoport általi észlelt fenyegetettség

A csoportok között megjelenő ellenségeskedés fontos tényezője az észlelt fenyegetettség (Fiske 2006). Stephan és Stephan (2000) integrált fenyegetettség elmélete szerint csoportközi fenyegetés tapasztalható, ha az egyik csoport abban a pozícióban van, hogy árthasson a másik csoportnak. Reális fenyegetés az erőforrások vagy a hatalom mentén jöhet létre, a szimbolikus fenyegetés a csoportok közötti attitűdök, normák terén fennálló vagy feltételezett különbségekből ered. Az egyes fenyegetettség típusok és az attitűdök közötti kapcsolatról általánosságban elmondható, hogy a reális fenyegetettség nem, azonban a szimbolikus fenyegetettség hatással van a férfiak csoportjára vonatkozó attitűdökre. A reális fenyegetettség hatásának hiánya a kutatók szerint azzal magyarázható, hogy a nők rendszerigazoló attitűdöket tanúsítanak a fennálló egyenlőtlenségekkel szemben, így az is lehetséges, hogy esetleg önmagukat hibáztatják alárendelt helyzetükért, nem a másik csoportot (Stephan, Stephan, Demitrakis, Yamada & Clason 2000). Hazánkban azonban a domináns csoport részéről észlelt nagyobb fenyegetettség a férfiak iránti nehezteléssel, ellenségesebb attitűddel jár együtt (Szabó 2009). Kovács és Szabó (2017) felveti, hogy ez az attitűd feminista állásfoglalásként is megjelenhet, és a feminista identitással rendelkezők kutatásuk szerint valóban nagyobb fenyegetettséget észlelnek, valamint ellenségesebb attitűdöket mutatnak a férfiak felé.

Feminizmus

„A feminizmus a nemek közötti egyenlőség elvét valló nézetrendszer, és ezen alapvető cél gyakorlati megvalósításának társas cselekvéseket motiváló társadalmi mozgalma (Szabó & Kovács 2017, 172)”. Az identitásparadigma értelmében a feminista identitás egy nem domináns csoporttal való azonosulásként tekinthető (Baily 2012), amelyre dinamikus fejlődési folyamatként tekintve a feminista identitás felvállalására, a feminista tudatosság változása jellemző (Henderson-King & Stewart 1997). A feminizmus azonban cselekvés is, amely a tradicionális nemi szerepekből való kilépést célozza, ezzel nőknek, férfiaknak egyaránt lehetőséget teremt a változásra. Ehhez azonban hinni kell, hogy a rendszer megváltoztatható (Glick & Whitehead 2010), és fel kell ismerni a változásra szólító helyzeteket. A feminista identitás növeli annak az esélyét, hogy az egyén bizonyos, a társadalom által elfogadott eseményeket szexistaként azonosítson (Landrine & Klonoff 1997). Sechrist és Swim (2008) kutatásukban bizonyították, hogy ha az egyének nem észlelték szexistának a velük megtörtént nemi alapú

diszkriminatív eseményeket, az csökkent jólléthez vezetett, és inkább kerestek mentségeket az elkövető számára.

A catcalling, mint a szexista ideológiák leképeződése

A catcalling az idegen férfiak által nyilvános helyeken, rendszerint nőket érő, verbális és nem verbális, a megjelenésre vonatkozó, tárgyiasító célzásokat jelenti. Ez lehet füttyögés, bámulás, vagy éppen az áldozat nevének vagy telefonszámának kitarató követelése (Fairchild & Rudman 2008). Mivel az egész incidens rövid ideig tart, a zaklató ismeretlen és több országban nincs is megfelelő jogállás a helyzet kezelésére, a legtöbb ilyen eset következmények nélkül marad (Bowman 1993). Épp ezért olyan gyakori. Az *Index.hu* által közzétett, a Závecz Research (2017) segítségével elkészített felmérés adatai szerint a magyar nők kétharmadát érte már catcalling típusú zaklatás élete során. Nem kívánt, szexuális tartalmú megjegyzéseket, beszólásokat a megkérdezett nők 34%-a tapasztalt, s ezek az esetek 61%-ban származtak idegenektől. Az áldozatok 60%-a megosztotta a történeteket valakivel, 39%-uk egyáltalán nem beszélt a történetekről.

A catcallingot a megkérdezettek legtöbbször vegyesen fogadják: fenyegetőnek, megalázónak, semmisségnek vagy egyenesen hízalgőnek írják le (Lenton, Smith, Fox & Morra 1999; Kissling 1991). A zaklatással való megküzdési stratégiák is különböznek. Ezek a Lazarus és Folkman (1984) elméletéhez köthető hagyományt követve azt írják le, ahogyan az egyén megbirkózik a stresszes élethelyzetekkel. A megküzdési elméletek elkülönítik a problémafókuszú megküzdést, mely során a személy aktív cselekvésekkel törekszik a stresszes környezet megváltoztatására, és az érzelem fókuszú megküzdést, mely során a személy stresszből adódó negatív érzéseinek csökkentésére tesz kísérletet.

A catcallinggal való megküzdés kevésbé kutatott terület, a klasszikus stratégiák struktúrája némiképp eltérő. A rendelkezésre álló adatok szerint a legtöbb nő passzívan reagál zaklatás esetén (Fairchild & Rudman 2008; Saunders et al. 2016): figyelmen kívül hagyja a zaklatást, elfordítja a fejét, úgy tesz, mintha nem hallotta volna (Magley 2002). Catcallingra adott további válaszreakcióként megnevezésre kerültek az aktív megküzdés formái (pl: konfrontáció felvállalása a zaklatóval, az élmény kibeszélése) (Saunders et al. 2016). Továbbá a kategorizált reakciók között szerepel még az önvád, illetve a zaklatóval szembeni jószándék-tulajdonítás is, melyek érzelmi fókuszú megküzdésnek minősülnek, és a fennálló rendszer igazolását szolgálják (Saunders et al. 2016).

1. Vizsgálat

Célkitűzés

A catcallingot pozitívan értékelők ki vannak téve annak, hogy internalizálják azt a felfogást, hogy ők csak szexuális tárgyak mások számára (Fairchild & Rudman 2008), így önértékelésük alacsonyabb. Ezt támasztja alá az az eredmény is, hogy a magas önértékeléssel rendelkezők kevésbé mutatnak önvádat catcalling hatására (Saunders et al. 2016). Ezek alapján az önértékelés magas szintje protektív tényezőnek számíthat az utcai zaklatás pszichológiai hatásaival szemben. Az 1. vizsgálat felvetése ezért arra irányul, hogy a férfiak és nők közötti status quo fenntartására való késztetés, a rendszerigazolás jelensége hogyan befolyásolja a nők zaklatással kapcsolatos szituációk esetén felmerülő vélekedéseit és alkalmazott megküzdési módjait, továbbá kitér önértékelésük, valamint megküzdési módjaik összefüggéseire is.

Hipotézisek

Első vizsgálatunkban feltételeztük, hogy azon nők, akik esetében jelentősebben érvényesülnek a rendszerigazolási ideológiák, hajlamosabbak pozitívabban értékelni az idegenek zaklatását, s azt jóindulatú cselekedetnek tulajdonítani. A kérdésfelvetés Saunders és munkatársai 2016-ban végzett kutatásának részét képezi, s jelen vizsgálat célja a téma magyar vonatkozásának feltárása. Továbbá szintén a fent említett kutatás alapján feltételeztük azt is, hogy a magasabb önértékeléssel rendelkező nők kevésbé hajlamosak catcalling esetén önvádra. Ezen eredményünk választ adhat a felvetésre, miszerint valóban protektív tényezőnek számíthat-e a magasabb önértékelés.

Módszer

Résztvevők

A vizsgálati mintába azon személyek kerültek be, akik a kérdőív elején feltett szűrőkérdésekre a megfelelő választ adták, azaz elmúltak 18 évesek, beleegyeztek adataik felhasználásába és nőnek vallották magukat.

Eljárás

A kérdőívcsomag online felületen keresztül volt elérhető. Ezek a Facebook közösségi oldalon kerültek megosztásra különböző felületeken. A mintavétel kényelmi, illetve hólabda módszer alkalmazásával történt. A kitöltés önkéntes, anonim módon történt. Az adatok feldolgozása Microsoft Excel, valamint az IBM SPSS 21 statisztikai program segítségével valósult meg.

Mérőeszközök

Az űrlap első oldalán a kutatással kapcsolatos tájékoztatás szerepelt, az etikai irányelveket beleértve. A személy ennek elfogadását követően léphetett tovább a tesztbattériához. A battéria első, demográfiai részében nemre, életkorra, végzettségre, lakóhelyre, szexuális orientációra vonatkozó adatok kerültek felvételre.

Az utcai zaklatással való megküzdés skála (CSHS; Fairchild & Rudman 2008)

A skála elemei négy faktort töltenek, így megkülönböztetünk aktív megküzdést (pl: „Jelenttem az illetőt.” [$a=0,74$]), passzív reagálást (pl: „Figyelman kívül hagytam az egészet.” [$a=0,90$]), jószándék-tulajdonítást („Feltételeztem, hogy jót akart.” [$a=0,75$]), és önvádat (pl: „Magamat okoltam a történetekért.” [$a=0,77$]). A válaszadóknak egy 7 fokú skálán kell értékelni, hogy mennyire írja le az állítás az utcai zaklatásra adott tipikus reakciójukat (Egyáltalán nem - Teljes mértékben). Az alskálák pontszáma a tételekre adott válaszok átlagos pontértéke. A magasabb pontérték nagyobb mértéket jelent az adott megküzdési módból. A kérdőív az adaptálás szabályai szerint került lefordításra.

Gender-specifikus Rendszerigazolás Skála (GSSJ; Jost & Kay 2005)

Annak mérésére, hogy az egyén milyen mértékig ért egyet aktuális társadalmi szerepekkel kapcsolatos megítélésekkel, illetve hogyan gondolkodik a szerepek megoszlásának helyességéről, tehát milyen mértékben alkalmaz rendszerigazoló ideológiákat, Jost és Kay (2005) kidolgozott egy nemi szerepekre specifikus rendszerigazolási skálát. E mérőeszköznek a

korábbiakban még nem született magyar fordítása és validáló tanulmánya, ezért az adaptálás szabályainak megfelelően, készült el a mérőeszköz fordítása. A kérdőív 8 tételt tartalmaz, s a kitöltőknek egy 9 fokú Likert-skálán kell megítélniük, hogy mennyire értenek egyet az adott állításokkal. Az 1-es érték a „Teljes mértékben egyetértek”, a 9-es az „Egyáltalán nem értek egyet” kijelentéseknek felelt meg. Az skálán elért alacsonyabb pontérték jelenti a nagyobb mértékű rendszerigazolást ($\alpha=0,65$).

Rosenberg Önértékelés Skála (RSES-H; Rosenberg 1965 alapján, Sallay és mtsai. 2014)

Az általános önértékelés felmérésére a Rosenberg (1965) által készített skála, Sallay, Martos, Földvári, Szabó és Ittész (2014) által validált változatát használtuk. A 10 tételt egy 4 fokú Likert-skálán kell értelmezniük a vizsgálati személyeknek, melyben az 1-es érték az „Egyáltalán nem értek egyet.”, a 2-es a „Nem értek egyet.”, a 3-as az „Egyetértek.”, és a 4-es érték a „Teljesen egyetértek.” kijelentéseknek felelt meg ($\alpha=0,865$; 0,876).

Leíró statisztika

A teljes rendelkezésünkre álló mintából, (332 fő) a szűrőkérdések elemzésekor 6 főt zártunk ki, egy az életkori, öt pedig a csak női kitöltőkre vonatkozó kritériumnak nem felelt meg. A végleges mintát így 326 fő képezte. A legalacsonyabb életkorú személy 18, a legidősebb 58 éves volt ($M=24,59$).

A témában eddig nyert adatok alapján a nők leginkább passzív reakciókról számoltak be catcalling esetén, szemben az egyéb reagálási módokkal (Fairchild & Rudman 2008; Saunders et al. 2016), ez az eredmény jelen kutatásban is megfigyelhető. A passzív megküzdés reakciók átlagértéke 5,19, míg a többi alternatív reakció értéke minden esetben 2,2 körüli érték (*1. táblázat*).

		Átlag	Szórás
Az Utcai Zaklatással való Megküzdés Skála	Passzív reakciók	5,19	1,36
	Aktív reakciók	2,30	0,89
	Jószándék-tulajdonítás	2,06	0,99
	Önvád	2,28	1,26

1. táblázat:

Az utcai zaklatással való megküzdés alkálmainak leíró statisztikája

Eredmények

Főkomponens-elemzés

Az Utcai zaklatással való megküzdés skála belső struktúrájának vizsgálatára főkomponens-elemzést végeztünk. Az eredeti 4 faktoros szerkezetet sikeresen reprodukáltuk. Az elemzés eredményét a 2. táblázat tartalmazza.

Reliabilitás

A reliabilitás tesztek eredményeit a 3. táblázat tartalmazza. Az eredményekből látszik, hogy a skálák megbízhatósága többnyire megfelelő. Egyedül az önvád és aktív megküzdés alskálák esetén megkérdőjelezhetők a megbízhatósági mutatók. Valószínűsíthető, hogy ez az alacsony tételszám következménye (4–4 tétel) (Loewenthal 2001). A skálákon belüli tételek törlése sem vezetett volna megfelelő mértékű reliabilitás növekedéshez, ezért a kérdéses tételek (7-es és 10-es tétel) a kérdőívben maradtak.

A skála magyar mintán történő első alkalmazására, és a főkomponens-elemzés eredményeire tekintettel, az alacsony Cronbach alfat is elfogadhatónak tekintettük (Nunnally 1978; Loewenthal 2001).

Hipotéziselemzés

Az első kérdésfelvetés teszteléséhez a gender-specifikus rendszerigazolás skálán kapott értékeket használtuk. Ahhoz, hogy elkülönítsük a magas pontértékű kitöltők csoportját az alacsony pontértékűektől, a folytonos adatok kategorizálására az egyik legelterjedtebb módszert, a *median split*-et alkalmaztuk (Altman 1991).

A teszteléshez használt független minták így az eljárás következtében, a rendszerigazolók és a kevésbé rendszerigazolók csoportjai lettek, melyekből a medián értékeket kihagytuk, a meghatározóbb különbség érdekében. A rendszerigazoló nők csoportját így 159, a kevésbé rendszerigazolók csoportját 160 fő alkotta.

A független mintás t-próba elvégzéséhez, a független kitöltők és csoportok teljesültek, a minták elemszámainak következtében – mindenhol meghaladja a 40 főt – a *central limit theorem* törvényszerűségei miatt (Lumley et al. 2002) feltételezhető a mintákon a normalitás feltételének teljesülése, a t-próba elvégezhető.

A független mintás t-próba leíró statisztikai elemzéséből kiolvasható, hogy a jelentősebb rendszerigazoló ideológiákkal élő nők valóban hajlamosabbak a jóindulat-tulajdonításra catcalling esetén. A szóráshomogenitás feltétele sérült, ezért a t-próbába beépített korrigált eljárás alapján kiszámolt értékeket használtuk. A jelentősebben rendszerigazoló ($M=2,3715$; $SD=1,13482$) és kevésbé rendszerigazoló ($M=1,7583$; $SD=0,73777$) személyek jóindulatú cselekedetnek való tulajdonítása között szignifikáns, közepes erősségű különbséget találtunk, $t(271,077)=5,718$; $p<0,001$; (2-tailed) $r=0,328$. Az eredmény alátámasztja a hipotézist, miszerint azok a nők, akiknél jelentősebbek a rendszerigazolási tendenciák, hajlamosabbak az idegenek zaklatását jóindulatú cselekedetnek tulajdonítani, mint azok, akiknél ezen meggyőződések kevésbé vannak jelen.

A második hipotézis vizsgálatához Pearson korrelációt végeztünk.

A minták magas elemszámaiból következően a *central limit theorem* törvényszerűségei miatt (Lumley & mtsai 2002) feltételezhető a normalitás feltételének teljesülése. Ránézésre a szóráshomogenitás és a linearitás sem sérült, elvégeztük a Pearson-féle korrelációs vizsgálatot.

Az önértékelés mértéke és az önvád között szignifikáns, negatív, gyenge összefüggést találtunk, $r=-0,267$; $p<0,001$ (1-tailed). Elmondható, hogy minél magasabb az önértékelés mértéke, annál kevésbé hajlamos a személy az önvádra.

Megvitatás

A vizsgálatban az első kérdésfelvetésünk, a nemi szerepekkel kapcsolatos rendszerigazolást, valamint az utcai zaklatásra adott reakciókat, az azzal való megküzdés kapcsolatát vizsgálta. A feltételezés alátámasztást nyert, melyek szerint az egyén, nemek közötti kapcsolat igazságosságáról alkotott meggyőződéseinek mértéke összefüggésben áll a catcalling pozitívabb megítélésével, a jóindulatú cselekedetnek való tulajdonítás reakciójával. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy minél jellemzőbbek a személyre a rendszerigazoló meggyőződések, minél inkább gondolja, hogy hazánkban a férfiak és nők közötti kapcsolatok méltányosak, annál hajlamosabb jóindulatú cselekedetnek tulajdonítani az utcai zaklatást. Eredményeink megegyeznek a kutatás alapjául szolgáló Saunders és munkatársai (2016) által jegyzett eredményekkel. A külföldi szakirodalommal való egyezés azért is jelentőségteljes, mert magyar mintán még nem készültek hasonló felmérések, amiből ilyen jellegű eredményeket lehetne leszűrni.

Az önértékelés mértéke és az utcai zaklatásra adott reakciók összefüggéseire vonatkozó kérdésfelvetésünk is alátámasztást nyert. Eredményeink alapján elmondható, hogy a jobb önértékelés negatívan korrelál

az utcai zaklatás esetén reakcióként megjelenő önvád jelenségével. Ez az eredmény szintén megfelel Saunders és munkatársai (2016) által találtaknak. Ez alapján a magasabb önértékelést tekinthetjük a zaklatás olyan pszichológiai hatásaival szembeni protektív tényezőnek, mint például az öntárgyasítás.

2. vizsgálat

Célkitűzés

A catcalling nemcsak az önértékelésre, de a nemek társadalmi konstrukciójára is hatással van (Bowman 1993). Az olyan „apróságok”, mint a füttyök, beszólások az erőszaktól való félelemre szocializálják a nőket, és arra, hogy érzékenyebben ráhangolódjanak az esetleges veszélyhelyzetekre (Harris & Miller 2000). Ez mozgásterük korlátozását eredményezheti (Fairchild & Rudman 2008), hisz a zaklatást tapasztaló nők elkerülő viselkedéseket alakítanak ki, hogy ne kelljen újra átélniük a zaklatást. Alternatív megoldásaik (például a hazavezető útvonal megváltoztatása) a nyilvános térből való visszavonulást is eredményezhetik (Bowman 1993). Mindebből, valamint Stephan és munkatársai (2000) elméletéből kiindulva, miszerint az észlelt fenyegetettség gyakran társul önváddal, feltételezhető, hogy a zaklatás során is megjelenik az önvád, melynek másodlagos kontroll funkciója is van. Az áldozat így próbálja megérteni, milyen szerepe volt neki a történetekben, hogy később megelőzhesse az incidenst (Z Papp 2017).

A zaklatás tehát úgy is értelmezhető, mint egy mechanizmus, amely által a szexista ideológia – amely előírja, hogy mind a zaklató, mind az áldozat azonosuljon egy rendszerrel, amely a nőket heteroszexuális tárgyként, a férfiakat pedig heteroszexuális alanyokként láttatja (Franke 1997) – megerősítést nyer (Bowman 1993). Amennyiben a zaklatásra passzivitás, jószándék-tulajdonítás vagy önvád a válasz, az normatívként láttatja a catcalling jelenségét, így megerősítve a szexista rendszert (Fairchild 2009). Ennek tudatosítása a feminista identitás fontos lépése (Downing & Roush 1985). Foster (2000) eredménye szerint vannak bizonyos tényezők, melyek növelik az esélyét annak, hogy egy nő konfrontálódjon a zaklatójával. Ilyen tényezőnek számít, ha meggyőződése, hogy a szexizmussal meg kell küzdeni, és hogy a konfrontálódás segít a szexizmus csökkentésében. Mindebből kiindulva felvetődhet, hogy a feminista identitás pozitívan jósolja be a zaklatásra adott aktív válaszadást. A 2. vizsgálat célja tehát azon tényezők felderítése, melyek segítik a catcallinggal való aktív megküzdést, valamint csökkentik az önvádat, a rendszer fenntartását segítő jószándék-tulajdonítást,

és a zaklatás pozitív megítélését. A kutatás megkísérli a domináns csoport általi észlelt fenyegetettség catcallinggal való kapcsolatának feltárását is.

Hipotézisek

Második vizsgálatunkban Stephan és munkatársai (2000) eredménye alapján, mely kapcsolatot talált az észlelt fenyegetettség és a fenyegetést okozók csoportja iránti attitűdök között, feltételeztük, hogy azon catcallingot átélt nők, akik magasabb férfiak általi fenyegetettséget észlelnek, a férfiak által elkövetett füttyöket, beszólásokat is negatívabban ítélik meg, kevésbé tulajdonítva jószándékot a zaklatónak. Stephan és munkatársai (2000) felvetése alapján, mely szerint a domináns csoport általi fenyegetettséget észlelők a rendszer igazolására tett törekvésként gyakran magukat vádolják helyzetükért, feltételeztük, hogy a fenyegetettséget magasán észlelő nők hajlamosabbak arra is, hogy catcalling esetén önváddal reagáljanak. Továbbá Foster (2000) eredménye alapján, miszerint a feministák nagyobb konfrontációs hajlamot mutatnak zaklatás során, feltételeztük, hogy az utcai zaklatást negatívabban megítélők között is a feministák mutatnak leggyakrabban aktív megküzdést catcalling során. Végül Kovács és Szabó (2017) elméletéből kiindulva, miszerint a magyar társadalomban a férfiak iránti jóindulatú attitűdök elfogadása önmagában rendszerigazolásnak minősül, valamint Saunders és munkatársai (2016) eredménye alapján, miszerint a rendszerigazoló nők inkább tulajdonítanak jószándékot és reagálnak önváddal a catcalling során, feltételeztük, hogy azok a nők, akik inkább elfogadják a férfiak iránti jóindulatú attitűdöket, kevésbé ítélik meg negatívan a catcallingot, azonban inkább reagálnak önváddal ilyen helyzetekben és tulajdonítanak jószándékot az elkövetőknek.

Módszer

Résztevők

A vizsgálati mintába azon személyek kerültek be, akik a kérdőív elején feltett szűrőkérdésekre a megfelelő választ adták, azaz elmúltak 18 évesek, beleegyeztek adataik felhasználásába, nőnek vallották magukat és átéltek már catcallingot.

Eljárás

A kutatás az első vizsgálattal azonos módon zajlott, a tesztbattériát online, a Facebook közösségi oldal felületén tettük elérhetővé. A kitöltés önkéntes, anonim módon történt. Az adatok feldolgozása Microsoft Excel, valamint az IBM SPSS 21 nevű statisztikai programmal történt.

Mérőeszközök

Az űrlapon a tájékoztatást demográfiai kérdések követték (nem, életkor, végzettség, valamint az, hogy tapasztaltak-e utcai valaha catcallingot). A battériában az első vizsgálatban ismertetett Utcai zaklatással való megküzdés skála (Fairchild & Rudman 2008) mellett a lent ismertetett skálákat vettük fel.

A catcallinggal kapcsolatos attitűdök mérése

A zaklatás megítélésének mérésére saját mérőeszközt alakítottunk ki. Az ezzel foglalkozó szakirodalom feltérképezése során négyféle megítélés bontakozott ki, mely általában megjelenhet a catcallinggal kapcsolatban: fenyegető, megalázó, triviális semmisség vagy hízalgő (Lenton et al. 1999; Kissling 1991). A megítéléseket ötfokú skálán kellett a megkérdezettnek értékelnie aszerint, hogy mennyire ért egyet velük, ahol az 1-es érték a „Egyáltalán nem értek egyet”, az 5-ös a „Teljesen egyetértek” kijelentésnek felelt meg. A pozitív tartalmú tételek megfordításával egy attitűd skálát alakítottunk ki, melyen elért magasabb pontértékek nagyobb mértékű negatív megítélést mutatnak ($a=0,70$).

A férfikkal kapcsolatos ambivalencia skála (Glick & Fiske 1999 alapján, Szabó 2009)

A Glick és Fiske (1999) által alkotott skála jóindulatú attitűdöt mérő komponensében a férfidominancia jóindulatú elismerése, a paternalisztikus védelem iránti igény, az ellenséges attitűdben ezzel szemben az emiatti nehezítés és a dominancia elutasítása jelenik meg (Szabó & Kovács 2017). A skálák összpontszáma a tételekre adott 5 fokozatú válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb mértékű ellenséges, illetve jóindulatú attitűdöt jelent a férfiak iránt. Az adaptálás során az ambivalencia skála reliabilitás-mutatója $a=0,78$ lett (Szabó 2009).

Domináns csoport általi észlelt fenyegetettség skála (Stephan és munkatársai 2000 alapján, Szabó 2009)

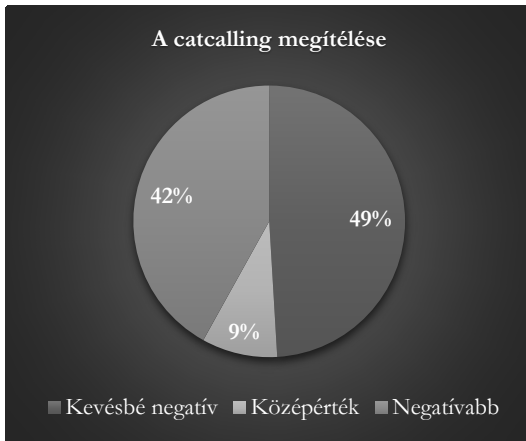
A férfiak, mint domináns csoport általi fenyegetettség észlelése az integrált fenyegetettség elmélet (Stephan et al. 2000) szerint két komponensből áll össze: reális fenyegetettség és szimbolikus fenyegetettség. A skála összpontszáma a 8 tételre (melyből kettő fordított) 5 fokozatban adott válaszok átlagos pontértéke, ahol a magasabb érték nagyobb észlelt fenyegetettséget jelent. A skálát Szabó Mónika (2009) adaptálta magyarra (Szimbolikus: $a=0,68$; Reális: $a=0,72$), azonban a két faktoros struktúrát nem sikerült reprodukálnia. A magyar minta válaszait elemezve az eredeti struktúrát ebben a kutatásban sem sikerült reprodukálni, így a skálát egészben alkalmaztuk.

Feminista önmeghatározás skála (Morgan 1996 alapján, Kovács és Szabó 2017)

A Morgan (1996) által kialakított egy tételes skála lehetőséget nyújt arra, hogy a válaszadók feminizmushoz való viszonyát megismerjük. A skála a feminista önmeghatározás 8 lehetséges fokozatát sorolja fel, ezek közül választ egyet a válaszadó. A fokozatok az antifeministától terjednek az aktív feministáig. A skála pontértékét a kiválasztott tétel adja, a növekvő pontérték erősebb feminizmus iránti elköteleződést jelent. Antifeministának számít, aki az 1–2 értékek közül, nem feministának, aki a 3–5-ös értékek közül, és feministának, aki a 6–8 értékek közül választ (Kovács és Szabó 2017).

Leíró statisztika

A kérdőívcsomagot 997 személy töltötte ki. A szűrőkérdésekre adott nem megfelelő válaszok, hiányzó adatok és invalid válaszadás alapján 252 főt zártunk ki. A végleges vizsgálati mintát 745 fő alkotta, a legfiatalabb személy 18, a legidősebb 80 éves volt ($M=27,1$, $SD=10,09$). A mintavétel kényelmi mintavétellel, hólabda módszer alkalmazásával történt. A mintavétel módja nem tette lehetővé a reprezentatív minta összegyűjtését, de a nagy elemszám lehetőséget adott arra, hogy az egyes változók közötti összefüggéseket statisztikailag érvényes módon vizsgáljuk.

1. ábra
A catcalling megítélése

A kutatáshoz készített attitűdmérő kérdések alapján a kitöltők 49%-a kevésbé negatívan, 9%-a közepesen és 41%-a ítélte meg negatívabban a catcallingot társainál (1. ábra).

Eredmények

Főkomponens-elemzés

Az utcai zaklatással való megküzdés skála főkomponens-elemzése (2. táblázat) során sikerült az eredeti 4 faktoros szerkezetet reprodukálni. A 4. tétel két faktort, az önvád és a jószándék-tulajdonítás faktorokat is tölti, azonban az eredetinek megfelelő önvádat nagyobb erővel. A fordításból is következhet ez a változás, de a mondatot elemezve megjelenhet a másik fél felé megengedőbb értelmezés hatása is.

	1. vizsgálat				2. vizsgálat			
	1	2	3	4	1	2	3	4
11. Elengedtem a fülem mellett.	0,86				0,83			
21. Csak elengedtem, és úgy tettem, mintha nem érdekelné.	0,82				0,78			
12. Figyelmen kívül hagytam az egészséget.	0,82				0,84			
8. Úgy csináltam, mintha nem vettem volna észre.	0,74				0,72			
2. Úgy tettem, mintha semmi sem történt volna.	0,72				0,71			
19. Nem csináltam semmit.	0,61				0,60			
16. Megpróbáltam elfelejteni az egészséget.	0,49				0,42			
3. Hízolgőnek tartottam.		0,79				0,79		
9. Feltételeztem, hogy jót akart.		0,78				0,76		
1. Viccként fogtam fel.		0,74				0,74		
20. Feltételeztem, hogy csak vicces próbált lenni.		0,73				0,73		
17. Azt gondoltam, biztos nagyon tetszem neki.		0,64				0,62		
14. Magamat okoltam a történetekért.			0,82				0,80	
18. Arra jutottam, hogy biztos nem csinálta volna ezt, ha másképp néztem volna ki, vagy máshogy öltöztem volna.			0,70				0,63	
4. Arra jutottam, hogy valószínűleg magamnak köszönhetem az egészséget.			0,67			0,42	0,60	
10. Hülyén éreztem magam, amiért hagytam magam belekeveredni ebbe a helyzetbe.			0,64				0,68	
5. Közöltem vele, hogy nem tetszett, amit csinált.				0,77				0,82
15. Tudattam vele, hogy hogy éreztem magam attól, amit csinált.				0,73				0,79
6. Jelentettem az illetőt.				0,60				0,52
7. Elmeséltem másnak, hogy mi történt.				0,41				0,54

2. táblázat:

A főkomponens-elemzés eredményei

Reliabilitás

A reliabilitás vizsgálatok eredményéből (3. táblázat) kitűnik, hogy a skálák megbízhatósága többnyire megfelelő. Az önvád és aktív megküzdés skálák azonban megkérdőjelezhető (0,63 & 0,60) megbízhatósági mutatókkal rendelkeznek. A főkomponens-elemzés eredményeit figyelembevéve, miszerint ezen faktorok tételei erős töltéssel rendelkeznek az adott faktorra nézve, valószínű, hogy a megkérdőjelezhető reliabilitás az alacsony tételszám következménye (Loewenthal 2001). A skálakon belüli egyes tételek törlése a tartalmi validitást csökkentette volna, így a kérdéses tételeket (7.;10.) bent hagytuk.

	Cronbach alfa validáló/eredeti vizsgálatban	Cronbach alfa 1. vizsgálatban	Cronbach alfa 2. vizsgálatban
Gender-specifikus Rendszerigazolás Skála	0,65	0,85	-
Rosenberg Önértékelés Skála	0,87 és 0,88	0,91	-
Catcallinggal kapcsolatos attitűdök	-	-	0,70
Utcai zaklatással való passzív megküzdés	0,90	0,85	0,84
Utcai zaklatással való jószándék-tulajdonító megküzdés	0,75	0,79	0,80
Utcai zaklatásra adott önvád	0,77	0,67	0,63
Utcai zaklatással való aktív megküzdés	0,74	0,49	0,60
AMI: jóindulatú alszála	0,77	-	0,86
Fenyegetettség teljes skála	0,79	-	0,83

3. táblázat:
Reliabilitás-mutatók

Hipotéziselemzés

Az első hipotézis vizsgálatánál a minták magas elemszámaiból következően a *central limit theorem* törvényszerűségei miatt (Lumley et al. 2002) feltételezhető a normalitás feltételének teljesülése, valamint ránézésre a

szóráshomogenitás sérülése is kizárható, így Pearson korrelációt végeztünk. Ez alapján az észlelt fenyegetettség és az utcai zaklatás negatívabb megítélése között gyenge pozitív összefüggés van, $r=0,299$, $p<0,001$ (1-tailed), az észlelt fenyegetettség és az utcai zaklatásra adott jószándék-tulajdonítás között gyenge negatív kapcsolatot találtunk, $r=-0,19$, $p<0,001$ (1-tailed). Minél erősebben észlel valaki fenyegetettséget, annál negatívabban ítéli meg az utcai zaklatást, és annál kevésbé tulajdonít pozitív szándékot a zaklatónak.

A második hipotézis vizsgálatánál a *central limit theorem* törvényszerűségei miatt (Lumley et al. 2002) feltételezhető a normalitás feltételének teljesülése, valamint ránézésre a szóráshomogenitás sérülése is kizárható, így Pearson korrelációt végeztünk. Ez alapján szignifikáns, gyenge pozitív kapcsolat van az észlelt fenyegetettség és az önvád között, $r=0,072$, $p=0,024$ (1-tailed).

A harmadik hipotézis teszteléséhez a mintából a kutatáshoz készült attitűdmérés alapján *median split* módszerrel (Altman 1991) választottuk ki a catcallingot negatívabban megítélőket. Az így kialakított mintát 312 személy alkotta. A Shapiro-Wilk teszt alapján minden csoport eloszlása eltér a normáltól ($p=,033$; $p<0,001$; $p<0,001$), így Kruskal-Wallis tesztet végeztünk. Szignifikáns különbség van az egyes csoportok között abban, hogy mennyire aktívan válaszolnak a catcallingra (X^2 [2], $N=312$) $f=20,019$, $p<0,001$). A különbség további mérésére Mann-Whitney tesztet alkalmaztunk Bonferroni korrekcióval ($\alpha=0,025$). Szignifikáns, gyenge különbség van az antifeministák és a nem feministák között a catcallingra adott aktív válaszadásban ($U=563,5$, $Z=-2,533$, $p=0,006$ [1-tailed], $r=0,18$), illetve a nem feministák és feministák között is ($U=8237,50$, $Z=-3,324$, $p<0,001$ [1-tailed], $r=0,192$). A feministákra jellemzőbb leginkább az aktív válaszadás.

A negyedik hipotézis vizsgálatánál a *central limit theorem* törvényszerűségei miatt (Lumley et al. 2002) feltételezhető a normalitás feltételének teljesülése, valamint ránézésre a szóráshomogenitás sérülése is kizárható, így Pearson korrelációt végeztünk. A próbák eredményét a 4. táblázat foglalja össze.

		Attitűd skála	Jószándék tulajdonítás	Önvád
Jóindulatú attitűdők	Korrelációs együttható (r)	-0,303**	0,271**	0,145**
	Szign. (1-tailed)	0,000	0,000	0,000

4. táblázat:

A férfiakkal szembeni jóindulatú attitűdők összefüggései a catcalling megítélésével és rá adott reakciókkal

Megvitatás

A vizsgálatban feltételezéseinkkel összhangban kimutattuk, hogy minél nagyobb fokú fenyegetettséget észlel valaki a férfiak részéről, annál negatívabban ítéli meg a catcallingot. Ez részben összhangban áll a szakirodalommal, miszerint a szimbolikus fenyegetettség észlelése kapcsolatban áll az attitűdökkel (Stephan et al. 2000; Szabó 2009). Azonban magyar mintán csak a teljes Fenyegetettség skála került felvételre, így a különbséget a szimbolikus és reális fenyegetettség között nem állt módunkban mérni. Azon feltevésünket is sikerült alátámasztani, miszerint minél magasabb fokú fenyegetettséget észlel valaki, annál kevésbé tulajdonít jószándékot a zaklatónak. Fairchild és Rudman (2008) tanulmányukban arra az eredményre jutottak, miszerint a catcallingot pozitívan értékelők kevésbé félnek a nemi erőszaktól és kevésbé korlátozzák saját cselekvési körüket is. Ez összhangban áll a jelen kutatás eredményével, amennyiben elfogadjuk, hogy az erőszaktól való félelem része az észlelt reális fenyegetettségnek.

Az észlelt fenyegetettség és az önvád kapcsolatát feltételezésünkkel összhangban bizonyítottuk, amely összhangban áll a szakirodalommal, miszerint a rendszerigazolás motivációja olyan erős lehet egyesekben, hogy felismerve az egyenlőtlenségeket önmagukat hibáztatják alárendelt helyzetükért, nem a másik csoportot (Stephan et al. 2000).

Azon feltételezésünk, miszerint a catcallingot negatívabban megítélők között a feministák inkább reagálnak aktívan a catcallingra, mint a nem feministák vagy az antifeministák, alátámasztást nyert. Ez összhangban áll a korábbi szakirodalommal, miszerint a feministák inkább konfrontálódnak a zaklatójukkal (Foster 2000), a különbség gyenge hatásmérete pedig illeszkedik azon szakirodalmak sorába, melyek szerint az, hogy valaki egyetért a feminista attitűdökkel, és úgy cselekszik, illetve az, hogy valaki feministának vallja magát, nem feltétlenül feleltethető meg egymásnak (Burn et al. 2000).

Utolsó feltételezésünkkel összhangban kimutattuk, hogy minél nagyobb fokú valakiben a férfiak iránti jóindulatú attitűdök elfogadása, annál kevésbé ítéli meg negatívan a catcallingot, valamint annál nagyobb hajlandóságot mutat arra, hogy a catcalling következtében önmagát hibáztassa, felmentve az elkövetőt, annak jószándékot tulajdonítva. Ez összhangban áll a korábbi, a témával kapcsolatos kutatások eredményeivel (Saunders et al. 2016). Így elmondható, hogy a rendszerigazoló ideológia elfogadása nem véd meg az önvádtól, sőt minél inkább elfogadja valaki a rendszerigazoló nézetet, annál nagyobb eséllyel ítéli meg kevésbé negatívan a zaklatást, illetve mutat önvádat a zaklatásra válaszul, amellet, hogy a zaklatónak jószándékot tulajdonít.

Diszkusszió

Vizsgálatunk célja volt, hogy feltárjuk, hogy a férfiak és nők közötti status quo fenntartására való késztetés, a rendszerigazolás jelensége hogyan befolyásolja a nők zaklatással kapcsolatos szituációk esetén felmerülő vélekedéseit és alkalmazott megküzdési módjaikat, továbbá önértékelésük milyen kapcsolatot mutat a megküzdési módjaikkal. Célunk volt a rendszer fenntartását segítő jószándék-tulajdonítás, a férfiak iránti jóindulatú attitűdök elfogadása és a zaklatás pozitív megítélésének egymással és zaklatás miatti negatív pszichés következményekkel, mint az önváddal való kapcsolatának feltárása, valamint azon tényezők felderítése, melyek segítik a catcallinggal való aktív megküzdést, csökkentik az önvádat.

A catcallingra úgy tekintünk, mint a szexista társadalmi rend egyéni szinten történő leképeződésére vagy és egyben annak fenntartójára (Bowman 1993; Fairchild 2009). A kutatások eredményei alapján arra lehet következtetni, hogy a status quo fenntartását elősegítő rendszerigazoló nézet, az önértékelés mértéke, a férfiak iránti jóindulatú attitűdök elfogadása vagy elutasítása, a feminista identitás és az észlelt fenyegetettség is jelentős szerepet játszik a catcalling megítélésében és az azzal való megküzdésben is. A szexista ideológia elutasítása nemcsak a zaklatásra válaszul adott önvádtól védi meg az egyént, hanem a zaklató felmentésétől is, mely további negatív pszichés következményekhez vezethet, mint az ön-tárgyasítás (Fairchild & Rudman 2008) vagy a kontrollvesztettség. Véd a catcalling pozitív megítélésétől is, amely a rendszer fenntartásához járul hozzá azáltal, hogy strukturális zaklatás elfogadottságát növelve csökkenti annak jelentőségét (Osman 2007). Az általánosságban magasabb szintű önértékelés szintén védelmet nyújt a személy számára a catcallingra válaszul kialakuló önvád reakciójától, s az azzal járó negatív pszichés következményektől. A feminista identitás felvállalása pedig a catcallinggal való szembeszállást, az aktív reagálás esélyét növeli, ami így a rendszer megváltoztatását célozza. Az észlelt fenyegetettség nemcsak az önvád prediktora. Minél magasabb fenyegetettséget észlel az egyén, annál negatívabban ítéli meg a catcallingot, ami viszont hosszútávon szintén hozzájárulhat a társadalmi elfogadottság csökkentéséhez.

A catcallinggal kapcsolatos önvád párhuzamba vonható a súlyosabb zaklatással, erőszakkal kapcsolatos önvád érzésével, mely során az áldozat kontrollvesztett pozíciójából igyekszik elmozdulni. Az áldozat a retrospektív kontroll során önmagát vádolhatja a törtétekért, amely még mindig kevésbé tűnik fenyegetőnek, hiszen azt az érzést kelti, hogy legközelebb képessé válhat a kontrollra, amely védelmet nyújt a folytonos fenyegetettség érzésétől (Z Papp 2017). Az áldozatok rehabilitációja során fontos az áldozat önértékelésének megerősítése, a kontrollhit visszanyerése. A vizsgálat fontos

konklúziója lehet, hogy az utcai zaklatás, a reviktimizációhoz hasonlóan, az énvédelemre legkevésbé felkészült nőket sújtja. Az alacsony önértékeléssel rendelkező nők önbizalmát rengetik meg még inkább a szexualizáló, tárgyiasító megjegyzések, ezt követően ők fogják még inkább önmagukat, öltözködésünket, viselkedésüket vádolni a történetekért.

A magukat feministának valló nők inkább vállalják az aktív megküzdést, amely önmagában egyet jelent a hagyományos nemi szerepekből való kilépéssel, a fennálló rendszer kritikájával. A megkérdezettek válaszai alapján jelenleg a társadalmi konszenzus azt írja elő, hogy a catcallingot „hagyni kell”, nem szabad szóvá tenni. Ez azt az üzenetet közvetíti, hogy a nőknek nem kell szóvá tenni a nem kívánt érintéseket sem, és ki tudja, még mit kell csak úgy „eltűrniük”. A catcalling helyzet kezelésének társadalmi gyakorlata elmosza a határokat a zaklatás és a „jóindulatú közeledés (bók)” között. Így nem meglepő, ha az áldozatok a súlyosabb zaklatást is passzív módon tűrik el, nem próbálnak aktívan küzdeni ellene, valamint a zaklatók sincsenek tisztában saját tetteik súlyával, hosszú távú hatásaival.

Különösen érdekes lenne ezt a témát vizsgálni a 18 év alatti lányok körében, akik kibontakozó nőiességükkel a catcalling elszenvedése során szembesülnek először. Az átélt zaklatás jelentős hatással lehet az éppen alakuló, és – életkorukból adódóan – mások visszajelzéseire az átlagosnál fogékonyabb önértékelésükre, így a kiskorúként elszenvedett catcallingra halmozottan igaz lehet, hogy akár evészavarokhoz, öntárgyiasításhoz, kontrollvesztettséghez is vezethet, valamint az énhatárok védelmének deficitjéhez, amely megmutatkozhat a későbbiekben akár a nemet mondás képességének hiányában, vagy azon szituációk azonosításának képtelenségében, ahol nemet kell mondani.

Összességében tehát elmondható, hogy a feminizmus felvállalása, az aktív megküzdés és a férfiak iránti jóindulatú attitűdök elutasítása az egyén saját szintjén a jólléthez hozzájáruló tényezők. Kérdés az, hogy a társadalmi rendszer igazságtalanságainak tudatosítása, az annak megváltoztathatóságába vetett hit, és a rendszert fenntartó cselekvések elleni aktív kiállás vajon társadalmi szinten is előidézhet-e változást?

Felhasznált irodalom

- Altman, Douglas G. 1994. „Problems in Dichotomizing Continuous Variables.” *American journal of epidemiology* 139 (4): 442–442.
- Baily, Jessica. 2012. *What happens when men get involved in feminism? Contemporary mixed-gender feminist activism in England*. Doktori értekezés. Sheffield: University of Sheffield.

- Bowman, Cynthia Grant. 1993. „Street Harassment and the Informal Ghettoization of Women.” *Harvard Law Review* 517–580.
- Burn, Shawn Meghan, Roger Aboud & Carey Moyles. 2000. „The relationship between gender social identity and support for feminism.” *Sex Roles* 42 (11–12): 1081–1089.
- Correll, Shelley J. & Cecilia L. Ridgeway. 2006. „Expectation States Theory.” In *Handbook of Social Psychology*. Springer, Boston, MA, 29–51.
- Downing, Nancy E. & Kristin L. Roush. 1985. „From Passive Acceptance to Active Commitment.” *The Counseling Psychologist* 13 (4): 695–709.
- Duncan, Lauren E. 2010. „Women’s relationship to feminism: effects of generation and feminist self-labeling.” *Psychology of Women Quarterly* 34 (4): 498–507.
- Fairchild, Kimberly & Laurie A. Rudman. 2008. „Everyday Stranger Harassment and Women’s Objectification.” *Social Justice Research* 21 (3): 338–357.
- Fairchild, Kimberly. 2009. *Everyday stranger harassment: Frequency and consequences*. Doktori értekezés. New Brunswick, NJ: Rutgers, The State University of New Jersey.
- Fiske, Susan T., Amy J. C. Cuddy, Peter Glick & Jun Xu. 2002. „A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition.” *Journal of Personality and Social Psychology* 82 (6): 878–902.
- Fiske, Susan T. & Laura E. Stevens. 1998. „What’s so so special about sex? Gender stereotyping and discrimination.” In Stuart Oskamp & Mark Costanzo (Eds.), *Claremont Symposium on Applied Social Psychology, Vol. 6. Gender issues in contemporary society*. London: Sage Publications, 173–196.
- Foster, Mindi D. 2001. „The motivational quality of global attributions in hypothetical and experienced situations of gender discrimination.” *Psychology of Women Quarterly* 25 (3): 242–253.
- Franke, Katherine M. 1997. „What’s wrong with sexual harassment?” *Stanford Law Review* 49: 691–772.
- Glick, Peter & Susan T. Fiske 1996. „The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism.” *Journal of Personality and Social Psychology* 70 (3): 491–512.

- Glick, Peter & Jessica Whitehead. 2010. „Hostility Toward Men and the Perceived Stability of Male Dominance.” *Social Psychology* 41 (3): 177–185.
- Harris, Mary B. & Kari C. Miller. 2000. „Gender and Perceptions of Danger.” *Sex Roles* 43 (11–12): 843–863.
- Henderson-King, Donna & Abigail J. Stewart. 1997. „Feminist Consciousness: Perspectives on Women’s Experience.” *Personality and Social Psychology Bulletin* 23 (4): 415–426.
- Jost, John T. & Mahzarin. R. Banaji. 1994. „The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness.” *British Journal of Social Psychology* 33 (1): 1–27.
- Jost, John T., Mahzarin R. Banaji & Brian A. Nosek. 2004. „A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolstering of the Status Quo.” *Political Psychology* 25 (6): 881–919.
- Jost, John T. 2003. *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Ford. Berkics Mihály & Bujdosó Borbála. Budapest: Osiris.
- Jost, John T. & Thompson, Erik P. 2000. „Group-Based Dominance and Opposition to Equality as Independent Predictors of Self-Esteem, Ethnocentrism, and Social Policy Attitudes among African Americans and European Americans.” *Journal of Experimental Social Psychology* 36 (3): 209–232.
- Jost, John T. & Jojanneke Van der Toorn. 2012. „System justification theory.” In Aire W. Kruglanski, E. Tory Higgins, & Paul A. Van Lange (eds.) *Handbook of Theories of Social Psychology*. London: Sage, 313–344.
- Jost, John T. & Aaron C. Kay. 2005. „Exposure to Benevolent Sexism and Complementary Gender Stereotypes : Consequences for Specific and Diffuse Forms of System Justification.” *Journal of Personality and Social Psychology* 88 (3): 498–509.
- Kissling, Elizabeth Arveda. 1991. „Street Harassment: The Language of Sexual Terrorism.” *Discourse & Society* 2 (4): 451–460.
- Kovács, Mónika & Szabó, Mónika. 2017. „Társadalmi nem és szexizmusok: a nemi hierarchiát igazoló nézetrendszerek elfogadása és elutasítása.” In Kovács Mónika (szerk.) *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 39–56.

- Landrine, Hope & Elizabeth A. Klonoff. 1997. *Discrimination against women: prevalence, consequences, remedies*. London: Sage Publications.
- Lazarus, Richard S. & Susan Folkman. 1984. *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Lenton, Rhonda; Michael. D. Smith, John Fox & Norman Morra. 1999. „Sexual harassment in public places: Experiences of Canadian women.” *The Canadian Review of Sociology and Anthropology* 36: 517–540.
- Lumley, Thomas; Paula Diehr, Scott Emerson & Lu Chen. 2002. „The importance of the normality assumption in large public health data sets.” *Annual review of public health* 23 (1): 151–169.
- Loewenthal, Kate M. 2001. *An Introduction to Psychological Tests and Scales*. Psychology Press.
- Macmillan, Ross; Anette Nierobisz & Sandy Welsh. 2000. „Experiencing the streets: Harassment and perceptions of safety among women.” *Journal of research in crime and delinquency* 37 (3): 306–322.
- Magley, Vicki J. 2002. „Coping With Sexual Harassment : Reconceptualizing Women ’ s Resistance.” *Journal of Personality and Social Psychology* 83 (4): 930–946.
- Morgan, L. Betsy. 1996. „Putting the feminism into feminism scales: Introduction of a Liberal Feminist Attitude and Ideology Scale (LFAIS).” *Sex Roles* 34 (5–6): 359–390.
- Munk Veronika. 2017. [„Önt zaklatták már? A magyar férfiak felét, a nők kétharmadát igen.”](#) *Index.hu*.
- Nunnally, Jum C. 1978. *Psychometric theory (2nd ed.)*. New York: McGraw-Hill.
- Osman, Suzanne L. 2007. „The Continuation of Perpetrator Behaviors that Influence Perceptions of Sexual Harassment.” *Sex Roles* 56 (1–2): 63–69.
- Phillips, Anne. 2010. „What’s wrong with essentialism?” *Scandinavian Journal of Social Theory* 11 (1): 47–60.
- Pongrácz, Tiborné. 2005. „Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai.” In Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné & Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 73–86.
- Pongrácz, Tiborné & S. Molnár, Edit. 2011. „Nemi szerepek és közvélemény változásának kölcsönhatása.” In Nagy Ildikó & Pongrácz Tiborné

(szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 192–206.

- Ridgeway, Cecilia & Paula England. 2007. „Sociological Approaches to Sex Discrimination in Employment.” In Faye J. Crosby, Margaret S. Stockdale & S. Ann Ropp (eds.) *Sex Discrimination in the Workplace*. Oxford: Blackwell.
- Ridgeway, Cecilia. 2011. *Framed by gender: how gender inequality persists in the modern world*. New York: Oxford UP.
- Sallay, Viola; Martos, Tamás; Földvári, Mónika; Szabó, Tünde & Ittész, András. 2014. „A Rosenberg Önértékelés Skála (RSES-H): alternatív fordítás, strukturális invariancia és validitás. Hungarian version of the Rosenberg self-esteem scale (RSES-H): An alternative translation, structural invariance, and validity.” *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 15 (3): 259–275.
- Saunders, Benjamin; Crista Scaturro, Christopher Guarino & Elspeth Kelly. 2016. „Contending with Catcalling: The Role of System-justifying Beliefs and Ambivalent Sexism in Predicting Women’s Coping Experiences with (and Men’s Attributions for) Stranger Harassment.” *Current Psychology* 36 (2): 324–338.
- Schneider, Kimberly T., Suzanne Swan & Louise F. Fitzgerald. 1997. „Job-related and psychological effects of sexual harassment in the workplace: Empirical evidence from two organizations.” *Journal of Applied Psychology* 82 (3): 401–415.
- Sechrist, Gretchen B. & Janet Swim. 2008. „Psychological consequences of failing to attribute negative outcomes to discrimination.” *Sex Roles* 59 (1–2): 21–38.
- Stephan, Cookie W., Walter G. Stephan, Katherine M. Demitrakis, Ann M. Yamada & Denis L. Clason. 2000. „Women’s Attitudes Toward Men: an Integrated Threat Theory Approach.” *Psychology of Women Quarterly* 24 (1): 63–73.
- Stephan, Walter G. & Cookie W. Stephan. 2000. „An integrated threat theory of prejudice.” In Stuart Oskamp (ed.) *Reducing prejudice and discrimination*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 225–246.
- Swim, Janet, Lauri L. Hyers, Laurie L. Cohen & Melissa J. Ferguson. 2001. „Everyday Sexism: Evidence for Its Incidence, Nature, and Psychological Impact From Three Daily Diary Studies.” *Journal of Social Issues* 57 (1): 31–53.

- Szabó, Mónika. 2009. *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata: ideológiák és sztereotípiák, nemi tipizáltság és társas identitás*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE PPK.
- Szabó, Mónika & Kovács, Mónika. 2017. „A feminizmus szociálpszichológiája: attitűdök, identitás és cselekvés.” In Kovács Mónika (szerk.) *Társadalmi nemek: Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 171–186.
- Taylor, Shelley E. & Annette L. Stanton. 2007. „Coping resources, coping processes, and mental health.” *Annual Review of Clinical Psychology* 3: 377–401.
- V. Komlósi, Annamária. 2007. „Napjaink önértékelés-kutatásainak áttekintése: önértékelés és/vagy önfogadás.” In Demetrovics Zsolt, Kökönyei Gyöngyi & Oláh Attila (szerk.) *Személyiséglélektantól az egészségpszichológiáig: Tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest: Trefort, 20–44.
- Z Papp, Zsuzsanna. 2017. „Az áldozathibáztatás pszichológiai magyarázatai.” *Alkalmazott pszichológia* (1): 77-97.

Virágh Enikő Anna

ELTE, Szociológia Doktori Iskola

A „megkérdőjelezhetetlen áldozat” diszkurzív konstrukciója Genderrel és osztállyal kapcsolatos önreprezentációk a nemi erőszak áldozatának narratívájában

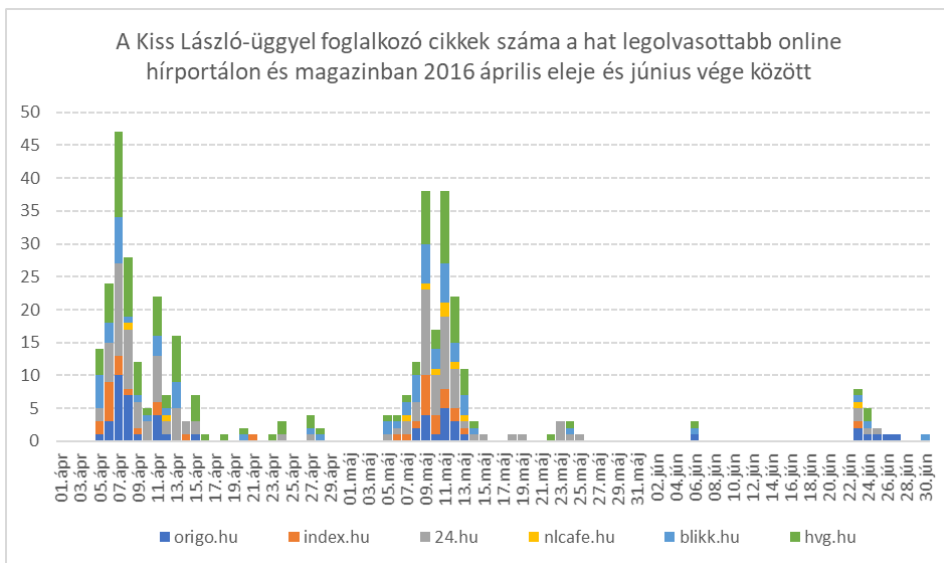
A nemi erőszakos ügyek tárgyalása (szemtanúk és bizonyítékok híján) a tárgyalótermekben és a médiában is gyakran a „Ki mond igazat?” kérdésre szűkül, ahol végső soron a vádló és a vádlott hitelessége kerül mérlegre (Phipps 2009). Mind a büntetőjogi rendszer, mind a közvélemény, mind a média határt húz az „érdemtelen” és a „megkérdőjelezhetetlen” nemi erőszak áldozat közé, ami befolyásolja az ügy megítélését, az áldozat hitelességét és ezzel a felé irányuló szimpátia és a vele vállalt szolidaritás mértékét is (Greer 2017; Phipps 2009). A megkérdőjelezhetetlen áldozatiság pedig összefüggést mutathat a nemi rendben elfoglalt pozícióval (Connell 2000; Schippers 2007), és az osztályhelyzettel is (Skeggs 1997). Tanulmányom középpontjában a Kiss László-ügyben szereplő áldozat narratívájának elemzése áll. Elemzésemben a hangsúlyt a genderrel illetve az osztállyal kapcsolatos önreprezentációk vizsgálatára helyezem. Annak bemutatására teszek kísérletet, hogy az áldozat narratívájában milyen femininitás- és osztályhelyzet-konstrukciókon keresztül teremődik meg a megkérdőjelezhetetlen áldozat képe és ezen keresztül a hitelesség, hogyan erősítik, illetve gyengítik egymást a gender-, illetve az osztályhierarchiában elfoglalni szándékozott identitáspozíciók, végül hogyan hat vissza mindez a társadalmi nemek fennálló hierarchikus rendjére.

Bevezetés

A Kiss László-ügy 2016 április 5-én kezdődött, amikor egy online bűnügyi lap megírta, hogy Kiss László, a magyar úszóválogatott szövetségi kapitánya 55 évvel korábban csoportosan elkövetett nemi erőszak miatt börtönben ült. Egy napra rá a Magyar Úszó Szövetség vezetősége támogató nyilatkozatot tett közzé, amelyben kiálltak Kiss László mellett, az áldozatról pedig elterjedt, hogy már nem él („Sportbotrányok 2016-ban” 2016). A közfelháborodásra hivatkozva Kiss László április 7-én lemondott százhalombattai alpolgármesteri, majd a szövetségi kapitányi tisztségéről, ugyanakkor tagadta, hogy a szóban forgó bűncselekményt valaha is elkövette volna.

1961-ben koholt vádak alapján, koncepció perben született meg az a döntés, amelyet utóbb ártó és lejárato szándékkal tettek közzé rólam. [...] Kijelentem, hogy az ítéletben foglalt cselekményt soha, semmilyen körülmények között nem követtem el. („Kiss László tagadja az erőszakot” 2016).

A Kiss László-ügyben állást fogláló ismert emberek nyilatkozatai pár hétig felszínen tartották az ügyet a legolvasottabb online híroldalakon, április végére ugyanakkor elfogytak a témával foglalkozó cikkek (lásd: 1. ábra). Május elején azonban jelentkezett a halottnak hitt áldozat, Takáts Zsuzsanna, és interjút adott az *RTL Klub*nak, ami május 7-én került adásba. Az ügy azután jutott nyugvópontra, hogy május 10-én Kiss László személyesen, kamerák előtt bocsánatot kért az áldozattól, elismerte bűnösségét és a százhalombattai díszpolgárságáról is lemondott. A százhalombattai önkormányzat, amely az áldozat előkerüléséig megosztott volt a Kiss László-ügy kezelésének kérdésében, rendkívüli ülésen elfogadta a lemondását, és még aznap levették a nevét a róla elnevezett uszodáról is („Sportbotrányok 2016-ban” 2016). A Kiss László-ügy egy nemi erőszak nyilvános leleplezése, és mint ilyen maga is (szimbolikus értelemben vett) erőszakként értelmezhető, amennyiben a megvádolt személy ellen magas szintű társadalmi agressziót vált/hat ki, társadalmi megbecsülését súlyosan fenyegeti. A nyilvános leleplezés szokásos dramaturgiája, az áldozat védelmében megfogalmazott, de elsősorban az elkövetőre fókuszáló, vádoló retorika szinte elkerülhetetlenül dichotómmá teszi az értelmezési keretet: a közönséget állásfoglalásra kényszeríti (Boltanski 1987, 12). Az erőszak olyan szélsőséges emberi konfliktus-helyzet, amelyben a külső szemlélő nem maradhat semleges (Virág 2001, 143). Hasonlóan más ember által előidézett súlyos traumákhoz, – szemben például a természeti katasztrófákkal, ahol jóval egyértelműbb az áldozatokkal való együttérzés – a kívülállóra óriási nyomás nehezedik, hogy „válasszon” az elkövető és az áldozat közül (Herman 2015, 7). A Kiss László-ügyben elhangzó megszólalások ennek megfelelően szintén polarizálnak: az üggyel kapcsolatban nyilvánosan megszólalók jellemzően beállnak valamelyik oldalra: azzal, amit mondanak, vagy a vád, vagy a védelem érvelését erősítik (Virágh 2019, 118).

1. ábra
A Kiss László-ügy

Ahogy az 1. ábrán is látszik, A Kiss László-ügy két jól elkülöníthető nagy hullámra osztható¹ az ügy kirobbanásakor hat legolvasottabb² online híroldalon, illetve magazinban megjelent cikkek alapján. A két hullám markánsan eltér abban a tekintetben, hogy az ügyben megszólalók ki mellé állnak inkább: az ügy első szakaszában, az áldozat előkerülése előtt az áldozattal illetve az elkövetővel szolidáris megszólalások aránya 19:27 volt, míg az áldozat előkerülése után, a második hullámban 29:6 (míg a be nem sorolható megszólalások száma az első szakaszban 3, a második szakaszban 2 volt).³ Mindehhez hozzátéve, hogy Kiss László az ügy elején tagadt és perrel

¹ Június végén egy harmadik, az előző kettőnél jóval kisebb hullám is látható, ami egy újabb áldozat jelentkezéséhez köthető. Az új áldozat szintén arccal és névvel ad interjút, ezúttal a TV2-nek („Exkluzív: Kiss László újabb áldozata vall” 2016). A hírt átveszi a legtöbb online médium (pl: „Kiss László újabb áldozata állt ki” 2016), az újabb fejlemény azonban annak ellenére sem ver nagy hullámokat, hogy az esemény (ez esetben nemi erőszak kísérlete) évekkal Kiss börtönből való szabadulása után történt. Sem újabb kiállásra, sem újabb bocsánatkérésre nem kerül sor. Jelen tanulmányban csak Takáts Zsuzsanna (az első áldozat) narratívájával foglalkozom.

² Forrás: „Beköszöntött a tavasz az áprilisi toplistákba” 2016.

³ Ezek a legnagyobb hat online hírportál illetve magazin cikkeiben, vagy az azok által idézett vagy hivatkozott beszélgetésekben megjelenő, kívülálló (nem áldozat, nem elkövető és nem leleplező) által megfogalmazott, az ügygel kapcsolatos, közvetlenül Kiss Lászlóra vagy Takáts Zsuzsannára vonatkozó véleményt tartalmazó megszólalások. Az elkövetővel szolidáris megszólalásoknak az elkövetőt részben vagy egészben felmentő, a nemi erőszakot megkérdőjelező vagy relativizáló és annak leleplezését elítélő, Kiss Lászlót áldozatnak látató,

fenyegetőzött, az áldozat interjúja után viszont bocsánatot kért, valamint az áldozat előkerülése után az addig legalábbis megosztott, inkább Kiss mögött álló Százhalombattán is megfordult a közhangulat („Most már saját városa is kiállhat Kiss László mögül” 2016), feltételezhető, hogy a döntő fordulatot az ügyben az áldozattal készült interjú jelentette.

Jelen tanulmány annak bemutatására tesz kísérletet, hogy az áldozat narratívájában milyen femininitás- és osztályhelyzet-konstrukciókon keresztül teremődik meg a hitelesség a megkérdőjelezhetetlen áldozat képén keresztül, hogyan erősítik, illetve gyengítik egymást a társadalmi nemi illetve az osztályhierarchiában elfoglalni szándékozott identitáspozíciók, végül hogyan hat vissza mindez a társadalmi nemek fennálló hierarchikus rendjére.

Nyilvános leleplezés és az áldozatiság hierarchiája

Boltanski (1987, 41–43) a *Le Monde* című laphoz írt, valamilyen jogtalanság vagy igazságtalanság nyilvánosság előtt való leleplezésének szándékával íródott olvasói leveleket és azok megítélését elemezve azt az eredményt találta, hogy a leleplezések legitimitása, vagyis a leleplezők által bemutatott ügyek hitelessége a szereplők egymáshoz viszonyított arányától és a köztük lévő távolságtól is függ. A leleplezések négy jellemző szereplője a leleplező (Boltanski kutatásában a levél írója), az áldozat (akinek a javára), az üldöző (akinek a kárára a leleplezés történik) és a bíró (nyilvános leleplezés esetén a közvélemény). A távolság Boltanski értelmezésében a szereplők egymáshoz való viszonyát, illetve e viszony egyediségének mértékét jelenti. Nagy a távolság két szereplő között akkor, ha nem ismerik egymást és nincs köztük semmilyen kapcsolat, kicsi pedig akkor, ha például szakmai, baráti vagy rokoni szálak fűzik össze őket. Minél nagyobb a leleplező és az áldozat, illetve az áldozat és az elkövető (Boltanski fogalmával: üldöző) közti távolság, annál nagyobb az esély arra, hogy a leleplezést hitelesnek tekintsék, vagyis a történetet igaznak, az áldozatot áldozatnak, az elkövetőt elkövetőnek fogadják el.

Mindehhez hozzákapcsolhatjuk Greer elméletét, aki az áldozatok és a média szempontjából közelít a kérdéshez. A médiában megjelenő bűncselekményeket, illetve az ezekben szereplő áldozatok reprezentációit vizsgálva alkotja meg „az áldozatiság hierarchiájának” fogalmát, ami

vagyis Kiss László védekezését erősítő kijelentéseket nevezem, míg az áldozattal szolidáris megszólalásnak a nemi erőszakot egyértelműen elítélő, azt nem kisebbitő, a felelősséget kizárólag az elkövetőnek tulajdonító kijelentéseket, vagyis a vád érvelését erősítő megszólalásokat tartom. A Kiss László-ügyben az áldozattal illetve elkövetővel szolidáris diszkurzusokról egy korábbi tanulmányomban (Virágh 2019) írtam részletesebben.

alapvetően befolyásolja, hogy a média mennyit és hogyan foglalkozik egy esettel. A bűncselekmény áldozata akkor számíthat a legnagyobb médiaérdeklődésre és szimpátiára, ha úgynevezett „ideális áldozat” (Christie 1986, 18). Az „ideális áldozatok” azok, akik a legnagyobb valószínűséggel kapják meg a legitim áldozati státuszt: a nagyon idősek és a nagyon fiatalok sérülékenyséjük és ártatlanságuk folytán például tipikus „ideális áldozatok”, míg a fiatal férfiak, a hajléktalanok és a drogfogyasztók távol állnak ettől a képtől. Greer szerint a társadalmat rétegző tényezők, mint amilyen a gender, az osztály, az életkor, vagy a bőrszín, szerepet játszanak a legitim áldozati státusz elérhetőségében⁴. Az ideális áldozat szélsőséges verziója a „szakrális áldozat” (*sacred victim*), melyre példa lehet Madeleine McCann. A nyugati középosztálybeli (brit orvos) szülők hároméves kislánya egy portugáliai nyaraláson tűnt el. Az eset, és a szöke, kékszemű, fotogén kislányról készült képek bejárták a világsajtót és kollektív, globális gyászt eredményeztek (Greer & McLaghlín 2012, 398). A skála másik végén ezzel szemben azokat az áldozatokat találjuk, akik nem számítanak legitim áldozatnak, vagy „érdemtelen áldozatnak” minősülnek, és a médiában alulreprezentált vagy torz módon jelennek csak meg⁵. A média pedig az áldozatiság hierarchiáján keresztül egyrészt visszatükrözi, másrészt meg is erősíti a társadalomra jellemző egyenlőtlen hatalmi viszonyokat (Greer 2017, 21–22).

A nemi erőszak megítélése

Egy nemi erőszak ügyben a bűncselekmény szexuális jellege miatt a nemi sztereotípiák a szokásosnál is nagyobb szerepet kapnak a megítélésben. A nemi erőszakkal kapcsolatos sztereotípiákra „nemi erőszak mítoszokként” hivatkozik a szakirodalom. Ezek Burt (1980, 217) definíciója szerint „sztereotipikus és téves hiedelmek a nemi erőszakra, a nemi erőszak áldozatára, illetve az erőszaktevőre vonatkozóan”, amelyek társadalomban széles körben elfogadottak. Ilyen hiedelem például, hogy a férfiak nem tudnak uralkodni szexuális késztetéseiken, hogy jellemzően kihívóan öltözködő és viselkedő nőket erőszakolnak meg, hogy a nők gyakran vádaskodnak nemi erőszakkal, vagy hogy a nemi erőszak nem okoz komoly traumát (Payne, Lonsway & Fitzgerald 1999, 49–51). A nemi erőszak mítoszok hatása különösen erősen érvényesül, ha az elérhető információk ellentmondásosak

⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy ezek a fogalmak viszonylat alapúak, és ebbéli minőségükben működnek rétegző változókként. A felsorolás semmiképpen nem jelenti, hogy egyszerűen „összeadhatók” volnának, ennél komplexebb módon, kölcsönös egymásra hatásuk révén vesznek részt az áldozat pozicionálásában, az ideális áldozati reprezentáció konstruálásában.

⁵ A média által torz módon bemutatott csoportok közé sorolja Greer több más mellett a nemi erőszak felnőtt áldozatait is (Greer 2017, 40–41).

vagy hiányosak (Bohner et al. 2009, 27–29). A mítoszok sémaként működnek, és létrehozzák a „valódi nemi erőszak”, a „valódi áldozat” és a „valódi elkövető” meglehetősen szűken értelmezett sztereotípiáit. Ha az áldozat és a története nem felel meg ezeknek a szűk definícióknak, az teret nyit az áldozathibáztatásnak, vagy akár az erőszak megkérdőjelezésének is (Szabó & Virág 2017).

A „valódi nemi erőszak” kifejezést először Estrich (1987) használta, aki megfigyelte, hogy az igazságszolgáltatás során eljáró tisztségviselők különbséget tesznek „súlyosbított” és „sima” vagy „technikai értelemben vett” nemi erőszak között, ez utóbbit pedig jellemzően nem veszik komolyan. A súlyosbított (vagyis komolyan vett) erőszak feltételei valamilyen külső fenyegetés (például fegyver) használata, több támadó (vagyis megkérdőjelezhetetlen túlerő) illetve az volt, hogy az áldozat és az elkövető ne ismerjék egymást (Estrich 1987, 17–20). Du Mont, Miller és Myhr (2003, 469) definíciója szerint a „valódi nemi erőszak” „váratlan támadás során, nyilvános és kihalt helyen, idegen által elkövetett erőszakos behatolás” a valódi áldozat pedig „feddhetetlen erkölcsű fehér nő, aki a védekezés során fizikailag is megsérül”.

Egy korábbi tanulmányomban (Virág 2019, 117) már kitértem arra a látszólagos ellentmondásra, hogy a „valódi áldozat” feddhetetlen erkölcsű nő, miközben az egyik nemi erőszak mítosz éppen az, hogy jellemzően nem a hagyományos értelemben feddhetetlen erkölcsű nőket erőszakolják meg. A „valódi áldozat” a „valódi nemi erőszak” bűncselekmény greer-i értelemben vett ideális áldozata, amely tulajdonképpen indirekt módon áll elő. A nemi erőszak mítoszok sokkal inkább ennek két ellenpontját: az „érdemtelen áldozatot” és a „nem áldozatot” konstruálják meg közvetlen módon. Az „érdemtelen áldozat” az áldozathibáztató mítoszok révén jön létre: bár áldozat, de részben felelős, így szolidaritásra, szimpátiára nem méltó. A „nem áldozat” pedig „a nők gyakran utólag gondolják meg magukat”, illetve „a nők gyakran rágalmaznak nemi erőszakkal” mítoszok (Payne, Lonsway & Fitzgerald 1999, 49–51) általi konstrukció: a „nem áldozat” tehát semmilyen értelemben sem áldozat, hiszen ebben az esetben nem történt erőszak.

A nemi erőszak áldozatok közti hierarchikus viszonyokra több szerző is rávilágít. Benedict (1992, 18–19) amerikai sajtóügyek vizsgálata alapján jut arra a következtetésre, hogy a média a nemi erőszak áldozatait hajlamos dichotóm módon, a két szélső pólus, a „szűz” (*virgin*) és a „kurva” (*vamp*) valamelyikébe tartozóként bemutatni. A címkézésben pedig a nemi erőszakot övező sztereotípiák alapvető befolyással bírnak. Benedict szerint az az áldozat kapja meg könnyebben a „vamp” címkét a médiában, aki (1) ismerte az elkövetőt, (2) aki ellen nem használtak fegyvert, (3) az elkövetővel azonos rasszba, osztályba vagy etnikai csoportba tartozik, (4) fiatal és/vagy csinos és

(5) aki bármilyen szempontból nem felel meg a hagyományos női nemi szerepeknek.

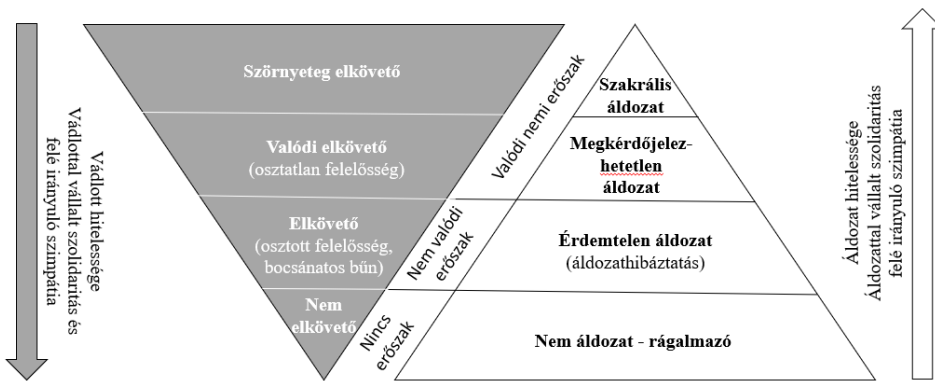
Phipps (2009, 10–12) szerint nemi erőszakkal kapcsolatos ügyekben mind a bíróság, mind a közvélemény határt húz a „jó” és a „rossz” áldozat közé, ahol a „jó” áldozat a tiszteletreméltó (*respectable*) áldozat. Ennek oka, hogy az ilyen ügyek bizonyítékok híján sokszor a ki mond igazat kérdésre redukálódnak, ahol végső soron az áldozat és a vádlott reputációja kerül mérlegre. Tóth Eszter Zsófia (2017, 39) pedig magyar példán, a *Belügyi Szemle* 1963 és 1989 közti nemi erőszakkal kapcsolatos cikkeinek feldolgozása során figyelte meg, hogy a kor rendészeti diszkurzusaiban éles határ húzódik a „tiszteséges” és a „tiszteségtelen” női áldozat között.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az áldozatiság hierarchiája nemi erőszak esetén is létezik, és hatása az ügyek megítélésére erőteljes. Ebben az esetben a legitim áldozat a „megkérdőjelezhetetlen áldozat”⁶, aki „érdemes” az együttérzésre, szimpátiára és szolidaritásra. A megkérdőjelezhetetlen áldozat végletes verziója a „szakrális áldozat”, ami nagyon fiatal gyerekek esetén képzelhető el. A megkérdőjelezhetetlen áldozattól az „érdemtelen áldozatot”⁷ éles határ választja el. Az érdemtelen áldozattal történt ugyan erőszak, de azért részben vagy teljes mértékben hibáztatható, ezért nem méltó az együttérzésre sem. Végül a nemi erőszak áldozati hierarchia alján a „nem áldozat” típusát inkább rágalmozóként lehetne leírni. Az áldozat hitelessége, a felé mutatott együttérzés és szimpátia és ezzel párhuzamosan az elkövető elítélése úgy nő, ahogy felfelé mozgunk ebben a hierarchiában.

⁶ A „megkérdőjelezhetetlen áldozat” tulajdonképpen ugyanazt jelenti, mint amire más szerzők „ideális”, „jó” vagy „valódi” áldozatként hivatkoznak. A „megkérdőjelezhetetlen áldozat” véleményem szerint árnyaltabb és kifejezőbb, ezért a következőkben ezt fogom használni. A többi szóba jöhető alternatívát (mint például feddhetetlen áldozat, tiszteletreméltó áldozat, vagy szavahihető áldozat) azért vettem el, mert mind csak egy-egy dimenzióját képesek megragadni a „megkérdőjelezhetetlenségnek”: a feddhetetlenség csak az erkölcsi, a tiszteletreméltóság a gender- és osztályhierarchia, a szavahihetőség pedig az igazmondás dimenzióit, miközben itt az áldozat narratívája mellett egész „figurájáról”, sőt a nemi erőszak körülményeiről (például hogy idegen volt-e az elkövető, több elkövető volt-e) is szó van.

⁷ Az „érdemtelen áldozat” fogalma rokonságot mutat az „érdemtelen szegények” (Gans 1992) fogalmával. Gans rámutat, hogy a szegények középosztálybeli normáktól eltérő életmódját és viselkedését jellemzően nem helyzetükkel és körülményeikkel, hanem erkölcsi hibáikkal magyarázzák, „érdemtelennek” minősítve őket. Az „érdemtelen szegénység” társadalmi konstrukciója igazolja a kudarcos intézményi megoldásokat, legitimálja az osztályhierarchiát és segíti a társadalmi normák fenntartását, még azokét is, amelyeket maga a középosztály már csak vonakodva, vagy egyáltalán nem gyakorol. Hasonlóképpen: az „érdemtelen áldozat” konstrukciója segít elleplezni az intézményrendszer hiányosságait, legitimálja a társadalmi nemek hierarchikus rendjét és segíti fenntartani a patriarchális normákat. Az érdemtelen áldozaton szintén olyan viselkedést kérnek sokszor számon, ami a mai társadalom szemében (ha nem történik erőszak) már nem számít normaszegésnek: ilyen a női alkoholfogyasztás, a miniszoknya hordás, vagy a szórakozóhelyre járás is.

Az elkövető szempontjából végiggondolva az áldozatiság hierarchiáját kiegészíthetjük egy fordított irányú elkövetői hierarchiával is, hiszen az áldozattípusokhoz szimbolikus értelemben tartozik egy-egy elkövetőtípus is: a „megkérdőjelezhetetlen áldozat” párja a sztereotipikus „valódi elkövető”, aki teljes mértékben felelős és elítélendő azért, amit tett. Ennek végletes verziója, a szakrális áldozat szimbolikus párja a „szörnyeteg” elkövető ördögi alakja (Greer 2012; DiBennardo 2018). Az „érdemtelen áldozat” szimbolikus párja ugyanakkor olyan elkövető, akinek a bűne bocsánatos, hiszen annak elkövetéséért nem egyedül ő a hibás: a felelősségen az áldozattal osztozik. Végül a „nem áldozat” párja a „nem elkövető”. Mivel ekkor fizikai erőszak nem történt, de nyilvános leleplezés esetén szimbolikus erőszak igen, a dramaturgiai reláció megfordul: az elkövetőből áldozat lesz, az áldozatból pedig elkövető (lásd: 2. ábra).

Saját szerkesztésű ábra Greer (2017) bizonyos fogalmainak felhasználásával.

2. ábra

Az áldozatiság hierarchiája nemi erőszak esetén

A megkérdőjelezhetetlen áldozatiság gender-aspektusa

A megkérdőjelezhetetlen áldozatiság a társadalmi megbecsültségtől, a tiszteletreméltóságtól, az pedig részben a gender-hierarchiában elfoglalt pozíciótól függ. Ennek kifejtéséhez Connell (2000) hegemon-maszkulinitás elméletére és az őt részben kritizáló, részben kiegészítő Schippers (2007) fogalmi rendszerére támaszkodom.

Connell többes számban beszél a maszkulinitásokról, melyek között hierarchikus viszonyt tételez. A gender-rend csúcsán a hegemon maszkulinitás áll, ami egyfajta normatív maszkulinitás, a férfiaság kvintesszenciája, melyet leggyakrabban sportolók, színészek testesítenek meg. A femininitások,

valamint a másfajta (például homoszexuális) maszkulinitások a hegemon maszkulinitás alá rendelődnek vagy marginalizálódhatnak a nemi rendben. (Connell 2000, Connell & Messerschmidt 2005). Connell érdeklődésének középpontjában a maszkulinitások közti viszonyok állnak, femininitásokkal csak érintőlegesen foglalkozik: a nemi rendhez és a maszkulin elvárásokhoz alkalmazkodó, a hegemon maszkulinitással „cinkos” viszonyban álló femininitást „hangsúlyozott femininitásnak” nevezi. Bár megjegyzi, hogy ezen kívül több más, elsősorban a lázadáson keresztül definiálódó femininitás is létezik, a részletes elméleti kidolgozással adós marad. (Connell 1987, 183–188).

Schippers (2007) Connell elméletéből indul ki, de elveti a „hangsúlyozott femininitás” koncepcióját. A hegemon maszkulinitás helyett a maszkulinitás és femininitás közti viszonyt állítja elmélete középpontjába, amely viszony egyszerre komplementer és hierarchikus. Schippers úgy véli, hogy a nemi rend legitimitásához szükség van a hegemon maszkulinitás szimbolikus párjára, az őt kiegészítő, de hozzá képest alárendelt hegemon femininitásra. A hegemon maszkulinitás eleme lehet például a fizikai erő, az erőszak alkalmazásának képessége vagy a tekintély, amely tulajdonságok komplementer párjai: a fizikai gyengeség, törekenység, az erőszak alkalmazására való képtelenség és a szolgálatkészség a hegemon femininitás elemeivé válnak⁸. Schippers szerint a férfidominancia csakis úgy őrizhető meg, ha a hegemon maszkulinitást alkotó tulajdonságok a nők számára elérhetetlenek maradnak, ezért azok a nők számára megbélyegzéssel járnak együtt. Ezek a stigmatizált (Schippers szavaival „pária”) femininitások a hegemon femininitással alárendelt viszonyban állnak. Ugyanaz a tulajdonság tehát a maszkulinitás hierarchiában felfelé tolja a férfit és a femininitás hierarchiában lefelé tolja a nőt, így transzformálódnak a hegemon maszkulinitás részét képező viselkedésformák és tulajdonságok pária femininitássá: például a magas fokú szexuális aktivitás „kurva” (Schippers

⁸ Schippers „hegemon femininitás” és Connell „hangsúlyozott femininitás” fogalmának összehasonlítását megnehezíti Connell hangsúlyozott femininitás fogalmának kidolgozatlanlansága. Connell ugyanis nem reflektál arra, hogy az általa is említett példák, mint a szexuális fogadókészség, a férfi dominancia elfogadása, a háztartás és gyereknevelés feladatainak ellátása nehezen képzelhetők el ugyanazon „hangsúlyozott femininitás” részeként. Az értelmezést nehezíti, hogy a Connell által a hangsúlyozott femininitás archetípusának nevezett Marilyn Monroe figurája a szexualitás elemét hangsúlyozza túl, míg az egyébként szintén nők felé támasztott háziasszonyi és anyai elvárásoknak való megfelelés teljességgel hiányzik belőle (Connell 1987, 187–188) így a hangsúlyozott femininitás konkrét tartalma homályban marad.

2007; lásd még Youdell 2005; Rédei 2015 és Burnett et al. 2009), a szakmai sikeresség pedig „karrierista” pária femininitássá, ha nőkhöz kötődik.⁹

Noha a nemi rend csúcsán a hegemon maszkulinitás áll, és a patriarchális társadalomban a nők strukturálisan elnyomott helyzetben vannak, az áldozatiság hierarchiájában a gender szempont úgy is érvényesül, hogy nőként nagyobb az esély a legitim áldozati státusz elérésére, mint férfiként (Greer 2017, 22–23), hiszen a sztereotipikus áldozat (különösen nemi erőszak esetén) nő¹⁰ (Du Mont, Miller & Myhr 2003, 469). Másfelől azonban a femininitás-hierarchiában elfoglalt hely további hatást gyakorol arra, hogy a női áldozat végül hová pozicionálódik az áldozatiság hierarchiájában: a hegemon femininitás a „megkérdőjelezhetetlen áldozat”, míg a pária femininitás az „érdemtelen áldozat” képével mutat összefüggést¹¹.

A megkérdőjelezhetetlen áldozat osztály-aspektusa

A megkérdőjelezhetetlen áldozatiság a tiszteletreméltósággal (respectability), azon keresztül pedig az osztályhelyeztetel is szorosan összefügg. A tiszteletreméltóság Skeggs szerint (1997, 1–2) az osztályhelyzet legáltalánosabb jelölője, és az osztályok közötti különbségtétel kialakulásában meghatározó szerepet játszó mechanizmus. Emellett a tiszteletreméltóságban a gender és az osztály összekapcsolódik: a „lady” fogalmában megragadható idealizált nőiesség (Schippers szavaival élve: hegemon femininitás) fehér,

⁹ Schippers példái a pária femininitásokra a „hárpia” (*shrew*) a „leszbikus” (*lesbian*) és a „kurva” (*slut, bitch*). Schippersnél az autoritással rendelkező pária femininitás a „bitch”. Hazai kontextusban a szakmai sikerekkel, magas pozícióval és tekintéllyel rendelkező pária femininitásra én inkább a „karrierista” szót javaslom a pária femininitás jelölőjeként, hiszen ez a szó a magyar nyelvben egy szinte csak nőkre alkalmazott, és egyértelműen negatív töltetű fogalom, a „kurva” ugyanakkor nem utal tekintélyre vagy autoritásra.

¹⁰ A nemi erőszak esetén ez a sztereotípiát a statisztikák szerinti többségnek: a nemi erőszak áldozatainak nagyobb része nő vagy gyerek (Parti, Szabó & Virág 2017, 169). A gyerek áldozatok között szintén nagyobb arányban szerepelnek kislányok, mint kisfiúk (DiBennardo 2018, 11–12).

¹¹ Tóth Eszter Zsófia (2017, 53) már említett tanulmánya alapján a Kiss László-ügy középpontjában álló bűncselekmény elkövetésének idején, a '60-as évek Magyarországon hasonló mechanizmusok működtek a nemi erőszak áldozatának megítélésében. Noha a hivatalos ideológia szerint a nők egyenlőek voltak a férfiakkal, a szexualitás terén kettős mérce érvényesült, és éles határ húzódott az erkölcsös (hegemon femininitás) és erkölcstelen női viselkedés (pária femininitás) között. Az erkölcstelennek bélyegzett nemi erőszak áldozat pedig könnyen vált „érdemtelen áldozattá”: vele szemben jellemző volt a hatósági áldozathibáztatás gyakorlata. A könnyűvérűnek vagy erkölcstelennek minősítéshez sokszor elegendőnek bizonyult az is, ha az áldozat a hatóságok megítélése szerint túl könnyen és gyorsan ismerkedett, ételt-italt fogadott el, vagy egyszerűen csak nem beszélgetett elég hosszan a leendő partnerével (Tóth 2017, 44).

felsőbbsztálybeli femininitásként alakult ki Angliában a 19. század végére, amelyben a munkásosztálybeli femininitásoktól való megkülönböztetés és távolságtartás központi szerepet játszott. A munkásosztálybeli femininitás lett a szexuálisan túlfűtött és deviáns „másik”¹², míg a közép- és felsőosztálybeli femininitás a legpasszívabb és leginkább függő helyzetű, ugyanakkor a legmagasabb presztízzsel bíró, morálisan felsőbbrendű, tiszteletreméltóként megkonstruált femininitás (Skeggs 1997, 99).

Elemzésemben az osztályhelyzet vizsgálatakor Bourdieu elméletére támaszkodom, aki szerint osztálynak¹³ azon cselekvőkből álló halmazok nevezhetők, akik hasonló pozíciót foglalnak el a társadalmi térben. Adott egyén társadalmi térben elfoglalt helye pedig a különböző tőkefajtákkal (gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőkével) való ellátottságtól függ, amelyekkel az egyén rendelkezhet intézményesült, inkorporált vagy objektivált formában (1997, 166). Bourdieu ezen kívül kiemeli, hogy a cselekvők reprezentációs munkát végeznek annak érdekében, hogy társadalmi identitásukat – vagyis saját szemléletüket a világban elfoglalt pozíciójukról – másokkal elfogadtassák (1997, 168). Ennek a reprezentációs munkának egyik terepe lehet a diszkurzus.

A kutatás módszere

Jelen tanulmány középpontjában az áldozattal készült, *RTL Klub* „Fókusz Plusz” című műsorában május 7-én adásba kerülő interjú („Takáts Zsuzsanna interjú.” 2016) diszkurzuselemzése áll. A kritikai diszkurzuselemzés elméleti hagyományát követve a diszkurzusra mint szociális aktusra tekintek (Van Dijk 2011, 3) ami egyfelől a társadalmi kontextus által meghatározott, másfelől vissza is hat rá (Wodak 1997, 6). Konstitutív lehet abban az értelemben, hogy megerősítheti, újratermelheti a fennálló társadalmi, hatalmi viszonyokat, de abban az értelemben is, hogy formálja azokat (Fairclough, Muldering & Wodak 2011, 358). Ebből a valóságalkító tulajdonságából fakadóan a diszkurzus egyúttal az identitásalkotás kiemelt terepe (De Fina 2011, 263) ideértve az osztály- illetve gender-identitásokat is (Cameron 1997, 272).

Hall és Bucholz „az én és a másik társadalmi pozicionálásaként” definiálja az identitást (2005, 586). Úgy vélik, hogy az identitás a nyelvi

¹² A munkásosztály feltételezett szexuális devianciája szerepet játszik abban is, hogy munkásosztálybeli nemi erőszak elkövetőket könnyebben ítélnék el, míg ugyanazon osztálybeli nemi erőszak áldozatok kevésbé számítanak hiteles áldozatnak (Phipps 2009, 4–5).

¹³ Bourdieu ezt „papíron létező osztálynak” hívja, felhívva a figyelmet, hogy ez az osztályfogalom elméleti, valószínűségi, illetve logikai kategória.

gyakorlatoknak sokkal inkább a terméke, mint a forrása, ezáltal inkább társadalmi, mint pszichológiai jelenség. Az identitások emellett viszonylagosak és parciálisak, mindig más elérhető identitásokhoz képest konstruálódnak és erősen függenek az adott kontextustól, továbbá direkt és indirekt módon is előállhatnak (Hall & Bucholz 2005, 587–607). Ezek alapján a diszkurzusokban konstruálódó maszkulinitásokat, femininitásokat, valamint az osztályhelyzetre vonatkozó konstrukciókat diszkurzív identitásként fogom fel, csakúgy, mint az ezek révén indirekt módon előálló különféle áldozati pozíciókat, mint például az érdemtelen, vagy a megkérdőjelezhetetlen áldozatot. Az identitáskonstrukciók pedig a társadalmi kontextust is formálják: egyfelől az ügy megítélésére, a hitelességre, másfelől a társadalomban uralkodó hierarchikus (társadalmi nemi, illetve osztály) viszonyokra is hatással lehetnek.

Elemzésemben elsősorban az áldozat narratívájában megjelenő genderrel és osztályhelyzettel kapcsolatos, valamint az ezek révén indirekt módon előálló áldozati identitásokra fókuszálok. Fő célom annak megmutatása, hogy hogyan konstruálódik meg a megkérdőjelezhetetlen áldozati identitás, és ezen keresztül a hitelesség, valamint hogyan hat mindez vissza a társadalmi kontextusra. Mivel az áldozattal készült interjúra körülbelül az ügy közepén került sor, elkerülhetetlen, hogy röviden vázoljam az áldozat fellépését megelőző diszkurzusok fontosabb (áldozatot érintő) elemeit, hiszen ezek ismerete nélkül az áldozat narratívája sem lenne értelmezhető.

Az ismert elkövető és az ismeretlen áldozat

Az ügy kezdetétől az áldozat jelentkezéséig az áldozat teljesen ismeretlen, az elkövető országosan ismert volt. Kiss László heteroszexuális, felsőbb osztálybeli férfi. Az ügy kirobbanásakor 76 éves, egy egész (rendkívül sikeresnek mondható) életművel a háta mögött: a Magyar Úszó Szövetség szövetségi kapitánya és elnökségi tagja, több olimpiai bajnok úszó egykori edzője, lakóhelyének, Százhalombattának alpolgármestere és díszpolgára, egyben a helyi uszoda névadója, Prima Primissima díjjal és a Magyar Érdemrend Nagykeresztjével is rendelkező, köztisztviselőként álló ember. Ezek a körülmények az ügygel kapcsolatos diszkurzusokban is rendre felmerülnek. Gyárfás Tamás, a Magyar Úszó Szövetség akkori elnöke például így írja le a vele készült interjújában:

Kitüntetések garmadát kapta, mesteredző, az Edzői Testületnek az alelnöke, három ember kapott sportban olyan rangot, Gyarmati Dezső, Kemény Dénes és ő, amit elismertek [...] Ez az ember csodát művelt, nemzetközi tekintélyt vívott ki. („Gyárfás Tamás interjú” 2016).

A szakmai siker, a tekintély és a rang a hegemon maszkulinitás elemei. Mindez kiegészül az ifjú Kiss Lászlóra (és a két társtettesre) vonatkozó, a sikeresség mellett a szexuális vonzerőt is magában hordozó „csinos sztárúszók” hegemon maszkulinitást megtestesítő képével, akiknek „semmi szükségük nem volt arra, hogy erőszakot alkalmazzanak” mert „minden ujjukra jutott három” („Aczél Endre még mindig” 2016). A hegemon maszkulinitás és a felsőbb osztálybeli státusz egymást erősítve távolítja el Kiss Lászlót a „valódi elkövető” sztereotipikus képétől, ássa alá a vád hitelességét, és erősíti meg a védelem narratíváját.

Az áldozatról ezzel szemben az ügynek ezen a pontján a keresztneve mellett mindössze annyit lehet tudni, hogy már nem él. Ez az ismerethiány lehetőséget biztosít arra, hogy olyan megszólalók narratívái töltsék be az űrt, akik egykori önmagukat uszodai bennfentesként pozicionálva állítják, hogy az áldozatról információval rendelkeznek. Ezek a megszólalók úgy festik le az áldozatot, mint aki „szeretett kefélni” és „bevállalós csaj volt” („Aczél Endre még mindig” 2016), vagy „tekintélyes embernek volt a lánya, aki könnyen kapható volt” („Gyárfás Tamás interjú” 2016) illetve „csak utóbb döntött a feljelentés mellett, amikor nem sikerült megszarolnia a fiúkat” (Bayer 2016).

A „könnyen kapható” nő pária femininitás, a „tekintélyes ember lánya” konstrukció pedig az államszocializmus politikai osztályviszonyaival operál: a társadalmi tőke hangsúlyozása révén az áldozat és az elkövetők közti hatalmi viszonyok megfordítására törekszik. Mind a genderrel, mind az osztályhelyezettel kapcsolatos, áldozatra vonatkozó identitás a nemi erőszak történet hitelességének aláásását és a koncepció per narratíva erősítését szolgálja az „érdemtelen áldozat” és a „nem áldozat” konstrukciója, illetve ezek összemosása révén.

A fentiek rajzolja ki azt a diszkurzív teret, amelyben az *RTL Klub*hoz jelentkező áldozat megszólal. Takáts Zsuzsanna feltételezhető célja saját hitelességének megteremtése, reputációjának helyreállítása, az „érdemtelen áldozat” és a „nem áldozat” identitásától való eltávolodás. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy ez a megszólalás egy TV-interjú szövege, ami azt jelenti, hogy az áldozat önreprezentációját, illetve annak lehetőségeit befolyásolják és keretezik egyrészt a riporter (Papp Gergely) által feltett kérdések, másrészt pedig a szerkesztés és vágás műveletei. Ebben a tekintetben a bemutatásra kerülő önreprezentációk az áldozat és a média közös konstrukcióinak is tekinthetők¹⁴. A riporter teszi fel a kérdéseket, amelyekre válaszolva az áldozatnak alkalma nyílik több idősíkban és több

¹⁴ Melyben ennek ellenére egyértelműen az áldozaté a fő szerep. Az interjú viszonylag tág teret biztosít az áldozatnak mondanivalója kifejtésére, a riporter ritkán szakítja félbe az áldozatot, és több támogató-egítő megjegyzést is tesz.

vonatkozásban megkonstruálni önmagát¹⁵. A tanulmány további részében a „megkérdőjelezhetetlen áldozat” diszkurzív konstrukcióját mutatom be annak gender-, illetve osztály dimenzióin keresztül.

Hegemón femininitások: a rendes kislány és az anya

Takáts helyzetének specialitása, hogy csak áldozat, de nem leleplező, ráadásul az ügy nyilvánossá tétele tőle teljesen függetlenül, az ő tudta és beleegyezése nélkül valósul meg. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a leleplező és a közte lévő távolság nagy, ami Boltanski szerint (1987, 41–44) a hitelességet erősíti, másrészt pedig azt, hogy vétlen a szimbolikus erőszakban. Takáts ezt rendre ki is hangsúlyozza: a vele készült interjúban arról beszél, hogy a leleplezés őt is váratlanul érte, de eleinte megkönnyebbült, hogy halottnak hiszik:

Örültem. Mert arra gondoltam, hogy engem legalább nem piszkálnak, egy halottnak megadják a tiszteletet és akkor nyugalom lesz, hisz a fiam se tudta ezt a történetet, és valahogy meg akartam ettől kímélni („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Az áldozati identitás itt indirekt módon konstruálódik meg, rávilágítva arra, hogy a médiabotrány és az azt övező megszólalások őt és a családját is megviselték, vagyis a leleplezéssel járó szimbolikus erőszaknak nem pusztán nem elkövetője, hanem egyenesen áldozata: a „nem piszkálnak”, „megadják a tiszteletet” „nyugalom lesz”, és a „kímélet” csupa vágyott, de meg nem valósult cselekmény. A konfliktuskerülés ezen túl Takáts femininitáskonstrukciójának is fontos építőköve. A (szimbolikus) erőszak elkövetésére való képtelenség és az empátia hangsúlyozása a jelenbeli genderidentitást hegemón femininitásként teremti meg. Ez a nem konfrontatív, nem bosszúszomjas, mások szempontjait előtérbe helyező, gondoskodó femininitás az anya szerepben, a gyermek védelmében csúcsosodik ki.

Nagyon megijedtem, mert nem akartam a gyereket ezzel terhelni. Ez egy szörnyű rossz érzés lehet egy fiúgyereknek, hogy ezt az édesanyjáról megtudja („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

¹⁵ Ilyen kérdés például a „Milyen volt ez a 18 éves Zsuzsa?” vagy az apára vonatkozó elméletek szóba hozása: „Voltak olyan verziók, hogy az Ön édesapja, vagy az Ön apja nagyon befolyásos ember volt”.

A gondoskodó, empátikus, másokra gondoló anya figyelme pedig az interjú végére egy igazán nagyvonalú gesztussal kiterjed Kiss László családjára is.

A másik szörnyűség ebbe a dologba az ő családja, akikre sokat gondolok. Mint ahogy én meg akartam óvni az én fiamat, szörnyű lehet az ő családja is egy ilyen dologgal szembesül („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Az ügy másik sajátosságából kifolyólag – nevezetesen, hogy 55 évvel ezelőtti eseményről van szó - Takátsnak lehetősége nyílik arra, hogy a (jelenidejű) anya konstrukciójával párhuzamosan felépítse a (múltidejű) rendes kislány identitást is. Takáts először az őt ismerni vélő megszólalók érvelését diszkreditálja azzal, hogy elmondja, korábban egyáltalán nem ismerte az ügy egyik szereplőjét sem, nem volt úszó és nem is járt az uszodába. Ezzel egyúttal megteremt a lehető legnagyobb távolságot saját maga és az elkövetők között is, ami Boltanski szerint (1987, 41–44) – hasonlóan a leleplező és az áldozat közötti távolsághoz - szintén a hitelességet szolgálja.

Sokan azt mondták, hogy ismertek és én milyen..., kacérkodtam, meg nem tudom miket csináltam. Hát nem is ismerhettek, mert nem jártam le az uszodába egyáltalán („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Ezután következik a történet elbeszélése, és vele párhuzamosan a „rendes kislány” identitás felépítése. Ez tehát egy újabb viszonylagos identitáskonstrukció, a „könnyűvérű, kacér nő” korábbi megszólalók által konstruált identitásának ellenpontosására szolgál.

Nagyon sokat tanultunk, én egy nagyon szigorú gimnáziumba jártam, és egyenruha volt, hát ott olyan nem volt, hogy nem egyenruhába megyünk, olyan nem volt, hogy ha megtudták volna valakiről, hogy este 11 után megy haza, hát nem is tudom, hogy mi lett volna. [...] Tulajdonképpen előtte 2 héttel lettem 18 éves, már az is ugye egy nagy öröm volt, mert annyira szigorú rendszabályok között voltunk beszorítva, otthon se engedtek el soha, és akkor mindig azt mondták, hogy ha majd ha 18 éves leszel elmehetsz ide meg oda, tehát egyrészt megtörtént, hogy 18 éves lettem előtte ugye 2 héttel, egyrészt hogy befejeztük az érettségit és a jeles eredmény azért meglett, és hát nagyon készültem az egyetemi felvételekre. Én mindig is egy határozott és céltudatos lány voltam, fizikailag egy nagyon alulfejlett, 41 kilós, egy, a koromhoz képest egy fejletlen kis soványka kislány voltam, és [...] három barátnőmmel elmentünk a sportuszodába. [...] Akart velem intimebb kapcsolatot létesíteni, és mondtam, hogy szó nem lehet ilyenekről, nem azért jöttem, megdöbentem, azt mondta, márpedig innen úgyse mész ki, mert jönnek a többiek. És nem is akartam elhinni, mert mi az, hogy jönnek a többiek? [...] Aztán víz volt odakészítve ecettel, hogy ecetes vízbe

mosakodjak, [...] én azt se tudtam, hogy minek az ecet. [...] Egyszerűen a rendőrök alig akarták elhinni. Hát ugye odamegy a kis csontsovány kislány és sírva meséli, hogy... („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Az egyenruha, a szigorú rendszabályok, a szorgalom („nagyon sokat tanultunk”, „jeles eredmény”) és a szexuális ajánlat határozott elutasítása („szó nem lehet ilyesmiről”) mind a tisztességes, „rendes lány” identitást konstruálja meg, aki fiúk helyett csak a tanulással foglalkozik, érettségire, felvételre készül, és se hajlandósága, se lehetősége nem lenne arra az aktív szexuális életre, amire többen utaltak az áldozattal készült interjú előtt. A „rendes lány” mindezek miatt egyúttal naiv lány is: fel sem merül benne, hogy annak, hogy elmegy a fiúval a lakására, ilyen vége lehet („megdöbentem”, „azt hittem, hülyéskednek”), mint ahogy az ecetes víz fogamzásgátló funkciójáról sem hallott korábban soha. Mindezek a rafinált, szexuálisan tapasztalt, könnyűvérű női identitás ellenpontjaként szolgálnak.

A „rendes lány” konstrukción belül, illetve mellett, a nemi erőszak kontextustól nem függetlenül ugyanakkor legalább ilyen fontos a „kislány” identitás is. Takáts egymás után kétszer mondja el, hogy mindössze az események előtt két héttel töltötte be a 18-at. A 18. életév hagyományosan a gyermek- és felnőttkor közötti határt jelöli¹⁶, amit éppen átlépve Takáts ugyan hivatalosan felnőttnek számít az események megtörténtekor, mégis, a „kis” szó („kis 18 éves lányok megbeszéltek a kis ügyeinket”, „kis csontsovány kislány”) gyakori használata, a kicsinyítő képzők, valamint a (még) nem nőies test („alulfejlett”, fejletlen, kis soványka”) és a naivitás hangsúlyozása révén elbeszélésében sokkal inkább egy deszexualizált, testileg fejletlen gyerek, mint egy felnőtt nő áll előttünk. Minderre ráerősít a törékeny, fizikailag gyenge lány képe is: „41 kilós”, „soványka”, „csontsovány” mind a kicsinyítés, ezáltal az ártatlanság és az áldozatiság nyomatékosítására szolgálnak, a végletekig feszítve a hatalmi egyenlőtlenséget a három fiatal élsportoló és egykori önmaga között.

A cipész lánya és a háromdiplomás volt főmérnök

Az osztályhelyzetre vonatkozó önreprezentációk ismét két idősíkban értelmezhetők. A fiatalkori osztályidentitás alsóbb osztálybeli (kispolgári), ami az ügy sajátosságaiból fakadóan a hitelességet erősíti, hiszen a Kiss László

¹⁶ Takáts interjújában ugyan nem kerül elő, de a 18. életév betöltése nem csak a társadalmi konvenciók, hanem a jog szempontjából is fontos határ, (igaz, csak 2013 óta) ugyanis a 18. életévét be nem töltött áldozat sérelmére elkövetett nemi erőszak nem évül el.

ártatlansága melletti érvelés a koncepció per tételére, az pedig az áldozat szüleinek feltételezett társadalmi tőkéjére (Bourdieu 1997, 160–161) épült.

TZs: Ilyen döbbenetes ostobaságokat híreszteltek, hát a nevelőapám egy cipésmester volt, [...] volt egy kis üzletünk a Tolbuhin körúton, nagyon szépen dolgozott,

PG: De mégsem nevezhető egy befolyásos embernek.

TZs: Hát se. Hát egy cipésmester, hát semmi különös. („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

A „cipész lánya”, mint kispolgári pozíció tehát egy újabb viszonylagos identitás: a „tekintélyes ember lánya” ellenpontjaként szolgál. A jelenbeli én, a három diplomával rendelkező volt főmérnök ezzel szemben a kulturális tőke alapján már középosztálybeli identitás-konstrukciónak mondható, amely egyrészt intézményesült formában: a diplomák számában, másrészt inkorporált formában: a narratíva összeszedettségében, az érvelés kimunkáltságában, a stílus visszafogottságában, valamint a megvillantott klasszikus műveltségben is tetten érhető (Bourdieu 1997, 157–158):

És azt tudom mondani mindenkinek, aki összevissza dobálózott meg sározott engem, és nagy csalódás volt, mert értelmes emberek is olyan butaságokat és olyan felelőtlenégeket és alaptalanságokat nyilatkoztak, [...] hogy egy francia filozófus mondta, a Chardin, hogy minden eldobott kő az ördög kövévé válik egyszer. („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Így konstruálódik meg a cipész lányából lett középosztálybeli értelmiségi, ami egyúttal társadalmi mobilitást feltételez. A szakmailag sikeres és a sikerért megdolgozó nő identitása ismét egy relációban értelmezhető: Kiss szakmai nimbuszának relativizálására szolgál, azzal igyekszik felvenni a versenyt. A hangsúly az egyéni teljesítményre, a „rengeteg tanulásra” és a „nagyon sok munkára” helyeződik, ami a társadalmi hierarchiában való felkapaszkodás tiszteletreméltó módja a rendszer kiszolgálásával, az abba való betagozódással szemben.

Nekem nagyon kellett igyekezniem, nagyon jó jegyeket kellett mindig is szerezniem, mert nem volt túl jó a származás, hogy felvegyenek az egyetemre, mert egyetemre akartam menni. [...] Énnekem három diplomám van, rengeteget tanultam és nagyon sokat dolgoztam egész életemben sajnos ilyen munkamániás voltam, én is sikeresnek érzem az életemet szakmailag, nem csak a Kiss úr dolgozott annyit, én is, ugyanúgy. („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Egyensúlyozás, feloldás

A sok munka, a szakmai sikerek és a vezető pozícióból fakadó tekintély („28–29 évesen már főmérnök voltam egy cégnél”), bár egyfelől megteremtik az (osztályhelyzethez kötődő) tiszteletreméltóságot, nem illeszkednek a patriarchális nemi rendben uralkodó, nők felé támasztott elvárásokhoz. Éppen ellenkezőleg, a hegemon maszkulinitás elemeit hordozzák, ami Schippers szerint megbélyegzéssel, a társadalmi nemi hierarchia aljára való lecsúszás veszélyével jár együtt.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a szóban forgó korszak hivatalos ideológiája a nők és férfiak egyenlőségét hirdette (Pető & Szapor 2004, 178). Az – akár maszkulin területen – dolgozó nő teljes mértékben megfelelt az államszocialista ideológia nőképének¹⁷ (Pukánszky 2007, 556). Takáts narratívájában a karrier mégis problematizálódik: egyszerre ad okot büszkeségre („én is sikeresnek érzem az életemet szakmailag”) és mentegetőzésre („sajnos ilyen munkamániás voltam”). Ennek egyrészt oka lehet, hogy a nemek közti megvalósult egyenlőséget hirdető politikai propaganda ellenére a szexista attitűdök és a nőkkel szemben támasztott tradicionális szerepelvárások a Kádár-korszakban is tovább éltek (Acsády 2018, 4–5). Másrészt számolnunk kell azzal, hogy az áldozat narratívája visszaemlékezés, melyben a múlt elbeszélését befolyásolják a beszélő „jelenbeli identitás-szükségei” (Murai & Tóth 2014, 57–58), tehát abban nem csak a korabeli, hanem a jelenbeli nőkkal szembeni elvárások is szerepet játszhatnak¹⁸.

Takáts narratívájában tehát a karrier fontos, ám problematikus elem, amelyet ugyanakkor folyamatosan ellensúlyoz a rendes kislány, a fizikailag gyenge nő és a gondoskodó anya (deszexualizált) identitás-konstrukcióival. Ezáltal egyfajta kényes egyensúly jön létre az áldozat maszkulin (nem elfogadott, magyarázatra szoruló) és feminin (elfogadott, elvárt, így magyarázatra nem szoruló) tulajdonságai, jellemvonásai között, megkonstruálva a fizikailag gyenge, de lelkileg erős női identitást („én mindig is egy határozott és céltudatos lány voltam, fizikailag egy nagyon alulfejlett”), a nemi erőszak túlélőjét:

¹⁷ Ennek ellenére a nemi szegregáció mind horizontális, mind vertikális értelemben jellemző maradt, a jól jövedelmező szakmák legalább 90%-ban férfiak által dominált területek voltak, a felsőbb szintű vezetésben pedig szinte kizárólag férfiak ültek (Acsády 2018, 5).

¹⁸ A rendszerváltás után ismét felerősödtek a nők hagyományos szerepeit hangsúlyozó, a családot középpontba állító ideológiák (Schadt & Pótó 2014, 221–222). A 2010-től hatalmon lévő Fidesz-kormány kommunikációja pedig szintén elsősorban a gondoskodó szerepen keresztül, családanyaként képzei el a nőt (Grzebalska & Pető 2018).

Most hozzátéve, hogy ha én nem vagyok egy ilyen erős jellem. És még nekem is ennyi évbe telt, hogy összeszedjem magam. („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

A feszültséget Takáts tehát egyfelől hegemon femininitáskonstrukcióval csökkentti, a végső feloldást azonban az adja, hogy ennek a potenciálisan támadható keménységnek, határozottságnak, karrierközpontúságnak („sajnos ilyen munkamániás voltam”) lehetséges okaként a rajta elkövetett erőszakot nevezi meg, amivel átvágja a tiszteletreméltó osztályhelyzet és a tiszteletreméltó femininitás összeegyeztethetlenségének gordiuszi csomóját.

Talán ez is ebből eredezik, annyira határozottá váltam mindenbe és keménnyé, hogy alig 28–29 évesen már főmérnök voltam egy cégnél. ... Lehet, hogy ezért volt, hogy ezzel kompenzáltam ezt az eseményt, hogy a férfiakat típtartam [nevet] hát nem tudom. („Takáts Zsuzsanna interjú” 2016).

Takáts itt azt feltételezi, hogy a sikerhez szükséges maszkulin tulajdonságai, a határozottság és a keménység részben éppen az erőszak által jöttek létre, ami így nem mástól, mint a nőiességtől (a hegemon femininitás bizonyos elemeitől) fosztotta meg őt. Azzal, hogy a szakmai sikerességet, a keménységet és a határozottságot magyarázatra szoruló tulajdonságként jeleníti meg, ráadásul mindennek eredőjeként a nemi erőszakra mutat vissza, ő maga is azt sugallja, hogy karrierje egy abnormalis esemény abnormalis következménye, nem pedig olyasmi, amit mindentől függetlenül a saját erejéből is elért volna. Mindezek mellett megerősíti a „karrierista nő” („munkamániás voltam”, „férfiakat típtartam”) és a nemek közti hierarchia elkerülhetetlenségének (ha nem a nő, akkor a férfi az alávetett) sztereotípiáit is.

Konklúzió

A Kiss László-ügyben a korábban halottnak hitt áldozat, Takáts Zsuzsanna előkerülése és a vele készített interjú hozott fordulatot. A korábban tagadó Kiss László a társadalmi nyomás hatására nyilvánosan bocsánatot kért, a nevét mintegy rituálisan leverték a róla elnevezett uszodáról, és a médiában nyilvánosan megszólalók közül is alig maradt olyan, aki az áldozattal készült interjú után is az elkövető mellé állt volna.

Ennek egyik oka a leleplező, az áldozat és az elkövető közötti távolságok nagysága, vagyis hogy sem a leleplező és az áldozat, sem az áldozat és az elkövető(k) között nem volt kapcsolat. Másik oka a

„megkérdőjelezhetetlen áldozat” diszkurzív konstrukciója, ami lehetővé tette, hogy Takáts sikeresen mozduljon felfelé az áldozatiság hierarchiájában. A megkérdőjelezhetetlen áldozatiság fontos eleme az idegen és túlerőben lévő elkövetők képe mellett a gender- illetve osztályhierarchiában elfoglalt pozíció is. A megkérdőjelezhetetlen áldozatiság gender aspektusát illetően a schippersi értelemben vett hegemon femininitások: a „rendes kislány” és az „anya” deszexualizált identitásai játszottak fő szerepet. Másik aspektusában, az osztályhelyzetre vonatkozó önreprezentációk terén ugyanakkor a sajátos közép-kelet-európai történelmi helyzet egy csavart eredményezett: az államszocialista rendszerben, különösen a koncepciók per érvelésével szemben éppen az alsóbb osztálybeli identitáspozíció vált hatalomfosztottsága révén hitelessé, és az ebből a helyzetből önerőből felkapaszkodó, tekintélyes kulturális tőkét felhalmozó középosztálybeli identitás vált kétszeresen is tiszteletreméltóvá.

A tiszteletreméltóság két dimenziója ezen a ponton került ellentmondásba egymással: azt látjuk, hogy míg a hegemon maszkulinitás és a felsőbbosztálybeli identitás egymást erősítették az elkövető mellé álló diszkurzusok esetén, az áldozat narratívájában a hegemon femininitás és a kispolgáriból középosztálybelivé váló osztályhelyzet a „kARRIERIZMUS” bélyege miatt inkább feszültségben állnak egymással, amit Takáts a nemi erőszak traumájára való hivatkozással tudott feloldani.

Takáts diszkurzív stratégiája tehát egyéni szinten teljes mértékben sikeresnek mondható, ugyanakkor a kritikai diszkurzuselemzés szerint azt is érdemes megvizsgálni, hogy hogyan hat vissza mindez arra a társadalmi kontextusra, amelyben megszületett, nevezetesen a hierarchikus nemi viszonyokra és az osztályszerkezetre. Ezzel kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy a hitelesség megteremtéséhez szükségesnek tűnnek az (osztályhelyzettől sem független) nyelvi és intellektuális kompetenciák, valamint a fennálló nemi rendben és osztályhierarchiában való felfelé törekvés, amivel azonban maga az áldozat is elfogadja és megerősíti azokat. A fizikailag gyenge, törékeny, szinte még gyermek „rendes lány” és a kemény, határozott, sikeres nő és anya identitás-konstrukciója részben igazolta, részben megkérdőjelezte a patriarchális értékrendet. Az a körülmény ugyanakkor, hogy Takáts „maszkulin” vonásainak és szakmai sikereinek legitimációját a nemi erőszak traumájában vélte megtalálni, ismét visszabillentette a mérleg nyelvét a patriarchális társadalmi rend újratermelésének irányába.

Felhasznált irodalom

Acsády, Judit. 2018. „Államszocializmus – nők – ellenzékiesség”. *TNTeF* 8 (1): 1–15.

- Benedict, Helen. 1992. *Virgin or Vamp. How the Press Covers Sex Crimes*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Bohner, G., F. Eyssel, A. Pina, F. Siebler & G. T. Viki. 2009. „Rape myths acceptance: Cognitive, affective and behavioural effects of beliefs that blame the victim and exonerate the perpetrator”. In M. A. T. Horvath, & J. M. Brown (eds.) *Rape: Challenging contemporary thinking*. Cullompton, UK, Willan Publishing, 17–45.
- Boltanski, Luc. 1987. *Leleplezés és igazságérzet. Avagy hogyan lehet úgy tiltakozni, hogy közben normálisak maradjunk? Szociológiai füzetek 43*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ.
- Bourdieu, P. 1997. „Gazdasági tőke, társadalmi tőke, kulturális tőke.” In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum. 156–177.
- Burnett, A, J. L. Mattern, L. L. Herakova, D. H. Kahl, C. Tobola & S. E. Bornsen. 2009. „Communicating/Muting Date Rape: A Co-Cultural Theoretical Analysis of Communication Factors Related to Rape Culture on a College Campus.” *Journal of Applied Communication Research* 37 (4): 465–485.
- Burt, Martha. 1980. „Cultural myths and supports for rape.” *Journal of Personality and Social Psychology*. 38 (2): 217–230.
- Cameron, Deborah. 1997. „Performing Gender Identity: Young Man’s Talk and the Construction of Heterosexual Masculinity.” In S. Johnson & U. H. Meinhof (eds.) *Language and Masculinity*. Oxford: Blackwell, 47–64.
- Christie, Nils. 1986. „The Ideal Victim.” In E. Fattah (ed.). *Crime Victim to Crime Policy*. London: Palgrave Macmillan, 17–30.
- Connell, R. W. 1987. *Gender and power: Society, the person and sexual politics*. Cambridge: Polity Press.
- 2000. *The men and the boys*. Australia: Allen & Unwin.
- Connell, R.W. & James W. Messerschmidt. 2005. „Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept.” *Gender and Society* 19 (6): 829–859.
- De Fina, Anna. 2011. „Discourse and Identity.” In Teun A. Van Dijk (ed.) *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction. 2nd ed.* London: Sage Publications, 263–285.
- DiBennardo, Rebecca A. 2018. „Ideal Victims and Monstrous Offenders: How the News Media Represent Sexual Predators.” *Socius* 4: 1–20.

- „[Beköszöntött a tavasz az áprilisi toplistákba.](#)” 2019. *Digitális Közönségmérési Tanács*.
- Du Mont, J., Karen-Lee Miller, & T. L. Myhr. 2003. „The Role of ‘Real Rape’ and ‘Real Victim’ Stereotypes in the Police Reporting Practices of Sexual Assaulted Women”. *Violence against Women* 9 (4): 466–486.
- Estrich, S. 1987. *Real Rape. How the legal system victimizes women who say no*. Harvard University Press.
- Fairclough, N., J. Mulderring & R. Wodak. 2011. „Critical Discourse Analysis”. In: Teun A. Van Dijk (ed.) *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction. 2nd edition*. London: Sage Publications. 357–378.
- Gans, Herbert J. 1992. „Mire szolgálnak az érdemtelen szegények?” *Esély* (3): 3–16.
- Greer, C. & E. McLaughlin. 2012. „Media justice: Madeleine McCann, intermediatization and ‘trial by media’ in the British press.” *Theoretical Criminology*. 16 (4): 395–416.
- Greer, C. 2017. „News Media, Victims and Crime.” In P. Davies, C. Francis, & C. Greer (eds.) *Victims, Crime and Society*. London: SAGE. 20–49.
- Grzebalska, Weronika & Pető, Andrea. 2018. „The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland”. *Women’s Studies International Forum* 68: 164–172.
- Hall, Kira & Mary Bucholtz. 2005. „Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach.” *Discourse Studies* 7 (4–5): 585–614.
- Herman, J. 2015 (1992). *Trauma and Recovery. The Aftermath of Violence. From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books.
- Murai, András & Tóth Eszter Zsófia. 2014. *Szex és szocializmus avagy „Hagyjuk a szexualitást a hanyatló Nyugat ópiumának?”* Budapest: Libri Kiadó.
- Parti, Katalin, Szabó Judit & Virág György. 2017. „A szexuális erőszak jellemzői egy aktakutatás tükrében.” In Parti Katalin (szerk.) *Szexuális erőszak: mítosz és valóság. Kutatások a szexuális erőszakeről*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet. 159–198.
- Payne, D. L., K. A. Lonsway & L. F. Fitzgerald. 1999. „Rape myth acceptance: Exploration of its structure and its measurement using the Illinois Rape Myth Acceptance Scale.” *Journal of Research in Personality* 33 (1): 27–68.

- Pető, Andrea & Szapor Judit. 2004. „Women and 'the alternative public sphere': toward a new definition of women's activism and the separate spheres in East-Central Europe.” *NORA*. 12 (3): 172–181.
- Phipps, A. 2009. „Rape and Respectability. Ideas About Sexual Violence and Social Class.” *Sociology* 43 (4): 667–683.
- Pukánszky, Béla. 2007. „Nőkép, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után”. *Educatio* 2007 (4): 551–564.
- Rédai, Dorottya. 2015. [„Gender dichotómia a szexuális öröm diskurzusaiban.”](#) *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle* 1.
- Schadt, Mária & Pótó Zsuzsanna. 2014. „A strukturális változások hatása a nők társadalmi szerepeire és a családszerkezet átalakulására”. In Spéder Zsolt (szerk.) *A család vonzásában - Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 217–243.
- Schippers, Mimi. 2007. „Recovering the feminine other: masculinity, femininity, and gender hegemony.” *Theory and society* 36 (1): 85–102.
- Skeggs, B. 1997. *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London: SAGE.
- Szabó, Judit & Virág György. 2017. „A nemi erőszak mítosza.” In Parti Katalin (szerk.) *Szexuális erőszak: mítosz és valóság. Kutatások a szexuális erőszakeről*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 201–237.
- Tóth, Eszter Zsófia 2017. „Nemi erőszak a szocialista időszak rendészeti diskurzusaiban.” In: Parti Katalin (szerk.) *Szexuális erőszak: mítosz és valóság. Kutatások a szexuális erőszakeről*. Budapest: Országos Kriminológiai Intézet, 37–56.
- Van Dijk, Teun A. 2011. „Introduction: The study of discourse.” In Teun A. Van Dijk (ed.) *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction. 2nd ed.* London: Sage Publications.
- Virág, György. 2001. *A szexuális erőszak áldozatai. Phd értekezés*. Miskolc: Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Bűnügyi Tudományok Intézete, Büntetőjogi és Kriminológiai Tanszék.
- Virágh, Enikő 2019. „Cinkosság és szolidaritás: Identitás-konstrukciók egy nemi erőszak-ügy kapcsán.” *TNTeF*. 9 (1): 112–131.
- Wodak, Ruth. 1997. „Introduction: Some important issues in the research of gender and discourse.” In Ruth Wodak (ed.) *Gender and Discourse* London: Sage Publications, 1–20.

Youdell, D. 2005. „Sex-gender-sexuality: how sex, gender and sexuality constellations are constituted in secondary schools.” *Gender and Education* 17 (3): 249–270.

Sajtó

„[Aczél Endre még mindig Kiss áldozatát hibáztatja.](#)” 2016. *Index.hu*.

„[Exkluzív: Kiss László újabb áldozata vall.](#)” 2016. *TV2*.

„[Gyárfás Tamás interjú.](#)” 2016. *ATV.hu*.

„[Kiss László tagadja az erőszakot.](#)” 2016. *Origo.hu*.

„[Kiss László újabb áldozata állt ki a nyilvánosság elé.](#)” 2016. *24.hu*.

„[Most már saját városa is kiállhat Kiss László mögül.](#)” 2016. *bvg.hu*.

„[Sportbotrányok 2016-ban – Kiss László-ügy?](#)”. 2016. *24.hu*.

„[Takáts Zsuzsanna interjú.](#)” 2016. *RTL Klub*.

Bayer Zsolt. 2016. „[Gyalázat.](#)” *magyarhirlap.hu*.

Kortárs művészettörténet-írás a kelet-közép-európai félperiférián¹

Tatai Erzsébet. *A lehetetlen megkísértése. Alkotó nők. Válogatott esszék, tanulmányok a kortárs magyar művészetről.* Budapest: Új Művészet Alapítvány & MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 262 oldal. ISBN: 978-963-7792-43-4.

Újra és újra megfogadom magamnak, hogy nem fogok recenzió írásba. Recenziót írni ugyanis – számomra legalábbis – nehéz, küzdelmes munka, az írások közül a legküzdelmesebb. Mikor megfoglaljuk egy szerző könyvét, első pillantásra megrettent a szövegrengeteg. Végigmenni rajta sorról sorra, fejezetről fejezetre, szétszálazni majd összerendezni, újra rendezni az írásokat izgalmas és felelős vállalkozás. Különösképp az, amikor egy nagy pályáivet leíró munkásság időben elszórt darabjai válogatódnak egy esszégyűjteménybe. Hogyan fogok rátalálni az egybefont szöveg vezérfonalára? Miközben magyarázatot keresünk a szelekcióra, hogy miért ezek az írások kerültek a kötetbe itt és most, próbáljuk puhatolni a válogatás szándékait, ami persze kipuhathatatlan, miközben egyre beljebb hatolunk a gondolatok kavargó erdejébe, s közben szorongunk is, hogy egyre inkább szem elől téveszthetjük a vezérfonal kanyargó ösvényét. Tatai Erzsébet könyvének olvasása közben azonban már a huszonegyedik oldal után azt jegyeztem fel magamnak, hogy minden bizonnyal ez az első recenzióm, aminek megírása olyan lesz, mint egy séta a tavaszi erdőben: tele színekkel, hangokkal, szagokkal, ízekkel, fények és árnyékok játékaival, tele étellel. Mint maga a művészet, amiről Tatai ír.

Tatai Erzsébet könyve a művészettörténész elmúlt negyedszázad során született írásait – kiállítás megnyitókra és kiállítás megnyitókról írott szövegeit, esszéit, tanulmányait – gyűjti egybe. A kötet magyar művészettörténet-írás területén, kivételesen időszerű, szándékoltan és felvállaltan politikai vállalkozásnak tekinthető – s éppen ezért hiánypótló. A szerző bevallása szerint a könyv „a képzőművészet területén alkotó nőkről szól, olyanokról, akik ma Magyarországon dolgoznak” (9). Mert, ahogy Tatai

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

is írja, „végképp eljött az idő, hogy számot adjunk a nők által létrehozott művészetről – legalább a rendszerváltás óta, legalább egy nézőpontból”, hogy az alkotó nők „ne hulljanak ki – idő előtt – a művészettörténetből, ahogy a történelem korábbi logikája előírta” (9). A művészettörténet e „korábbi logikája” patriarchális szerkezete folytán nem engedte be a női alkotókat a művészet férfiak számára fenntartott falai közé. De, ha esetleg meg is jelent az alkotói terepen egy-egy nő, nem jut(hat)ott sem témában, sem méretben, sem rangban, sem anyagiakban a férfi alkotókéhoz hasonlóan jelentős megrendelésekhez, sem pedig díjak, rangok vagy társadalmi láthatóság formájában megnyilvánuló elismeréshez. Vagy ha mégis, akkor „a művészettörténet elfelejtette őket”, mondja többek között Whitney Chadwick, Nancy Chodorow, Mary Garrard, Lucy R. Lippard, Linda Nochlin és Griselda Pollock művészettörténeti munkáira alapozva Tatai (9). A művészettörténeti kánont felnyitni, felforgatni szándékozó nagy hatású feminista művészettörténész elődök azonban elsősorban a nyugati művészettörténet kánonját vették célba, előbb a nyugati nőalkotók felfedezését, majd a nyugati művészettörténeti kánon differenciálását, s végül magának a művészettörténet konstrukciójának elemzését tűzve ki célul. A kelet-közép-európai művészettörténet-írás ugyanakkor – a többi társadalom- és bölcsészettudományi diszciplínához hasonlóan – más utat járt be a nyugatihoz képest. Ezt a ‘más’ utat a hegemon pozícióban lévő nyugati elméletek felől nézve nevezhetnénk megkésettségnek, ahogyan a régiót általában jellemezni szokás: a Nyugathoz képest lemaradt, megkésett, mindig felzárkózásban, mindig átmeneti állapotban lévő régió ez a poszt-szocialista kondícióval átítatott kelet-közép-európai. Redi Koobakhoz (2013) hasonlóan azonban én sem szeretném tovább erősíteni a „megkésettség” diszkurzusát. Sokkal inkább azt kívánom kihangsúlyozni, hogy a volt szocialista, kelet-közép-európai régió beszédmódja a művészetek terepén (is) egyszerre reagál rá és kezdi ki a „megkésettség” diszkurzusát. Ugyanez az ‘igazodva megkérdőjelező’ hozzáállás jellemzi *A lehetetlen megkétsértésében* összegyűjtött írásokat is.

Tatai Erzsébet kritikusi pozícióját talán az a szemléletmód jellemzi legjobban, amivel Németh Ilona társadalomkritikus művészetét írja le: „[e]gyszerre nézi kívülről és belülről, távolról és közelről, különböző oldalról – persze nem az objektumot, hanem annak létrejöttét, használatát, egész szociokulturális auráját” (29). Tatai úgy mutatja meg a női művészeket és munkáikat, hogy az olvasó azt érezheti: nem arisztokratikusan zárt világ az övék, nem a ‘magasművészet’ elefántcsonttornya, hanem a mi világunk, amiben benne élünk, s amely segítségével kinézhetünk saját szemellenzőink mögül. És hogy kik is ezek a női művészek? Mivel Tatai könyve kánonképző gyakorlat is egyben, álljon itt valamennyi női művész neve, akiket a férfielvű

művészeti kánont felülírni szándékozó művészettörténész alkotó nőkként állít elénk. Az esszégyűjteményben megjelenő művészek nevei tehát (a könyvben való megjelenésük sorrendjében): Szabics Ágnes, Deli Ágnes, Németh Ilona, Boros Viola, Fábíán Noémi, Németh Hajnal, Imre Mariann, Nagy Kriszta, Szabó Ágnes, Benczúr Emese, Németh Ágnes, Lovas Ilona, Baglyas Erika, Berhidi Mária, Glaser Kati, Bozsogi Nóra, Erdei Zsuzsa, Herczeg Fanni, Héra Judit, Balla Vivien, Gunics Dóra, Szederkényi Bella, Asztalos Zsolt, Csáky Marianne, Gőbölyös Luca, Karina Horitz, Alexine Chanel, Szabó Benke Róbert, Sipos Marica, Varga Anikó, Káldi Katalin, Eperjesi Ágnes, Szász Lilla, Szabó Eszter Ágnes, Fajgerné Dudás Andrea, Hajdú Kinga, Chilf Mária, Széchy Beáta, Takács Szilvia, Várnagy Ildikó és Czene Márta.² Az egyik alkotó, Szabics Ágnes egy kiállítása kapcsán írja Tatai, hogy a művész „folytatja e [képzőművészettörténeti] hagyományt, mégis, hogy formái ‘negatívban’ mutatkoznak meg, megkérdőjelezi a hagyomány folytonosságát, az emberi alkotások szilárdságát, a hermetikus lét lehetőségét és létjogosultságát” (17). Ennek a vonalvezetésnek a mintájára kérdőjelezi meg Tatai is a művészettörténeti hagyományt, a férfiközpontú kánon-működés női alkotók előtti hermetikus lezártágát, s egyáltalán, a férfiközpontú művészettörténet létjogosultságát azzal, hogy ezeket az alkotókat behelyezi a rendszerváltozás utáni negyed évszázad művészettörténetébe. A művészek és munkáik bemutatását és elemzését a könyv három részre bontja: az első rész a szerző egyéni és csoportos kiállításokról született írásait gyűjti egybe „Ami személyes, és ami...” címen; a második részben kaptak helyett az egyes művészeket tárgyaló írások „A lehetetlen megkísértése” címmel; a harmadik rész pedig a művészettörténész főként elméleti, de legalábbis nem csak szigorúan művészettörténeti tárgyú írásait tartalmazza „A művészettörténet találkozása a társadalmi nemek tudományával” cím alatt.

A szövegek egyszerre keresnek valamiféle mintát, struktúrát a világban, amihez értelmezéseink során nyúlhatunk, ami fogódzót jelenthet számunkra az ezredfordulós és 21. századi állandó változásban, de közben el is utasítják a megkövesedett rendet, ami előír, előítéleteket teremt, lehorgonyoz. Tatai nagyra értékeli a szabad tereket, amiket a művészet számunkra – bennünk és körülöttünk – létrehoz, de megpróbál fogást is találni ezen a művészeti sokféleségen: a művészettörténész egyszerre idomul és idomítja magához a művészetet. Leírásai azok számára is érthetővé, élhetővé,

² A művészek és munkáik bemutatását és elemzését a könyv három részre bontja: az első rész a szerző egyéni és csoportos kiállításokról született írásait gyűjti egybe „Ami személyes, és ami...” címen; a második részben kaptak helyett az egyes művészeket tárgyaló írások „A lehetetlen megkísértése” címmel; a harmadik rész pedig a művészettörténész főként elméleti, de legalábbis nem csak szigorúan művészettörténeti tárgyú írásait tartalmazza „A művészettörténet találkozása a társadalmi nemek tudományával” cím alatt.

megfoghatóvá teszik a kortárs művészetet, akik nem beszélnek a kortárs digitális munkák nyelvét, mint amin például Németh Hajnal munkái szólnak, aki „anyanyelvi szinten beszél a számítógép, az internet, a reklámok és a videóklippek nyelvét” (35). Tatai innen nézve nemcsak a művészettörténész szerepét tölti be, hanem a fordítóét is: megragadja és lefordítja a kortárs művészet sokszor nehezen kitapintható matériáját, s közelebb hozza azt, hogy a szélesebb közönség is lássa és értse, amit és ahogy ő lát.

Fábián Noémi viasztáblái kapcsán Villém Flusser gondolatait idézi Tatai az írásról:

Az írás [...] gondolatokat eligazító, helyreigazító gesztus. Mielőtt írna valaki, gondolkodnia kell. S az írásjelek a helyes gondolathoz vezető jelek. Az íráshoz való első közelítésünkör az írás mögött rejlő motívum mutatkozik meg: azért írunk, hogy gondolatainkat a helyes útra tereljük. [...] S minél tovább rójuk a sorokat, annál inkább történetien gondolkodunk és cselekszünk. (Flusser 1997, 10–11, idézi Tatai 2019, 33)

Ez a „történetien” gondolkodás olvasható ki *A lehetetlen megkísértése* szövegeiből. Időrendi szempontból nézve, az első írástól az utolsóig egy ‘művészettörténeti fejlődésregény’ bontakozik ki az olvasó előtt, amely a nő művészeti alakváltozásait követi végig. A szövegekben a nő egyszerre jelenik meg mint alkotó művész és mint a művészet tárgya, de – és jelen esetben ez az érdekesebb – kihallható a nő mint művészettörténész hangja is: Tatai Erzsébet látásmódjának változásai az 1990-es évek közepétől napjainkig. Ez a változás leginkább a kritikai tekintet tárgyának kiválasztásában és a róluk való beszédmódban, valamint a hozzájuk társított szimbólumrendszerben érhető tetten. A női alkotók által művelt kortárs művészet tabudöntögető, mondhatni ikonromboló szabadságának ellenpontjaként folyamatosan jelen van a heteronormatív társadalom, valamint a keresztény hit és vallás szimbólummezeje, mindazon diszkurzusok, melyek nemcsak eredői és kanalizálói, hanem fenntartói is a testeket és identitásokat saját szigorú normalitás-definíciójukba betonozó társadalmi sztereotípiáknak. E két ‘ellenpont’ oszcillációja húzódik meg Tatai szövegeiben, csakúgy, mint az életben. Amit tehát a művészettörténész itt csinál, az nem kevesebb, mint a mindannyiunk hétköznapijában is tetten érhető, a testünkről és identitásainkról szóló társadalmi és kulturális küzdelmek letapogatása a művészet lencséjén keresztül.

A legtöbb írás azt az újfajta művészi látásmódot próbálja tetten érni, ami az ezredfordulóra érett be, s amit a 20. század művészetének végletes ellentétéin való túllépés szándéka jellemez, s amit az alkotók a végleteknek, szélső pólusoknak az egymásba olvasztásával próbálnak elérni. Erről tanúskodik többek között a kötet első részének címét is kölcsönző „Ami

személyes, és ami...” című szövegben tárgyalt művészeknél feltárt attitűd: a személyesség mint korunk talán legerősebb identitáspolitikai törekvése, valamint a közösség és az egyetemes emberi értékek egymásba oltása (69–73). De nemcsak tetten érni, letapogatni próbálja a női alkotók munkájában a személyes és politikai, személyes és közös kapcsolódási pontjait, hanem a szövegek tudatos egymás mellé rendezésével a művészettörténész saját politikusságát is megpróbálja feltérképezni. A könyvhöz írott előszavában Tatai Erzsébet így fogalmaz:

Bár csak néhány feminista írás található benne, a kötet feminista jellegű, amit annak köszönhet, hogy nők művészetéről szól: időrendbe helyezve, a szövegek szándékolatlanul, de utólag felvállalva a feminizmushoz való viszonyom változását is lekövetik. Kezdetben nyomokban sem volt fellelhető feminista nézőpont, majd megjelenése óta egyre explicitebb lett. (9)

A szerző tehát pontosan rálát saját tanulási folyamataira, a nőiség kapcsán, a társadalmi nemi elméletek, illetve a feminizmus terepén megtett útra, arra, hogy ezek a szempontok mennyivel erősebben jutnak érvényre a későbbi, már a 2000-es évek során született írásaiban. Külső szemlélőként azonban hozzá kell tennünk, hogy ez a szemlélet jelen van Tatai korai szövegeiben is, amit jól tükröz Németh Ilona *Magánrendelőjéről* (1997) szóló írása. Már ebben az 1997-es elemzésben egyértelmű hangot kap a kritikus érzékenysége a női nem, mint társadalmi konstrukció sztereotipizált működésével kapcsolatban, ami később csak még egyértelműbb kifejezést kap. Az Eperjesi Ágnes *Labor* című 2015-ös kiállításáról szóló tanulmány a „Mátrix (feminista fotográfia)” címet viseli, magát az environmentet pedig Tatai – nem mellesleg Louise Bourgeois *Deconstruction of the Father* (1974) című installációja nyomán – az anyai test feminista perspektívából történő megidézéseként értelmezi. Itt fontos megjegyezni, hogy Magyarországon a „feminista” szóhoz nem igazán társul pozitív értelmezés, erről tanúskodik többek között az aktuális közbeszéd is az Isztambuli Egyezmény nem-ratifikációja kapcsán.³ Ez visszavezethető a szocializmus állampárti rendszere alatt működtetett női emancipáció diszkurzusára, amely nyilvánosan a nemek közötti egyenlőséget hirdette, „a színfalak mögött, a diszkurzusok ‘mélyebb’ szintjén azonban folytatódott az egyenlőtlenségek újratermelése”, ami oda vezetett, hogy a rendszerváltás idejére a magyar társadalmat áthatotta a népesedéspolitika nevében folytatott antifeminista diszkurzus, amely számára a fő ellenségképet az emancipált nő jelentette (Tóth 2017, 47). Ennek következtében

³ De születettek kifejezetten ezt a témát vizsgáló tanulmányok is, ennek egy metszetéhez lásd: Barát, Pataki & Pócs 2004; Tóth 2017.

Magyarországon nem alakultak ki feminista hálózatok, sem a női érdekérvényesítés gyakorlata, s rendkívül alacsony a nemek közötti érdekérvényesítés és az erre való politika törekvés szándéka.

Rövid kitérőként ezen a ponton szeretném megjegyezni, hogy van egy felület, ahol Tatai Erzsébet művészet-értelmezései az én olvasatomban nem ástak elég mélyre. Ami a kötetben tárgyalt művészeknél megjelenő valamennyi személyes narratíva keretét adhatná, egyfajta fonalat, amely lokalitásként nemcsak az alkotókat, hanem a munkáikat szemlélő közönséget is egyberántja: a posztoszocialista kondíció. Bár a szerző nem tér ki rá, a közös múltból fakadó közös jelen egyértelmű lenyomatot hagy a 37 nő művészetén. Említhetem Gőbolyös Luca bújócskát játszó képeit a *Sundaygirls* (2008) sorozatból, melyeken nemcsak a „bizonytalan ént és a marginalizált (női) személyiséget reprezentáló női önarcképek” (86) típusa juthat eszünkbe, hanem a kelet-közép-európai női művész figurája, az ő bizonytalan pozíciója tér és idő, Kelet és Nyugat, centrum és periféria, keleti modernitás és nyugati modernitás különböző szabadságfokai között. De említhetném Csáky Marianne *Álmodd az álmodat* (2010) című munkáját is, amelyen Tatai szerint a főszereplő egy „nyugati (európai) művész ábrázolta „keleti” (kínai) nő” (87), amely pozicionálásból egyértelműen hiányzik a művész kelet-közép-európai terének kirajzolása. De említhetném Baglyas Erika *Don't Become a Statistic!* (2013) című rajzsorozatát is, amelynek képei mind angol nyelvű szövegeket használnak, s amelyek kapcsán Tatai szerint „[a]rról lehet inkább szó, [...] hogy tudniillik New York még inkább globális, mint a glóbusz többi része” (101), maguk a szövegek pedig, a szép új világ mantrái „gyökeresen átalakultak, horrorisztikus vagy ijesztő, legalábbis elgondolkodtató jelenetek részei lettek” (101). Tatai Erzsébet leírásában „a ‘gondoskodás’ bezárás, az ‘egyszerű választás’ az öngyilkosságra csábító/kísértő hurok, a ‘légy okosabb, gondolkozz gyorsabban’ egy gigantikus túvel átszúrt fejű sebzett ember mellé írott szöveg, az ‘úgy vagyok szép, ahogy vagyok’ egy hatalmas agyvelőn lólengést végző dekapitált figurához tartozik, a ‘még több élvezet’-et egy nyilas kampó és tűkkel kivert forma képviseli, [...] ‘a fenntartható boldogság’-ot egy megfeszített, hídban álló alak és a mellkasára tett óriási homokóra reprezentálja” (101). A rajzoknak és szövegeknek erről az ironikus párosításáról nem tud nem eszembe jutni a szocialista múltból fakadó és posztoszocialista állapottal átítatott jelenben tovább élő kettős beszéd hagyománya, ahol a hatalom működésmódjára csak rejtett, álcázott formában lehet(ett) rákérdezni. De a kettős beszéden túl Baglyas munkái mozgásba hozzák a Walter Mignolo-féle dekoloniális opciót is (2009; 2011), hiszen mi kezdhetné ki jobban a Nyugat univerzálisnak tételezett értékrendjét, amelyet például az „I am beautiful the way I am” szlogen hordoz, mint ha az egy hatalmas agyvelőn lólengést végző lefejezett figurához tartozik? A művészek

pozicionálásából nagyon hiányzik a közép-kelet-európai tér kirajzolása, ennek a térnek a referencia-keretként való beillesztése a nyugati feminista kánon felé közeledés során. Hiszen azt kérdést, hogy kik vagyunk, csak egy ön-reflektív perspektívába helyezve tudjuk megválaszolni, csak az átélt, szubjektív múlt tapasztalatainak kimondásával és megmutatásával, valamint az ezekre épített lokális tudásokkal tudjuk kibővíteni a nyugati diszkurzusok referencia-keretét és ellenpontosítani azok (nyílt vagy burkolt) univerzalizmusát. Mindez természetesen nem számonkérés kíván lenni. Már csak azért sem, mert Tatai Erzsébet e kötetben összegyűjtött szövegei végig ott topognak ennek az enunciációnak a küszöbén, de valamilyen láthatatlan visszatartó erő folytán nem sikerül túllépniük a lehetetlen megkísértésén. Talán ez a láthatatlan erő maga is a posztoszocialista állapotunk egy tünete.

Visszatérve a magyarországi nemek közötti viszonyokat jellemző egyenlőtlenséghez, azt mondhatjuk, hogy ebben a társadalmi kontextusban nagy jelentőséggel bír a feminista jelző megjelenése egy-egy alkotó neve mellett, előbb látens módon, burkoltan, nem önként felvállaltan, majd egyre nyíltabban, tudatosabban, bátrabban. Előbbire kiváló példa lehetne Eperjesi Ágnes „Cím nélkül” (1992–2014) címet viselő fotogramja, amelynek a képből szabadulni, kitörni akaró nőalakját akár a kelet-közép-európai feminista nőművész önarcképének is tekinthetnénk: a befeketedett fotópapírra fixált várandós nő közvetlen leképezése egy olyan politikai állásfoglalásként olvasható, amelynek alanya még nem meri magát nyíltan megmutatni a „feminista” jelző társadalmi stigmatizációja miatt, aki még arctalanul és meztelenül van bezárva a társadalmi közeg patriarchális szabályrendszerébe, (amit a nőalakot „leragasztó” piros fényvédő zsák még hangsúlyosabbá tesz), de már magában hordozza a feminista művészet kitörési szándékát. Fajgerné Dudás Andrea képein ugyanakkor már egyértelműen megjelenik a feminista jelző nyílt és tudatos felvállalása: „Önarckép anyaként” (2016) című festményén a festő maga „meztelenül (ahogy legtöbbször) Százkarú Sívaként trónol a feminista művészet alapirodalmából épített könyvkupacon” (Tatai 2019, 120). Tatai Erzsébet művészettörténeti mini-kánonja érzékletes térképet rajzol erről az elmozdulásról, a női művészek politikai állásfoglalásának erről az egyre tudatosabbá és nyíltabbá váló színre vitelről.

Ugyanakkor, ahogy arra korábban utaltam, nemcsak a női alkotók művészetében történő elmozdulások olvashatók ki Tatai szövegeiből: magában az értelmezésben, az alternatív művészettörténeti kánon keretezésében is egyre nagyobb hangot kap a társadalmi nemek szempontrendszere, azaz a *genderkérdés*. A kötet harmadik részének „Problémákról” címmel aposztrofált írásai a kortárs vizuális kultúra egészét vizsgálják. Valamennyi itt szereplő szöveg akut társadalmi kérdéseket jár körbe. Miként válik áruvá és a köztéren elkövetett vizuális erőszak áldozatává

a sokszor feldarabolt, szexuális funkciókra degradált női test a rendszerváltást követő neoliberális gazdaságpolitika vadkeleti uralma alatt? Milyen „női stratégiák” léteznek a „gendertudatos vagy explicit feminista vizuális művészet” hiányában a kortárs magyar képzőművészetben” (Tatai 2019, 206)? Hogyan jelenik meg a nők terepévé dedikált házimunka láthatatlan és meg nem fizetett jelensége a kortárs nőművészek alkotásaiban? Milyen volt a diploma előtt álló női művészeknek lenni az 1960-as évek Magyarországnak Képzőművészeti Főiskoláján? Milyen mozgástér jut – ha jut – a nőművészeknek a magyar neoliberális világban, amikor „egyre kevesebb olyan művész van, aki számára a művészet mást vagy többet jelent luxuscikkek előállításánál” (Tatai 2019, 233)? Hogyan jelenik meg az öregedő női test soványság és fittség szépségeidéjára épülő kortárs vizuális kultúrában? Hogyan veszik használatba a nyilvános teret a kortárs női képzőművészek és mindennek milyen politikai implikációi vannak? Ezek az írások már egyértelműen a társadalmi nemek szempontrendszerét érvényre juttató és politikai állást foglaló művészettörténész hangján szólnak, akinek korai, „[é]g és föld, anyag és szellem, forma és tartalom, egyedi és egyetemes, aktuális és örökkévaló” (136) spiritualitás felé tapogatózó „antipolitikus” írásai mára átadták a helyet a társadalom és művészet aktuális viszonyára rákérdező, a művészetet és művészettörténetet provokatív kérdéseknek alávető kritikai, politizáló szövegeknek. A hangvétel a posztoszocialista pesszimizmus és a művészetből fakadó optimizmus pólusai között billeg. Hiszen még ma is „kínos és szégyen feministának lenni, miközben már lehet azzal mentegetőzni, hogy ‘túl vagyunk rajta’” (204). Ugyanakkor Tatai szerint „kb. féltucat művészettörténész munkásságában játszik szerepet a ‘genderszempont’, de náluk sem kizárólag vagy ‘főállásban’” (204). Éppen ez teszi olyan időszzerűvé és hiánypótlóvá a Tatai Erzsébet-féle politizáló művészettörténet-írást.

A „gender” nem túllép a feminizmuson, hanem más irányba fordítja a tekintetet. Míg elvileg helytálló valamennyi konstrukciójának együttes vizsgálata, gyakorlatilag nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy nálunk a nők esélye meg se közelíti a férfiakét a társadalmi szerepvállalásban, érvényesülésben, megbecsülésben. Így tehát nehéz eltávolodni a „feminista” látásmódtól. A „gender” korszerűbb, ugyanakkor a hazai értelmiségi (!) közbeszédben ez csupán egy szalonképesebb változata a feminizmusnak, könnyen elfedheti a nők alárendeltségének amúgy is nehezen megoldható kérdését. (204)

S hogy ez a helyzet megváltozzon, és a magyar feminista művészet és művészettörténet-írás ne egy negatív hely legyen, elengedhetetlenül fontos Tatai Erzsébet munkája, ami többé már nem is annyira a lehetetlen megkísértése.

Felhasznált irodalom

- Barát, Erzsébet, Pataki Kinga & Pócs Kata Rita. 2004. „[Gyűlölködni szabad\(?\)
A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról.](#)” *Médiakutató* 5.1.
- Flusser, Villém. 1997. *Az írás*. Budapest: Balassi Kiadó & BAE Tartóshullám & Intermédia Könyvek.
- Koobak, Redi. 2013. *Whirling Stories. Postsocialist Feminist Imaginaries and the Visual Arts*. Linköping: Linköping University.
- Mignolo, Walter D. & Arturo Escobar eds. 2009. *Globalization and the Decolonial Option*. New York & London: Routledge.
- Mignolo, Walter D. 2011. *The Darker Side of Western Modernity. Global Futures, Decolonial Options*. Durham & London: Duke University Press.
- Radnóti, Sándor. 1991. *Recrudescant Vulnera*. Budapest: Cserépfalvi.
- Tóth, Andrea. 2017. [Elmozduló jelentések. A feminista irodalomkritika újragondolása az Éjszakai Allatkert és a Szomjas oázis recepciójának tükrében.](#) Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.

Tóth Andrea

KONFERENCIAFELHÍVÁSOK

Power, Authority, and Voice: Critical Reflections in/on Oral History, 7th international symposium of the Finnish Oral History Network (FOHN) 2020. november 26-27. Helsinki, Finland. Határidő: **2020. augusztus 1.** További [INFORMÁCIÓ](#).

Heroines of the Holocaust: Frameworks of Resistance, Wagner College Holocaust Center, New York, June 2–3, 2021. Határidő: **2020. augusztus 15.** További [INFORMÁCIÓ](#).

Third International Conference on Education, Berlin, Németország, 2021. március 5–7. Határidő: **2021. február 8.** További [INFORMÁCIÓ](#).

NYIM 16, TNT, Szegedi Tudományegyetem, 2020. szeptember. Összefoglaló beküldési határideje: **2020. június 17.** További [INFORMÁCIÓ](#).

FOLYÓIRAT- ÉS KÖTETFELHÍVÁSOK

“Family and Conflict in Graphic Narratives” – kéziratok a *Studies in Comics* különszámába. Határidő: **2020. november 15.** További [INFORMÁCIÓ](#).

Women in Higher Education: A Compilation of Feminist Historiographies Karen Case szerkesztésében. A tíz oldalas (dupla sorköz) fejezetjavaslat határideje: **2020. augusztus 14.** TOVÁBBI [INFORMÁCIÓ](#).

Poetics and Politics of Trauma: Regional Wounds, Universal Traumas, and the Possibility of Empathy Rachel Dale és Maryam Ghodrati szerkesztésében. A 300–500 szavas fejezet összefoglalójának határideje: **2020. augusztus 1.** További [INFORMÁCIÓ](#).

SZABADON LETÖLTHETŐ E-SZÖVEGEK

Middle East Critique, Vol. 29 2020, különszám “Queering the Middle East”.
Letölthető [ITT](#).